

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

М.

Д.

ЧОРНОМОРИЦІ

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ЧОРНОМОРЦІ
А Б О
КОШОВИЙ ХАРКО
З
УСІМ ТОВАРИСТВОМ

Історичний роман

diasporiana.org.ua

Нью-Йорк

1957

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
701 N. OAKLEY BLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA

Copyright, 1957, by Vasyl Chaplenko

*ПАМ'ЯТІ МОГО ДРУГА КУБАНСЬКОГО
КОЗАКА ІВАНА ПИСАНКИ*

Окладинка роботи М. Дмитренка

Харко листи засилає,
На Кубань річку зазиває,
Дарує лісами,
Вольними степами
Та ще й рибними плесами.
Нар. пісня.

Була пообідня пора теплового серпневого дня 1787 року.

Над степовою річкою Громоклією* дрімав невеличкий хутір — скількись рогозом та очеретом критих будівель. Ті будівлі — хати, а при них повітки, ліси, стоги пашні та сіна.

Усе це стояло якось упрорідь, гублячись серед городів та густих, як щітка, тернів, що ними пообростали береги Громоклії. Особливо густо було тернів у прибережних вибалках та ярках: вони чорніли там, немов табуниці колючих їжаків.

Зовсім окремо від хутора, на горбі, дрімав у цьому стишеному пообідді шестикрилий вітряк.

Громоклія підковою обгинала хутір, а далі крутила-ся гадючими звивами й зникала в далечині степу.

Степ відлискував проти сонця сухою тирсою і був, бачилося, без найменших ознак життя, — мовчазний, непорушний. Але то так тільки здавалось, а насправді він жив своїм споконвіку визначеним життям, дихав подихом тисячоліттів.

Он блиснула в соняшному сьйві срібнокрила степова чайка, і її „киги“ озвалось, як голос давніх-давніх віків. Його чули колись у цьому степу невиразні, як сама давнина, кімерійці, „кобилодоїльці, молокоїди убогі“, скіти жорстокі, савромати, аляни, готи, гуни, давні войовничі слов'яни.

Високо в небі зачорнів крапкою кібець, писнув роздратовано, визираючи з високости здобич.

А потім з'явилась поблизу хутора лелека. Летіла спроквола, нехотя, видивляючись витягнутою шиєю,

* Притока р. Інгула (на півдні України).

* *

Частина цього твору була надрукована 1948 року в Мюнхені (Німеччина), але цілість не змогла тоді проявитись через німецьку грошову реформу: видавець збанкрутував, і готовий уже склад решти роману був знищений.

Готуючи це видання, я наново переглянув текст, поробивши не тільки дрібні мовно-стилістичні поправки, а й розширивши та переробивши окремі розділи („В боротьбі за козацькі права,“ „З гребною фльотилією Савки Білого“).

Як побачить компетентний читач, увесь роман побудований на історичних фактах та подіях з кінця ХУІІІ ст. Образи відомих козацьких діячів Харка Чепіги та Антона Головатого навіть у портретуванні засновані на відповідних історичних даних. Але сюжетно-образний кістяк і складники твору (образ Левка, Івги й інших) — це продукт моєї творчої уяви. Тільки ж і в цих складниках я дбав про те, щоб не порушити типовости тогочасних явищ та мистецького розкриття тодішньої дійсности.

В. Ч.

де б їй сісти. Спустилась до рогово-очеретяних осель хутора, думаючи, либонь, сісти на одній із них. Найзручнішою для цього була, видимо, одна серед тих будівель — клуня, висока, з порожнім, зробленим із тернових паличок лелечим гніздом на гатці. А стояла та клуня на багатому, як це було з усього знати, подвір'ї.

Справді, лелека саме до цієї клуні й зблизилась. А перед тим пронесла свою хрестувату тінь подвір'ям, махнула нею по білій із жовтою приспою стіні та по рогової, зробленій під корінець оселі хати. І вже була свої довгі циби наставила, щоб ними на гатку стати, та звела вгору крила, щоб їх складати, але потім чомусь роздумала, — знов вимахнула крилами й похилила туди, де поміж очеретом та кугою лисніли ясні плеся Громоклії. Там була приємна вогкість левади, руди куничані латки очерету, повтикувані прорідно понад берегом сиві куделі верб.

В одному місці верб було густіше, вони скупчилися, немов зійшлися на раду, і зовсім затулили річку: там була гребля.

І от там, біля тієї купки верб, на яскраво-зеленій плахті левади лелека й вирішила сісти. Сковзнула дугастим заворотом униз і, тицьнувши невдало ногами-цибами в отаву, ще раз підскочила була на крилах, а потім таки стала: звела вгору, як руки, а тоді склала нешвидко — спочатку одно, а потім друге — свої крила. Ставши ж, висока й поважна в своїй чорній запасці, підвела високо довгодзьобу голову-ключку і роздивилась навколо, чи нема, часом, звідкись небезпеки.

Але небезпеки ніякої нізвідки не було. Адже звідси навіть чудернацьких людських будівель — клунь, хат та млина не було видно: їх затуляли від левади високі, як стіна, коноплі. Та й взагалі панував скрізь спо-

кій устояній за літо природи: було безживне виляляле вгорі небо, стояли нерухомі, ніби мертві, припалі пилом верби, і навіть очерет, що похилився під вагою своєї куніці, закляк у повній нерухомості.

Побачивши, що поблизу немає ані найменшої небезпеки, лелека ступнула раз, цибнула вдруге і нахилила свого невковирного дзьоба подивитись, чи немає де хоч маленького якого жабеняти.

І враз... ураз лелека не тільки злякалась, а й хапливо підскочила, злетіла в повітря незграбно, мов дурна, через отой свій дзьоб та довжелезні ноги крутнувшись.

Чого? Що сталось?

Та ту ж мить усе стало ясно на греблі глухо, по м'якому загупотіла кінська хода, почулось кінське пирхання, і з-поза верб виявилось двоє верхівців у козацькому вбранні. Верхівці кинули свої головаті тіні (від шапок) аж до того місця, де перше була лелека. І ті довгі тіні немов косили придорожні будяки, вибуялі на гноєвищі греблі куці ромену та поодинокі високі й розкішні в тій поодинокості коноплини, бозна як занесені з городів.

Тіні збільшили вісім кінських ніг удвоє, тіні й ноги переплутались на землі та в бур'яні й миготіли так швидко, як спиці в колесі. Через те лелеці, десь, мабуть, і показалось, що коні біжать, і це її, непохливого, як відомо, птаха, либонь, і злякало.

Та верхівці їхали ходки, і видно було, що їхні коні добре вже здороблені.

З м'якої греблі козаки виїхали на твердий шляшок, що двома коліями, протертими на цілині, вів до будівель, і тим шляшком побрались нагору. А за плечима вони везли не тільки новенький карабин, що пе-

* Рушниця.

рехрещував спину в одного, літнього вже козака, та стару будимку,* що була в другого, зовсім молодого, а ще й чималу, як це було з усього знати, втому. Дужче притомлений був літній, огрядний у постаті козак, що важко сидів у сідлі, аж кульбака в лад хитливій кінській ході поскрипувала та лушчала.

Біля першого, найближчого від греблі двору козаки побачили колодязний звід, а той звід помалу, з ледачим, схожим на верблюдяче ревіння рипом зводився вгору: якась молодиця чи дівчина брала воду.

І проти того двору молодий козак раптом повернув коня до колодязя, сказавши своєму супутникові, що хоче напитись.

— Чи на тебе, козаче, не тю!? — гукнув здивовано літній козак. — До дому палицею кинути, а він до людей заїжджає...

А що моторний молодик тим часом був уже біля колодязя, ба вже й з коня зіскочив, то старший і собі підїхав туди ж таки.

— Еге, та тут така дівка, хоч з лица воду пий! — промовив він, побачивши, що воду тягла не молодиця, а молодесенька дівчина. — Он чому він притьмом захотів пити! Здорова була, батькова дочко! Чи дома старий гніздук Недвига? Чи ще підскакує якнебудь?

Дівчина чемненько відповіла на здоровкання й сказала, що батько дома — „горох на току молотять.“ (Справді, щось гупало зрідка ціпом, глухо, мов з-під землі, але току за хатою не видно було). А потім того почервоніла з доброго дива так, що аж сльози їй в очах заблищали. Густий рум'янець полум'ям розлився по її ніжному, майже дитячому, хоч і засмаглому на сонці обличчі, а рухливі ніздрі її гарного з горбиком носа заходили ходором від якогось, відомого тільки їй хвилювання... Мов би статечний козак не похвалив її жартом та не про здоров'я її батька спитався, а вгадав

* Рушниця.

якусь найпотаємнішу її мрію, з одним присутнім на цій розмові поєднану.

З лівого плеча на прикриті тонкою сорочкою груди звисала з неї довга темноруса коса і теж рухалася від поруху її молодих грудей.

А тим часом молодий козак, ізскочивши з коня на землю, перехопив зразу ж таки з її рук стебло звода, затопив далі цебер і потім моторненько вихопив його нагору, — аж колесо, причеплене на протилежному кінці зводу, об землю таракнуло! Поставив той цебер на цямрину. Але, поставивши, сам не пив, а ввічливо чекав, чи не питиме, часом, його старший супутник, а як питиме, то щоб перший напився.

Справді, старий козак і собі зліз із коня, важко гупнувши в густий кучерявий спориш жовтими сап'янцями. Тепер, на землі, без коня, стало видно, що з нього чоловік не високий, але широкоплечий, окоренкуватий.

— Як так, то й я хлисну́ холоднячку, — промовив. І, взявши цебер обіруч за вуха, прихилив його до свого обличчя й припав до холодної, як крига, води, що відгонилась глибоким степовим колодязем та старим, аж замшілим деревом цебра.

У цебрі, як у круглому свічаді, відсвітилось його суворе з горбатим орлиним носом, з великими рудими вусами обличчя, а ті його вуса чудно розпливались у воді, — як у кота. Але очі були на тому обличчі добрі, блакитні й світилися добрим усміхом, тільки в тих очах і виявлюваним.

Вода була така приємна після довгої в спеку дороги, що спраглий чоловік не міг і відірватись. А як нарешті таки напився, витер свої пишні вуса широким, натягненим на долоню рукавом припалої пилон сорочки й подякував дівчині, побажавши їй того, що звичайно буває дівчатам наймиліше, — доброго жениха.

Дівчина знову зашарілась до сльозавого блиску в

очах і крадькома зиркнула з-під лоба на молодого козака. Зиркнула, а потім її чорні брови зломилась, край перенісся, ніби вона огнівилась. Насправді ж вона, мабуть, хотіла приховати такою „суворістю“ якусь там свою таємницю. А все це разом сказало, що їй був би до мислі саме отакий жених...

Та й яка б дівчина не зацікавилась таким бравим козаком! Високий, стрункий, підперезаний широким червоним поясом поверх легкого синього куртасика,* у високій зеленій з білим смушевим обводом шапці, що відтінювала його чорні, дугасті, схожі на гарні „дівчачі“ брови. (Усяке б сказало, що він удався в матір, — таке по-жіночому вродливе було в нього обличчя). А штани на ньому були хоч і не дуже широкі, так зате, як жар, червоні.

Так гарно зодягнених козаків у час, коли вже проминуло більше як десять років після зруйнування Запорізької Січі, по степових хуторах та зимівниках не геть то густо можна було побачити.

Молодик і собі задивився на дівчину, та ще й так, що за воду забувся.

— Ти ж наче хотів, козаче, пити? — нагадав йому з усміхом своїх блакитних очей старший товариш подорожі.

Присоромлений молодик, щоб приховати своє збентеження, кинувся мерщій пити.

Після цього козаки знов посідали на коні й поїхали далі. Незабаром вони завернули до найбагатшого в хуторі дворища, до того, що до нього завертала перед цим лелека, — з клунею, як гора завбільшки, з доброю хатою під рогозом, з рубленою коморою та іншими будівлями. А посеред того двору стояла велика широкогілляста груша...

*Легкий короткий жупанок.

З двору назустріч козакам розігнався здоровенний рудий собайло, але гавкнув тільки раз чи двічі (густим басом, як у барило), а потім, мабуть, пізнав своїх і став радісно лашитись, стрибаючи кудлатою копицею верхівцям до стремен.

— Цю-цю, Рудько! — весело обізвався до собаки молодий козак. — Ах ти ж такий... Не впізнав?

Юнак, здавалось, радий був тепер, після зустрічі біля колодязя, балакати весело не тільки з Рудьком, а й з будь-чим іншим, — із сонцем, що хилилось на вечір, з півнем, що скликав деренчливим голосом курей на загату... А вікликав же ці веселощі в нього тільки один погляд молоденької дівчини! Як, справді, небагато треба молодому серцеві для щастя! Ба, ще й дивовижніше з ним сталося після „привітання“ з Рудьком. Заїхали вони до двору, спинилися біля хати, перед порогом. Зліз старий з коня, дивиться — а молодик сидить, ніби забувся, що треба й йому злазити.

— Чом же ти не злазиш, Левку? — гукнув. — Хіба ще не насидівся?

Збентежений Левко хапливо ізскачів на землю і взяв повід з рук у старого. А старий, обернувшись до хати, пугував запорізьким звичаєм:

— Пугу, пугу...

Сінешні двері прочинились, і з хати вийшла старенька бабуса, сухенька й маленька, мов куріпочка, запнута так, що на її невеличкій голівці стирчали, як ріжки, два крайки хустини. На обличчі старенької, схожому на засохлу картоплинку, скоро вона добрала, хто приїхав, з'явився спочатку вираз переляку, далі вираз здивування і наостанку вираз радості.

— Ой моя матінко! — загомонила вона. — Це ви, добродію? А я думала, що воно... у двір ушелепкалось...

Гомонила тільки до старого, а молодого, Левка, мов би не завважила. Тим вона так робила, що з старого

був господар усього, що було в дворі, а разом і самої баби, бо вони разом із своїм дідом жили в нього як наймити чи підсусідки. Левко ж був тільки молодик, чи джура, старого козака.

Промовивши оті свої перші слова, бабуся далі за-турбувалась, захапалась. Ухопила горнятко, що сушилось на кілку біля хати, кіснула на курку, що, користуючися кинутими дверми, хотіла була проскочити в сіни, і аж після всього цього згадала найголовніше — обернулась до городу й гукнула:

— Явтуше! Явтуше, гов!

— Якого ти дідька галасуєш, мов несамовита? Я ось, — обізвався, вийшовши з-за хати, сивий, у білих штаних дід Явтух. — Я ще з левади побачив, що наші їдуть... Здорові були, добродію! Чи щасливо з'їздили? Це ж не близький світ, той Лисавет!.. А ти як, Левку? Чи здоров? Веди ж коні до стайні...

І пішов разом з Левком — повели коні, щоб їх там порозсідлувати та дати їсти.

А старий козак зняв із плеча карабин і поставив його до приспи, а тоді взяв струшувати пил із сорочки та широких синіх штанів. Штани були напущені на сап'янці так низько, що з-під них майже тільки ніски й видно було. З-заду з-під холіш теліпалися шовкові китиці.

Далі старий підсунув рукою на своїй слизькій від поту голеній голові шапку-кабардинку — з-під шапки висунувся рудий із сивиною оселедець. Тернув широкою долонею розхрістані волосаті груди.

— А що, — спитався він у Явтуха, як той повернувся із стайні, — чи є в зимівнику сіромахи?

— Є. Лежать он там за загоном на сіні, чоловіка з десять, — кивнув Явтух головою до стогів, що стояли на вигоні неподалік від дворища, загнічені, аж руді від сонця. — Прийшли ще позавчора. „Пусти, кажуть, ді-

ду, спочити...“ — „Як же я вас, кажу, пушу, коли нема господаря дома?“ — „Нічого, кажуть, Харко Чепіга нас знає...“ Ну й пустив. Як ти їх не пустиш? Такі харцизи ще й підпалять, як узляться... або іншої якої біди нароблять... Так же ж і ледацюги з них: їсти дай, а робити — дазьбі. Покликав на леваду сіно скласти, так як навісом роблять — кеді-не-кеді... Тільки те й знають, що спати. Послав сьогодні хлопця подивитись, що роблять... — „Воші, каже, б'ють...“ Тиняються без пристановища. Поки була Січа...

— Умгу. А піди лишень поклич їх! Або ні: я сам... А ви тут, — звернувся Чепіга до обох — до діда й баби, — дайте чоگونهбудь на підвечірок... на всіх... Горілки поставте боклагів зо два...

Явтух з великого дива аж рота роззявив: Харко Чепіга, власник багатого зимівника чи, як останнього часу стали казати, дачі, царициної армії капітан, ішов власною персоною кликати на підвечірок якихось там сіромах, бурлак та злидарів. Правда, він і раніш, після того як зруйновано Січ, не був гордий і запросто поведився з своїми колишніми товаришами-січовиками, хоч то була й безпритульна сіромашня. Але щоб сам він після далекої дороги, не встигши й відпочити „біг“ до них, цього ще не бувало.

Проте, незадоволено щось собі під ніс буркнувши, Явтух пішов робити те, що йому загадано, — готувати підвечірок. Баба Хівря (так звали бабусю-куріпочку) заметушилась так, мов би вона мала гасити пожежу, а не готувати їжу.

Разом із Харком Чепігою пішов до сіромах і Левко, цікавий знати, хто та хто там із бурлак, може, й знайомих, є.

Обійшовши загін та стogi, вони побачили цілу купу сіромашні: відвалили гультіпаки цілий прикладок та й повкладались у тому сіні, як у своєму доброму.

рехрещував спину в одного, літнього вже козака, та стару булдимку,* що була в другого, зовсім молодого, а ще й чималу, як це було з усього знати, втому. Дужче притомлений був літній, огрядний у постаті козак, що важко сидів у сідлі, аж кульбака в лад хитливій кінській ході поскрипувала та лущала.

Біля першого, найближчого від греблі двору козаки побачили колодязний звід, а той звід помалу, з ледачим, схожим на верблюдяче ревіння рипом зводився вгору: якась молодиця чи дівчина брала воду.

І проти того двору молодий козак раптом повернув коня до колодязя, сказавши своєму супутникові, що хоче напитись.

— Чи на тебе, козаче, не тю!? — гукнув здивовано літній козак. — До дому палицею кинути, а він до людей заїжджає...

А що моторний молодик тим часом був уже біля колодязя, ба вже й з коня зіскочив, то старший і собі підїхав туди ж таки.

— Еге, та тут така дівка, хоч з лица воду пий! — промовив він, побачивши, що воду тягла не молодиця, а молодесенька дівчина. — Он чому він притьмом захотів пити! Здорова була, батькова дочко! Чи дома старий гніздук Недвига? Чи ще підскакує якнебудь?

Дівчина чемненько відповіла на здоровкання й сказала, що батько дома — „горох на току молотять.“ (Справді, щось гупало зрідка ціпом, глухо, мов з-під землі, але току за хатою не видно було). А потім того почервоніла з доброго дива так, що аж сльози їй в очах заблищали. Густий рум'янець полум'ям розлився по її ніжному, майже дитячому, хоч і засмаглому на сонці обличчі, а рухливі ніздрі її гарного з горбиком носа заходили ходором від якогось, відомого тільки їй хвилювання... Мов би статечний козак не похвалив її жартом та не про здоров'я її батька спитався, а вгадав

* Рушниця.

якусь найпотаємнішу її мрію, з одним присутнім на цій розмові поєднану.

З лівого плеча на прикриті тонкою сорочкою груди звисала з неї довга темноруса коса і теж рухалася від поруху її молодих грудей.

А тим часом молодий козак, ізскочивши з коня на землю, перехопив зразу ж таки з її рук стебло звода, затопив далі цебер і потім моторненько вихопив його нагору, — аж колесо, причеплене на протилежному кінці зводу, об землю тарахнуло! Поставив той цебер на цямрину. Але, поставивши, сам не пив, а ввічливо чекав, чи не питиме, часом, його старший супутник, а як питиме, то щоб перший напився.

Справді, старий козак і собі зліз із коня, важко гупнувши в густий кучерявий спориш жовтими сап'янцями. Тепер, на землі, без коня, стало видно, що з нього чоловік не високий, але широкоплечий, окоренкуватий.

— Як так, то й я хлисну́ холоднячку, — промовив. І, взявши цебер обіруч за вуха, прихилив його до свого обличчя й припав до холодної, як крига, води, що відгонилась глибоким степовим колодязем та старим, аж замшілим деревом цебра.

У цебрі, як у круглому свічаді, відсвітилось його суворе з горбатим орлиним носом, з великими рудими вусами обличчя, а ті його вуса чудно розпливались у воді, — як у kota. Але очі були на тому обличчі добрі, блакитні й світилися добрим усміхом, тільки в тих очах і виявлюваним.

Вода була така приємна після довгої в спеку дороги, що спраглий чоловік не міг і відірватись. А як нарешті таки напився, витер свої пишні вуса широким, натягненим на долоню рукавом припалої пилом сорочки й подякував дівчині, побажавши їй того, що звичайно буває дівчатам наймиліше, — доброго жениха.

Дівчина знову зашарілась до сльозавого блиску в

очах і крадькома зиркнула з-під лоба на молодого козака. Зиркнула, а потім її чорні брови зломались край перенісся, ніби вона огнівилась. Насправді ж вона, мабуть, хотіла приховати такою „суворістю“ якусь там свою таємницю. А все це разом сказало, що їй був би до мислі саме отакий жених...

Та й яка б дівчина не зацікавилась таким бравим козаком! Високий, стрункий, підперезаний широким червоним поясом поверх легкого синього куртасика,* у високій зеленій з білим смушевим обводом шапці, що відтінювала його чорні, дугасті, схожі на гарні „дівчаці“ брови. (Усяке б сказало, що він удався в матір, — таке по-жіночому вродливе було в нього обличчя). А штани на ньому були хоч і не дуже широкі, так зате, як жар, червоні.

Так гарно зодягнених козаків у час, коли вже проминуло більше як десять років після зруйнування Запорізької Січі, по степових хуторах та зимівниках не геть то густо можна було побачити.

Молодик і собі задивився на дівчину, та ще й так, що за воду забувся.

— Ти ж наче хотів, козаче, пити? — нагадав йому з усміхом своїх блакитних очей старший товариш подорожі.

Присоромлений молодик, щоб приховати своє збентеження, кинувся мерщій пити.

Після цього козаки знов посідали на коні й поїхали далі. Незабаром вони завернули до найбагатшого в хуторі дворища, до того, що до нього завертала перед цим лелека, — з клунею, як гора завбільшки, з доброю хатою під рогозом, з рубленою коморою та іншими будівлями. А посеред того двору стояла велика широкогілляста груша...

*Легкий короткий жупанок.

З двору назустріч козакам розігнався здоровенний рудий собайло, але гавкнув тільки раз чи двічі (густим басом, як у барило), а потім, мабуть, пізнав своїх і став радісно лашитись, стрибаючи кудлатою копицею верхівцям до стремен.

— Цю-цю, Рудько! — весело обізвався до собаки молодий козак. — Ах ти ж такий... Не впізнав?

Юнак, здавалось, радий був тепер, після зустрічі біля колодязя, балакати весело не тільки з Рудьком, а й з будь-чим іншим, — із сонцем, що хилилось на вечір, з півнем, що скликав деренчливим голосом курей на загату... А вікликав же ці веселощі в нього тільки один погляд молоденької дівчини! Як, справді, небагато треба молодому серцеві для щастя! Ба, ще й дивовижніше з ним сталося після „привітання“ з Рудьком. Заїхали вони до двору, спинилися біля хати, перед порогом. Зліз старий з коня, дивиться — а молодик сидить, ніби забувся, що треба й йому злазити.

— Чом же ти не злазиш, Левку? — гукнув. — Хіба ще не насидівся?

Збентежений Левко хапливо ізскачів на землю і взяв повід з рук у старого. А старий, обернувшись до хати, пугівкнув запорізьким звичаєм:

— Пугу, пугу...

Сінешні двері прочинились, і з хати вийшла старенька бабуся, сухенька й маленька, мов куріпочка, запнута так, що на її невеличкій голівці стирчали, як ріжки, два крайки хустини. На обличчі старенької, схожому на засохлу картоплинку, скоро вона добрала, хто приїхав, з'явився спочатку вираз переляку, далі вираз здивування і наостанку вираз радості.

— Ой моя матінко! — загомонала вона. — Це ви, добродію? А я думала, що воно... у двір ушелепкалось...

Гомоніла тільки до старого, а молодого, Левка, мов би не завважила. Тим вона так робила, що з старого

був господар усього, що було в дворі, а разом і самої баби, бо вони разом із своїм дідом жили в нього як наймити чи підсусідки. Левко ж був тільки молодик, чи джура, старого козака.

Промовивши оті свої перші слова, бабуса далі затурбувалась, захапалась. Ухопила горнятко, що сушилось на кілку біля хати, кішнула на курку, що, користуючися кинутими дверми, хотіла була проскочити в сіни, і аж після всього цього згадала найголовніше — обернулася до городу й гукнула:

— Явтуше! Явтуше, гов!

— Якого ти дідька галасуєш, мов несамовита? Я ось, — обізвався, вийшовши з-за хати, сивий, у білих штаних дід Явтух. — Я ще з левади побачив, що наші ідуть... Здорові були, добродію! Чи щасливо зїздили? Це ж не близький світ, той Лисавет!.. А ти як, Левку? Чи здоров? Веди ж коні до стайні...

І пішов разом з Левком — повели коні, щоб їх там порозсідлувати та дати їсти.

А старий козак зняв із плеча карабин і поставив його до приспи, а тоді взяв струшувати пил із сорочки та широких синіх штанів. Штани були напущені на сап'янці так низько, що з-під них майже тільки ніски й видно було. З-заду з-під холіш теліпалися шовкові китиці.

Далі старий підсунув рукою на своїй слизькій від поту голеній голові шапку-кабардинку — з-під шапки висунувся рудий із сивиною оселедець. Тернув широкою долонею розхрістані волосаті груди.

— А що, — спитався він у Явтуха, як той повернувся із стайні, — чи є в зимівнику сіромахи?

— Є. Лежать он там за загоном на сіні, чоловіка з десять, — кивнув Явтух головою до стогів, що стояли на вигоні неподалік від дворища, загнічені, аж руді від сонця. — Прийшли ще позавчора. „Пусти, кажуть, ді-

ду, спочити...“ — „Як же я вас, кажу, пущу, коли нема господаря дома?“ — „Нічого, кажуть, Харко Чепіга нас знає...“ Ну й пустив. Як ти їх не пустиш? Такі харцизи ще й підпалять, як узляться... або іншої якої біди нароблять... Так же ж і ледацюги з них: їсти дай, а робити — дазьбі. Покликав на леваду сіно скласти, так як навісом роблять — кеді-не-кеді... Тільки те й знають, що спати. Послав сьогодні хлопця подивитись, що роблять... — „Воші, каже, б'ють...“ Тиняються без пристано-вища. Поки була Січа...

— Умгу. А піді лишень поклич їх! Або ні: я сам... А ви тут, — звернувся Чепіга до обох — до діда й баби, — дайте чоگونهбудь на підвечірок... на всіх... Горілки поставте боклагів зо два...

Явтух з великого дива аж рота роззявив: Харко Чепіга, власник багатого зимівника чи, як останнього часу стали казати, дачі, царициної армії капітан, ішов власною персоною кликати на підвечірок якихось там сіромах, бурлак та злидарів. Правда, він і раніш, після того як зруйновано Січ, не був гордий і запросто поведився з своїми колишніми товаришами-січовиками, хоч то була й безпритульна сіромашня. Але щоб сам він після далекої дороги, не встигши й відпочити „біг“ до них, цього ще не бувало.

Проте, незадоволено щось собі під ніс буркнувши, Явтух пішов робити те, що йому загадано, — готувати підвечірок. Баба Хівря (так звали бабусю-куріпочку) заметушилась так, мов би вона мала гасити пожежу, а не готувати їжу.

Разом із Харком Чепігою пішов до сіромах і Левко, цікавий знати, хто та хто там із бурлак, може, й знайомих, є.

Обійшовши загін та стоги, вони побачили цілу купу сіромашні: відвалили гультіпаки цілий прикладок та й повклались у тому сіні, як у своєму доброму.

А що вже сіромахи з них були — так так! Злиденні по-завміру. обшарпані, трохи не голі... У того замість сорочки якась руб'я, а в іншого й зовсім її нема — підставив сонцеві голу спину та й лежить. А декотрі були прикриті сухими нечиненими козячими шкірами, що правили їм за жупани чи свити. На головах — у кого кучма татарська, у кого просто голова ганчіркою зав'язана, а декотрі й так, без нічого оселедцем чи чуприною світили. На ногах у більшості не було нічого, тільки двоє чи троє були в постолах або цупких свинячих верзунах.* Одні тільки лежали, інші спали, повивертавшись, як кабани, і декотрі з цих були зовсім голі, бож у сні й оті козячі шкіри з них позсовувались. І в таких тільки хрестик на ший свідчив, що то таки людина божа, а не свиня чи якась інша худобина.

Усе товариство було раніше, либонь, у холодку, та як сонце стало на полудень і зрізало теплим сьйвом, як ясним лезом, чималу його частину, дехто опинився в тому сьйві, а пересунутись далі було, мабуть, ліньки, — ото ж і лежали, устромивши голови в сіно, а спиною проти сонця.

Але двоє сіромах сиділо: один, знявши штани, латав їх, а другий, здоровенний мордатий вусань, із замотаним за вухо оселедцем, знявши сорочку, прудився. У зубах у вусаня була велика, химерно поцяцькована люлька, і з тієї люльки виласть тоненька ниточка білого диму.

Несподівана поява господаря сіна та того зимівника, де вони „спочивали“, не збентежила нікого з сіромах ані трохи, не змусила й одного з них якось там поворухнутись — перекласти недбало відкинуту босу чи в постолі ногу, вийняти закладену під голову замість подушки руку, повернути підставлену сонцеві на поталу спину.

* Постоли з свинячої шкіри.

Та трохи чи й не навмисне саме до господаря вони так і поставились: щоб не здумав, часом, вибивати очі дармсідством, як це їм доводилось уже частенько чути від тих багатіїв, що зуміли й після зруйнування Січі зберегти свої зимівники та хутори. Тільки проста, мабуть, цікавість, властива всякій живій істоті, спонукала декого з тих, що лежали, підвести голову й подивитись, що воно прийшло. Але й це вони зробили з такою байдужістю в погляді, немов би вони тут були господарі, а не цей, у жовті сап'янці взутий, у добрих синіх штанях колишній козацький старшина, а тепер — чути — капітан царициної армії.

Та й чого він прийшов, їх теж, бачилось, зовсім не цікавило.

— Еге, чи бач, які тут козарлюги! — вигукнув голосно Чепіга, підійшовши. — Здорові були, панове товариство! Спасибі ж вам, що не погербували моїм хлібом-сіллю й завітали до мого зимівника...

— Хліб та сіль Божі, а не твої, — обізвався той, що латав штани. — А як ти кажеш „здорові“, то й ми тобі так скажемо...

— Ну-ну, не бурчи, порохнявий буркуне (сіромаху звали Порохня), — нагримав злегка Чепіга на непривітливому сіромаху. — Зняв ото штани, то латай, щоб не світив грішним тілом поміж хрещеним людом...

А тоді знов звернувся до всіх братчиків

— А що, панове-молодці, чи не занудились іще без діла?

— Чого без діла? — відгукнувся на це хрипким басом той, що прудився. — А це хіба не діло? — показав він своє шмаття. — Тут так бісової худоби густо, що за роботою й угору ніколи глянути...

Чепіга махнув зневажливо рукою.

— Ет, біси-батька-зна-що кажеш ти, Вовкозубе! Ти ж

он уже опух лежачи... Мабуть, бурлацькі баглаї* напали? Ось ходімо краще, — це знов до всього товариства, — до господи, під'їмо, чого там Бог послав, та вип'ємо по корячку оковитої, а тоді я вам розкажу таке, що аж не стямитесь...

— Ова! — обізвався на це малий, сухенький, як цвіркун, дідок. Перед цим він лежав у сїні так, що його й не видно було, тільки з-під козячої шкіри, якою він був укритий, визирала його маленька, з білим хвостиком оселедця голівка. Обізвавшись, він зразу ж таки підвівся й сїв.

— Не ова... Та це ти, Гудзю? — мовив здивовано, впізнавши ще одного колишнього знайомого, Чепіга. — Давненько ж ми з тобою бачились! Чи ти ще хоч трохи бринькаєш на бандурі? Уставай лишень та ходім! Підвечеряємо та зап'ємо таким, що його, як там кажуть, ні кусати, ні жувати... У тебе ж он, бач, чисто вже зубів немає.

— Та нема.

І Гудзь зайшовся беззвучним сміхом, зібравши свій маленький видочок, як ворочок, у зморшки та роззявивши беззубого рота.

— А якщо ні кусати, ні жувати, — сказав, — так я до цього торгу й пішки...

Агу, розмова про під'їжку та оковиту подіяла на товариство трохи краще, як сама поява царициного капітана в сап'янцях: усі заворушились, стали вилазити з своїх кубел, чухмарячись та розминаючи перележані тіла. Двоє з сіромах узяли з собою, викотивши з сїна, по здоровенному кавуніві.

— А де це ви добули? — спитався Чепіга. — На моєму ж баштані наче таких немає...

— У грека, — відповів один. — Купили за три огля-

* Лінощі.

— Еге, — підтвердив другий, — за так-грошей...

— „Не годилося б, панове, так робити,“ — хотів був сказати на це Чепіга, але не сказав, щоб не псувати нічим тієї справи, з якою мав до сіромах звернутись, щоб не дратувати їх без потреби...

А тим часом усі братчики були вже готові, уже й Порохня був у штанях — уже затягав очкура. Чуприни й одяг, оте шмаття та козячі шкіри, були в сїні, не одна сїнина і в вусах декому стирчала, але ніхто й не думав обтрушуватись та „чепуритись“.

Потім увесь гурт страшних обшарпанців побрався помалу до двору. Харко Чепіга та Левко йшли серед них, як пишні павичі серед курячої зграї, а в тій зграї ще й переважали голошії покручі — напівкури, напівгиндики.

А в дворі дід Явтух та баба Хівря наготували вже все для підвечірку. Під грушею, на споріші, були прослані рядна, а на тих ряднах стояли вербові ваганки з степовою стравою — тетерею, лежали шматки сала; були також два, гріх сказати, щоб малі, боклаги з горілкою, а при них скількись дерев'яних михайликів — тую ледацицю-живицю пити.

Полив'яного посуду козаки не любили: казали, що він відгониться блощицями. Це знали дід Явтух і баба Хівря і тому ні однієї полив'яної миски не поставили.

Приємна тїнь широкогіллястої груші лежала на півподвір'я. Крізь гілля світляною мережкою просвічувалось соняшне сяйво, рябіло на ряднах, на споріші.

Баба Хівря сиділа біля всього того на сторожі і прутиком відгонила курей, що зазіхали на тетерею, нахабно лізли своїми брудними лапами на чисті рядна.

Тут таки лежав із таким же, либонь, наміром і Рудько. Йому було душно під товстим кожухом шерсти, і

він завзято хекав, висолопивши червоного язика та соваючи ним, звішеним набік поверх зубів у чорних яснах, сюди й туди. Вряди-годи він переставав хекати, ніби до чогось прислухався, а потім люто клацав зубами, думаючи впіймати невловну кусючу муху.

Та як тільки він уздрів сіромах, що безладним натовпом зайшли до двору, так мерщій і кинувся, підгнувши боязко хвоста, в лєваду. Йому, десь мабуть, не один раз довелось скоштувати доброго кия чи грудки забияк.

— Прошу покiрно до святого хлiба-соли! — проказав господар звичайнi в таких випадках слова, привiвши все товариство до ряден з наїдками та випиттям.

І братчики дружно опали тїї рядна. Сiдаючи, скидали — у кого були — шапки і христились.

— Хiба ти за хлiб старший, що сидиш у шапцi? — гримнув Вовкозуб на одного сiромаху, що в нього була на голови ганчiрка.

— Та яка ж це в дiдька шапка? — огризнувся той, але ганчiрку таки зняв.

Харко Чепiга наточив собi з боклага горiлки і, почекавши, поки те саме зроблять і інші, схвильовано-врочисто і з щирою радiстю в голосi сказав, що треба випити за здоров'я вiдновлюваного вiйська козацького.

— Як то? — скрикнули разом трохи не всi братчики, враженi сказаним.

А Вовкозуб бовкнув:

— Хiба тодi, як рак свисне...

— Або як старий Калниш знову свiт Божий побачить, — мовив Гудзь. — Бо вiн же, кажуть, ослiп у тому Соловецькому монастирi.

— Чи може, як бусурменовi пiдем служити, — додав Порохня. — Як дунайськi запорожцi, а з ними й мiй брат... Тiльки ж турки, кажуть, плоть обрiзують... Нi, —

безнадijno махнув рукою, — не бачити вже нам матерi Сiчi...

— Ось поназдивитесь, — мовив багатозначно Чепiга, посмiхнувшись своїми блакитними очима. — Але спочатку треба випити... А тодi почуете, що й до чого...

Усi вихилили свої михайлики, закрехкавши потому вiд задоволення: добра, мовляв, оковита.

Чепiга сказав, щоб ще й закусили, — тодi розповiсть.

— Та кажи вже, матерi твоїй... ковинька! — вигукнув трохи з-серця Вовкозуб. — І тя-гне, як той... не при хлiбi святому згадуючи... сатанаїл...

Та як бiльшiсть товариства допалася вже до сала та тетерi, то й йому (Вовкозубовi б то) не випадало довше огинатись.

Тетеря була добра, на молоцi. Її дiд Явтух та баба Хiвря наготували були для сiромах ще до приїзду господаря, тiльки ж без нього молока їм не дали б і покуштувати. Братчики лигали тую тетерю — аж за вухами лящало, їли, як за себе кидали. Навiть Гудзь — і той не пас заднiх, кутуляючи своїм беззубим ротом.

А Чепiга тим часом почав оповiдати. Розповiв про те, як ще в червнi-мiсяцi Потьомкин покликав Сидора Бiлого, Антона Головатого, його і ще декого з козацької старшини до царицi, коли вона пливла Днiпром у Крим, як вони бiля Кременчука подали їй „адрес“ з просьбою вiдновити вiйсько запорiзьке. „Адрес“ той читав і говорив Антiн Головатий...

— Головатий? Це який? Бурсак? — запитав Вовкозуб.

— Та вiн же. У бурсi вчився, то й перед царицею вмiє сказати...

— Е, Антiн Головатий хоч перед ким, то скаже, — вставив Гудзь, що теж знав Головатого ранiш. Вiн же й самому Потьомцi, як скасували Сiч, сказав був терп-

ке слово прямо в вічі. Той сказав: „Пропала ваша Сеч.“ А він: „Пропали ж і ви, ваша світлосте“... Визвірився Потьомка та: „Што ти брьош?“ І вже таке, що й Сибіряку гнати. Але Головатий викрутився. — „Ви ж, — каже, — батьку, вписані в нас козаком, — тож коли Січі не стало, то й ваше козакування скінчилось“... Отак утяв! І Потьомка зразу подобришав. „То-то же, — каже. — Врі, да не завірайся...“ Тобто „не забріхуйся“...

І Гудзь зібрав своє обличчя у зморшки веселого сміху.

— Еге, — повів свою мову далі Чепіга. — Так отож нам тоді й обіцяно відновити військо. Ми ждали. А оце двадцятого цього місяця серпня...

Тут Чепіга примовчав і обкинув урочисто поглядом присутніх.

— ...Цього місяця серпня світліший князь Потьомкин написав Сидорові Білому, щоб починав збирати волонтерську команду з колишніх січовиків...

— Та невже?!

-- Істинна правда. А що, хіба не новина?

Усі весело, жваво загомоніли: новина, справді, була радісна для цих безпритульних, як вони самі себе називали, „сиріт“.

— Новина добра, що й казати, — загомонів Вовкозуб. — А тільки знаєте, чого це вони подобришали до нас? Дійшлося ж до розмиру з турками... От і до нас тепер „прийдіте поклоніться“.

— Це так, як у тій пісні співають, — знов зібрав у зморшки своє обличчя Гудзь. —

Наступає чорна хмара,
Дрібн дощик з неба, —
Зруйнували Запоріжжя,
Колись буде треба...

— Еге, воно таке, — згодився й Чепіга. — Та це ж

нам на руку ковінька: зберемось докупи, уб'ємося в силу, а тоді й кожному з нас буде добре. А так нас подинці поміщики та генералітет живцем проковтнуть. Погано тільки, що проти своїх братів, дунайських запорожців, доведеться воювати. Он у Порохні там рідний брат... Та ще треба буде й женитись для „сімейственого, як сказано, биття“...

— Щоб я став бабієм? — вигукнув з усієї сили Вовкозуб. — Не буде цього ніколи... От тоді скажете, що я брехав...

І він, скривившись, як середа на п'ятницю, удав плач дитини, хотів був і голосом це показати, але не зміг: вийшов у нього не дитячий плач, а немов бугай заревів. Далі він на власній чуприні показав, як жінка за чуприну смиче.

Усе почуте від Чепіги на спілку з горлицею розворушило й розвеселило товариство, і сіромахи голосно, на всеньке подвір'я, коли й не далі, загомоніли. Посипались жарти, особливо з приводу майбутнього одруження, а серед тих жартів були й такі, що бабі Хіврі довелося сховатись у хату.

Дотепи ж незмінно запивались горілкою, і дідові Явтухові незабаром довелося виносити ще.

Кінець-кінцем розмови переплутались так, що вже не можна було розібрати, хто що каже: усяк правив своє.

Порохня присікався до Гудзя:

— Кажі, песький сину, чи до смаку оковита!

— Ще б пак не до смаку, — охоче відповів той. — Сказано ж: м'якеньке — ні кусати, ні жувати...

І пискливо зареготався своїм беззубим ротом, показавши голі, як палець, ясна, а сухеньке його обличчя стяглося в густі-прегусті зморшки.

Тоді Порохня переліз до іншого з тим же питанням. Але той інший узяв це за образу:

— Який я тобі песький син?

— Песький, — уперто сказав удруге Порохня і гикнув.

— А ну скажи ще!

— Песький...

Ображений сіромаха розмахнувся й заїхав Порохню по вуху. Порохня дав „здачі“... Але це вчасно спостеріг Вовкозуб і розкинув обох у різні сторони.

Сам Харко Чепіга також пив на всі заставки і зробився від того червоний на виду; розхрістав груди, куйовдив раз-у-раз свою чуприну і нахвалявся комусь „показати“, що таке козацьке військо.

Потроху на подвір'я стали сходитись хуторяни — чоловіки й жінки, дітлахи спинались на лісу, захопившись незвичайним видовищем.

По якомусь часі Чепіга звелів дідові Явтухові винести з хати для Гудзя бандуру (у нього була про такі випадки, хоч сам він і не грав), і старий через хвилину виніс, держачи її обіруч поперед себе, як ікону.

Гудзь, розуміючи свою під таку хвилю вагу, запишався понад міру і сказав, щоб йому ще тієї ледащці-живиці налили, мовляв, „ортань прополоскати.“ І його волю негайно вводили. Сидів він, обіпнутий своєю шкірою, на спориші, підігнувши по-турецькому ноги, — як турецький святий...

На його голій, як салотівка, голові з білим клаптиком волоссячка — жалюгідним оселедцем, відлискувалось вечірне сонце, що спустилося вже майже до обрію і слало до хутора низьке жовтаве проміння. Жовте і збільшене сонце коливалося над обрієм, як сирий жовток: здавалося, ще трохи — і він, той жовток, просковзне в якусь там щілину між небом і землею. І музика Гудзь у цьому жовтковому сяйві, з притуленою до грудей кобзою, був тепер як намальований. Був поважний, без найменшого усміху на обличчі. Проте, як за-

грав, — ушкварив веселого козачка. Бадьорливий видзвін-танок зірвав на ноги Порохню.

— Ану трусни порохнею! — загукала весело сіромашня. — Щоб порохня посипалась...

І Порохня, взявшись в боки, затрусив своїм шматтям, що правило йому за штани, затупав, закрутив на спориші своїми свинячими верзунами. То з тіні виходив на світло, то знову ховався в тінь.

— Сиплеться, сиплеться порохня, — реготалися братчики.

— Матері його тряся! — гукнув ще один, не втерпівши. — Хіба ж так танцюють? Гопака!

Це був сухий, ребрастий (був без сорочки), з кавказькими рисами обличчя чоловіка на прізвище Накашидзе Грицько.

Гудзь дернув по всіх струнах на почин гопака...

Накашидзе легко вискочив з гурту і, діждавши, поки почнеться чергове „коліно“, ударив на відзнаку цього початку шапкою об землю (її він навмисне для цього натовкмачив був на голову). А тоді й у танок пішов, плутаючи п'яними ногами, тільки вже з певними „викрутасами“: тупне — і, вивернувши постолом, подивиться на нісок, чи не розскачався, часом, і чи до ладу зробив; ударить другим ще дужче — і знов подивиться, чи до ладу вийшло. А потім того як не стрибне вгору, як не крутнеться вгорі дзигою... І пішов... дедалі дужче, дедалі частіше, поспішаючи за Гудзем, що погнав, мов скажений, аж головою з хвостиком-оселедцем тіпав. Та ще й приказував:

Сам п'ю, сам гуляю,

Сам стелюся, сам лягаю...

Порохня відскачав набік, дав місце Накашидзе, що зробився в тому танці-вихорі мов несамовитий.

— Який я тобі песький син?

— Песький, — уперто сказав удруге Порохня і гикнув.

— А ну скажи ще!

— Песький...

Ображений сіромаха розмахнувся й заїхав Порохню по вуху. Порохня дав „здачі“... Але це вчасно спостеріг Вовкозуб і розкинув обох у різні сторони.

Сам Харко Чепіга також пив на всі заставки і зробився від того червоний на виду; розхрістав груди, куйовдив раз-у-раз свою чуприну і нахвалявся комусь „показати“, що таке козацьке військо.

Потроху на подвір'я стали сходитись хуторяни — чоловіки й жінки, дітлахи спинались на лісу, захопившись незвичайним видовищем.

По якомусь часі Чепіга звелів дідові Явтухові винести з хати для Гудзя бандуру (у нього була про такі випадки, хоч сам він і не грав), і старий через хвилину виніс, держачи її обіруч поперед себе, як ікону.

Гудзь, розуміючи свою під таку хвилю вагу, запишався понад міру і сказав, щоб йому ще тієї ледащці-живиці налили, мовляв, „ортань прополоскати.“ І його волю негайно вволили. Сидів він, обіпнутий своєю шкірою, на спориші, підігнувши по-турецькому ноги, — як турецький святий...

На його голій, як салотівка, голові з білим клаптиком волоссячка — жалюгідним оселедцем, відлискувалось вечірне сонце, що спустилося вже майже до обрїю і слало до хутора низьке жовтаве проміння. Жовте і збільшене сонце коливалось над обрїєм, як сирий жовток: здавалося, ще трохи — і він, той жовток, просковзне в якусь там щілину між небом і землею. І музика Гудзь у цьому жовтковому сьайві, з притуленою до грудей кобзою, був тепер як намальований. Був поважний, без найменшого усміху на обличчі. Проте, як за-

грав, — ушкварив веселого козачка. Бадьорливий видзвін-танок зірвав на ноги Порохню.

— Ану трусни порохнею! — загукала весело сіромашня. — Щоб порохня посипалась...

І Порохня, взявшись в боки, затрусив своїм шматтям, що правило йому за штани, затулав, закрутив на спориші своїми свинячими верзунами. То з тіні виходив на світло, то знову ховався в тінь.

— Сиплеться, сиплеться порохня, — реготалися братчики.

— Матері його трясця! — гукнув ще один, не втерпівши. — Хіба ж так танцюють? Гопака!

Це був сухий, ребрастий (був без сорочки), з кавказькими рисами обличчя чоловіка на прізвище Накашидзе Грицько.

Гудзь дернув по всіх струнах на почин гопака...

Накашидзе легко вискочив з гурту і, діждавши, поки почнеться чергове „коліно“, ударив на відзнаку цього початку шапкою об землю (її він навмисне для цього натовкмачив був на голову). А тоді й у танок пішов, плутаючи п'яними ногами, тільки вже з пезними „викрутасами“: тупне — і, вивернувши постолом, подивиться на нісок, чи не розсочився, часом, і чи до ладу зробив; ударить другим ще дужче — і знов подивиться, чи до ладу вийшло. А потім того як не стрибне вгору, як не крутнеться вгорі дзигною... І пішов... дедалі дужче, дедалі частіше, послішаючи за Гудзем, що погнав, мов скажений, аж головою з хвостиком-оселедцем тіпав. Та ще й приказував:

Сам п'ю, сам гуляю,

Сам стелюся, сам лягаю...

Порохня відскачов набік, дав місце Накашидзе, що зробився в тому танці-вихорі мов несамовитий.

Велетенська тінь танцюриста козака, сягнувши через увесь двір (тінь від груші відійшла вже набік), повторювала всі викрутаси на білій хатній стіні, на стріху стрибала. Здавалось, то не тінь, а якийсь величезний кажан б'ється, осліплений сяйвом.

А носій тієї тіні, гнучкотілий Накашидзе, чимраз вище стрибав у повітрі, мов літав на крилах. А потім він, стрибнувши востаннє, ухопився вгорі за гілку груші і перенісся на руках над головами братчиків, а тоді, як змігнути оком, став одним постолом Вовкозубові на спину — і зіскочив на землю.

Вовкозуб спочатку виражав був з великого дива очі, а тоді гримнув із-баса:

— Чи не анахтемський тобі душа лубезний! Ач якого коника викинув! Доведеться й собі...

І він нехапливо підвівся (а Гудзь грав-невгавав, аж піт із нього у три ряди лився)... переступив через рядно, що на ньому були недоїдки страви...

— Ось як танцюють...

І він, випроставшись своїм важким тілом ніби до танцю, важко... гепнувся на землю; сів.

Та ніхто не засміявся: всі знали, що це в нього тільки штукарство. Справді, він ту ж мить був не тільки на ногах, а й у повітрі, зробивши страшенний і, здавалось, неможливий як на його велику вагу стрибок. Далі він схопив одного невеличкого на зріст сіромаху і вихнув ним у повітрі проти останнього соняшного сяйва, як віхтем.

Тінь на хатній стіні зробила так само: від здорової, як слін, Вовкозубової тіні відірвалась, полетіла вгору менша, а потім здорова тінь упіймала тую малу тінь, як опуку, і поставила на землю.

Далі Вовкозуб загував своїми слонячими ногами по твердому ґрунті двору, аж груша затрусилась. А малий

сіромаха, відскочивши набік, чухав потилицю, намагався, мабуть, зрозуміти, як це він без крил підлетів так високо.

Такі веселощі бурхали аж до ночі, аж доти, доки сіромахи так повпивались, що не могли й поворухнутись.

Левко цього дня також був п'яний, тільки не від горілки, а від тієї холодної водиці, що нею напоїла його вдень Ївга, молоденька козакова Недвижина дочка.

Ївгу Недвигівну Левко Сердюченко знав більше року — з того часу, як став у Харка Чепіги за молодика. Спершу він бачив її випадково, на вулиці чи десь інде, як недорослу сусідську дівчину, одягнену по-буденному й босу. Бачивши так, він однаково як і не бачив її, не звертав на неї уваги. Не одна ж вона була, дівчина-підліток у їхньому хуторі!

Та от якось — у неділю чи в свято — він побачив був її в Чепіжиному дворі одягнену святково — у вишиваній, уже дівоцькій сорочці, з чепурно складеними на голові джерегелями, що облягали віночком її чисте молоде чоло. Чого вона тоді приходила, він так і не довідався (бож із бабою Хіврею їй гуляти не випало). Коли це пізніше ставало йому на пам'яті, у нього виникав здогад, що то вона трохи чи не ради нього приходила — хотіла чи його побачити, чи себе йому показати... І от тоді він, глянувши на неї, ніби вперше її побачив. Вона показала йому вже не такою, як бувають дівчата-підлітки, що до них дорослі чоловіки ставляться ще так, як і до підлітків-хлопців. А до того ще вона й сама глянула тоді на нього уже так, як може дивитися на молодого козака тільки доросла дівчина: затримала на мить у його очах свій темно-іскрявий погляд. Скинула густими чорними віями — і глянула, ніби сказала: „Бач, яка я... Та й ти мені, козаче, до вподоби“...

Тільки ж потім і сама ніби того свого зухвальства злякалась.

— Ну, я вже піду, — обізвалась ту ж мить до баби. — Прощайте...

І пішла, майнувши двома стрічками, червоною й зеленою, прив'язаними ззаду до намиста.

Той її погляд жив у Левкових спогадах солодким хвилюванням увесь час. Але він ні разу після того не спромігся через якусь свою нерішучість та боясть (еге, таке буває й з козаками!) хоч би словом натякнути їй про своє чуття. Взагалі ще ні разу не розмовляв із нею „поважно“, хібащо зачіпав іноді (як вона брала воду або вигонила телята на вигін) якимсь „безглуздим“ словом, як от: „Чого так пізно вигониш? Мабуть, заспала?“ Отже з ним було таке, як із тим козаком у пісні, що хоч дівчину й вірненько любить, а зайняти не сміє.

Та тепер, приїхавши з далекої дороги (цілий же місяць її не бачив!), він надумав таки побалакати з нею. Сказати їй про те, щоб вийшла до нього ввечері, він хотів був ще тоді, біля колодязя, та на заваді став Харко Чепіга. Тож він думав тепер, як би її викликати, намагався якось її знову побачити. Пройшов разів скільки побіля Недвижиного двору на вулиці сюди та туди, чекав біля колодязя, сподіваючись, що вона, може, вийде по воду.

Але дівчина не виходила.

Тоді він пішов на леваду, думаючи, що вона, може, там щось робить. Та її й там не було. З левади він бачив зовсім безживне, затінене тінню від довгої хати Недвижине дворище, мов би там усе вимерло. Сподівався далі Левко, що Ївга, може, зацікавиться тим, що відбувалося в Чепіжиному дворі, і якось туди загляне. Але це була мала надія: молодим дівчатам небезпечно було зближатись до п'яної сіромашні. Та й уся Недви-

гівська сім'я була така, що нелегко — це Левко знав — виглядала з своєї нори ради й найбільшого видовища.

За увесь час Левко побачив тільки раз старого Недвигу, дебелого козака в матнистих штанях і з люлькою в зубах, як він виглянув з-за своєї хати — щоб на сонце, либонь, глянути: чи воно ще високо.

На це Левкове ходіння звернув увагу дід Явгух і, прижмуривши якось хитро око, спитався:

— Чого це ти, козаче, блукаєш, мов неприкаяний?

— Блукаю? Де?

— Та не де ж, як не біля Недвижиного двору.

І молодий козак не прибрав, що на це відказати: махнув рукою й пішов від діда геть. Отже треба було ще й капосного діда стергтися.

Та незабаром йому став у допомозі випадок. Серед дітлахів, що зазирали з цікавості до Чепіжиного двору, повилазивши на загату, він углядив малого Недвижиного хлопця, Ївжиного брата, чи як він там їй додився. Левко того хлопця й перше, по-сусідськи, не раз бачив, але зовсім не помічав його, немов би то не хлопець був, а якась мізерна комашинка. Тепер же йому довелося спуститися з гордої високости дорослого до тієї комашинки. Він того хлопчачка таки любенько покликав до себе, мов дорослого, на поважну розмову. А як той прибіг і спинився біля нього, здержуючи баского лозового „коня“, Левко присів до нього і сразу ж дав цілого п'ятака грошей.

Хлопчина аж рота роззявив з такої несподіванки, бож доля ще ні разу за все його семи- чи восьмирічне життя не посилала йому такого щедрого дару. Тим то він навіть брати спочатку не хотів, подумавши, десь, мабуть, що цей гарно одягнений козак сміється з нього, жартує тільки, а не дає насправді. Та як Левко силоміць уклав йому в замурзаний кулачок тую грошину,

він пойняв віри козаковій ширості і став уважно слухати, що йому казано.

— А за це ти покличеш мені, — сказав Левко, — вашу Ївгу. Добре? А тоді я дам тобі ще грошей...

Хлопець сказав, що покличе: Ївга в клуні з матір'ю соняшники вибивала.

— От любий хлопчик, — похвалив його Левко. — Як же тебе звуть?

— Микита.

— Біжи ж, Микитасю, поклич...

Хлопчик шморгнув носом, сховавши таким робом чималого, припалого пилом хробачка, і, нокнувши на коня, дременув з усієї сили до свого двору.

Левко й собі пішов помалу слідом за ним до Недвижиних воріт і по якомусь часі почув голосне його на весь двір, коли й не дали, гукання:

— Ївго! Іди — тебе козак кличе. Ось і грошину дав мені...

Такий розголос не зовсім припав Левкові до вподоби, у всякому разі не входив у його намір, і він мимохіть перейшов на інше місце, щоб його за хатою з двору не було видно (хата стояла впоперек двору, задньою стіною до вулиці). Тим він і не бачив, як Ївга вийшла з клуні, як перейшла подвір'я. Та от вона нарешті вийшла, трохи оподаль від нього стала, спустивши засоромлено погляд. А на виду була в неї справжня пожежа: вона червоніла, спалахувала плямами на щокках. Але сказала нашвидку (як Левко, сам червоніючи, попросив її вийти до нього ввечері), що вийде до пасіки. Сказала і мерщій пішла назад... приголомшивши молодого козака цілим вихором щастя. Вона вийде! Вона любить його!..

Тільки ж той вечір заходив так помалу, як ніколи! Нарешті сонце, поколивавшись сирим жовтком на об-

рії, сховалось за горбом, що на ньому рукатим приви́дом стояв вітряк. Той вітряк після цього став ще темніший, ще виразніший на тлі ще не згаслого неба. А потім звідти побігли по землі до хутора темні смуги тіней, зачіпались за кущі терну, застрявали в вибалках. Унизу, над річкою померкли, згускли куделі верб та латки очерету. Плеса води в одних місцях потемніли теж, а в інших — залисніли відсвітом останнього вечерового світла. Та незабаром і ті світляні місця згасли.

Глухо кумкали та крєтали на леваді жаби — дедалі тихіше, мабуть, засинали.

На Чепіжиному подвір'ї також істишилось. Сіромахи, упившись до „чортового паліччя“, поснули, вилягли покотом на спориші, у безладі, як трупи на боєвищі. Самого Харка Чепігу дід Явтух з великими труднощами завів до хати і вклав на полү.

На хуторі стало тихо. Тільки вряди-годи порушував цю тишу якийсь ніби забутий звук: заскрипить у когось біля колодязя журавель, гавкне уже спросоння собака або закричить десь на річці своїм диким криком качка. У загальній тиші голосніше засюрчали цвіркуни, немов заснували бренькітливими струнами увесь хутір. Але від цієї музики тиша тільки збільшилась.

Небо засиніло нічною синявою, і в тій синяві заяскрілили зорі.

Отже Левкові вже можна було йти до пасіки.

Але на перешкоді став дід Явтух. Упоравшись по господарству, прибравши з-під груші посуд та рядна, він несподівано присів до молодого козака (Левко сидів на призьбі під хатою) з явним наміром погомоніти про те, що про нього розповідав Чепіга Сіромахам. Щоправда, він попередку дбайливо спитав Левка, чом він не лягає після дороги спочивати. А як той відповів, що йо-

му не хочеться спати, він і собі почав скаржитись на лихі нічниці.

— Хоч убий, до перших півнів не можу заснути. Перекидаюсь-перекидаюсь з одного боку на другий, а сну нема... Та ще й у ногах так крутить!

— „Так чи не думаєш ти, дідуню, гомоніти зо мною аж до перших півнів?“ — подумав із-серця Левко. А вголос промовив:

— А ви заплющайте очі, думайте про сон, — от і заснете...

— Та де тобі засну! Я вже себе знаю... От і горілки випив трохи, а сон не бере...

А далі взяв розпитувати про царицю — яка вона з себе, чи, часом, не така, як ото Богородицю малюють на іконах... чи дуже вродлива...

— Та я ж її не бачив, то пан Харко бачили, як у Кременчук їздили, — відпекувався Левко.

— А може ж, тобі розказували?

— Ні, не розказували.

А в голові билася думка:

— „Ще через нього спізнюся! Ївга розсердиться й піде...“

— А чоловік у неї є, — чи не казали, часом? — питався дід далі. — Бо я так думаю, що хоч вона й цариця, а все таки баба. Мені один москаль казав...

Тут Левко вирішив покласти край цій розмові. Підвівся й сказав, що, мабуть, таки піде спати. І пішов до клуні. А з клуні напружено слідкував за білою, видною в темряві постаттю старого, що отак несподівано став йому на заваді.

Та дід і далі, мов на зло, не дуже хапався йти на спочивок. Тільки через деякий час після того, як від нього пішов Левко, помалу підвівся з призьби, покректав, узявшись рукою за попереk, і нешвидко пішов до хати.

Левко чув, як хряпнули двері, гиркнув засув. Тоді він мерщій кинувся з клуні і, переступаючи обережно через тіла сіромах, що валялись, як колоди, розігнався прямо на вулицю. Та саме тоді, як він порівнявся з хатніми дверми, знову гиркнув засув, і на порозі забіліла дідова Явтухова постать.

— Тю! Хто це? — скрикнув здивовано старий.

— Та це я... Хотів знайти рядно, — ви наче біля призьби поклали...

Дід Явтух мовчки нахилився в темряву сіней, узяв там рядно й подав Левкові. І Левко мусив із подякою те рядно взяти та нести до клуні. Але це ще було не все. Виявилось, що старий забув дати їсти собаці. Отож він і пішов до комори, стукаючи ваганками та цокаючи ключами, узяв там щось і став голосно кликати Рудька.

— „Та він ще й сіромах побудить!“ — кипів Левко. — Чи не клятий тобі дід!“

Далі Левко почув, як із шелестом прибіг з городу Рудько, як потім голосно став хламати щось рідке, що його наколотив йому дід. Почув також Левко і власне дідове на весь двір позіхання. Але вже після цього дід остаточно пішов до хати.

Прохогом кинувся Левко із клуні, злякавши раптовою появою Рудька: той аж від їжі відскочив, гавкнувши, але потім, пізнавши свого, знов узявся їсти.

Так Левко зміг нарешті пройти до пасіки, що стояла в тернику, недалеко від Чепіжиного дворища, обгороджена очеретяними кулями.

Серце козакові в сподіванні зустрічі з коханою дівчиною солодко мліло, стукало, аж у висках відгукувався той стукіт.

Аж самому було дивно: він наче боявся її. Власне, боявся чимсь не вподобатись їй, не догодити. Щастя бу-

до близько, але він ще не був певен, що воно не втече від нього. Хоч те, як дівчина тоді, біля колодязя червоніла, як подивилась на нього, а далі й згодилась вийти до нього тепер, говорило про її прихильність

Але Ївги не було.

— „А що як справді вона вже приходила і, не діждавшись, пішла назад?!“ стривожила його раптом думка.

— „А все отой... дід!.. Балакати йому закортіло!..“

Чує — аж із двору йде, варнякаючи п'яним язиком, якийсь сіромаха: змерз, мабуть, від нічного холоду і трохи прочумавсь, а тепер ішов у сіно під стоги досипляти. Щоб він не здумав, бува, біля нього спинитись, Левко присів під куль очерету і так переждав, поки той прочалапає.

Потім того перебіг у степ у якійсь там своїй собачій уночнішній справі Рудько: у великій тиші пролускотів по сухій траві його біг.

А дівчини все не було. Левко починав уже тратити надію, що вона прийде. Коли це біля Недвижиного двору забовваніла якась легенька тінь: то була Ївга. Вона йшла якось помалу чи обережно, в одному місці, як показалось Левкові, навіть була пристояла трохи: можливо, хотіла роздивитись, де він, той, що вона до нього йшла, або, може, й просто вагалась.

Левко вийшов трохи їй назустріч, щоб побачила, де він.

Зблизившись, нарешті, до козака і виправдуючись за спізнення, дівчина сказала рідно-притишеним, до невпізнання зміненим голосом (вони ж тепер на щось важливе змовлялись!):

— Я ждала, поки мати заснуть... Микита ж при матері сказав, — так вони й слідкували...

Голос їй тремтів від хвилювання і, сказавши це, дуже потрібне, вона зразу ж замовкла.

Левко хотів був сказати, що то нічого, що спізнилась, але не сказав, а замість того зняв з пліч кереву й прослав її на землі, запросивши дівчину сідати.

Та Ївга відмовилась. Тоді він сам, не прибравши, що після її відмови сказати, сів. Сказав їй удруге, щоб сідала:

— Сідай... От-то яка бо ти... боязка!

Дівчина сіла, але, сівши, ту ж мить пересіла, щоб бути далі від козака. І на Левкові слова нічого не відказала, а може й не почула їх, бо, бачилося, прислухалась до того, що з нею діялось.

— Хіба я кусаюсь, що ти відсунулась від мене? — спробував був Левко пожартувати. Але й сам зразу ж зрозумів, що жарт у нього не вдався: дуже бо поважне було те, що він мав цій дівчині сказати.

Ївга мовчала: либонь, чекала, що він скаже, для чого викликав.

І Левко, зрозумівши це, похопився говорити про свій намір, а передусім про себе — хто він і звідки. Говорив з великою щирістю закоханого, хвилюючись так, що аж у роті йому пересихало. Оповідав про те, що сам він із села Турбаїв на Полтавщині, що там і досі живе його мати. А сам він утік звідти через те, що тамешні пани Базилевські хочуть зробити людей того села кріпаками. Тепер, коли відновлюється козацьке військо, він думає до нього пристати, і матір сюди візьме... Казав це швидко, хапаючись, немов боявся, що дівчина не дослухає до краю. А сказавши те, що їхньому селу загрожує кріпацтво — злякався: відчув, що дівчину це приголомшило, що вона ніби зів'яла... Відчув, бо чув у темряві близько її дихання, бо відчував усю її живу, рідну. Чекав, що вона скаже.

— А як тебе... твої пани спіймають? — обізвалась нарешті через силу Ївга, з великим жалем у голосі. —

У нас був наймит з кріпаків, так його схопили...

— Так я ж не кріпак... То пани кажуть, що ми кріпаки... Але по-їхньому не буде: наші люди клопочуть...

Казав це і zarazом розумів, що його слова на дівчину не діють. А далі аж голова пішла йому обертом, коли зрозумів, що через цю розмову між ним і дівчиною лягла неперехідна прірва: він кріпак, а вона вільна козачка.

— Я не кріпак... і предки наші не були кріпаки, — уже безпорадно борсався він, знаючи, що це не полегшує, а тільки дужче заплутує його, як борсання мухи дужче заплутує її в павутину.

Ївга раптом підвелася.

— Треба йти: мати лятимуть...

І в голосі її було вже щось чуже, холодне.

— Ївго! — мовив з болючим докором і благанням Левко, підвівши голову до її високої в темряві постаті.

— Хіба я не людина, що ти... тікаєш від мене?

Дівчина мовчала. А потім того повернулася йти.

— Невже ти мене й трохи... не любиш?

Ївга на мить обернулася була в якомусь ваганні, зупинилася, але знов нічого не сказала. А тоді рішуче зірвалася з місця і швидко зникла в темряві ночі.

Приголомшений козак спочатку ніби закам'янів був, але потім схопився на ноги, повний якоїсь дикої люті, і так хитнув кілок огорожі, що аж кулі попадали на землю. Та після цього знову знесилів, зів'яв і, впавши на керею ницьма, довго лежав у німому відчаї.

Літня ніч помітно танула, зникала. Із східнього боку, там десь за горбом лівого берега Громоклії починався ніжною рожевістю ранок, і на віддаленому випині того горба, де сонно стояв у своїй солом'яній шапці вітряк, уже яснів свіжий відсвіт невидного ще сонця.

Але річка ще спала у вогкому холодку своїх берегів, понята легким сарпанком туману. Спало й усе те, що було біля сонної води, у воді й над водою: схилений під вагою сну очерет, порозхилювані в різні боки кущі осітнягу, розпластане на воді латаття.

Біля берега вода була така рівна і так непорушно стриміли в ній стрілки очерету та окремі осітняжини, що вона скидалася на зеленкувате пляшкове скло з повварюваними в нього стеблами рослин.

Сонні верби посхилялись під вагою рясної роси.

У повітрі стояла загальна тиша.

Такого часу люди звичайно найміцніше сплять, дотягаючи до краю солодке літне спання-досипання. Та на цей раз сон росяного світанку несподівано порушила самотня жіноча постать, що не знати, як і звідки появилася на леваді. Не снохода це була, бо йшла упевнено (стежкою понад капустами), тільки обережно, озирцем, боячись, мабуть, щоб її хто не побачив.

Дійшовши до Чепіжиного городу, жінка спинилася і ще раз обкинула поглядом довкола, оглянула уважно город, що споховисто ішов угору, до будівель і був як плахта, виткана з жовто-зелених конопель, спілих соняшників, пшенички, гарбузів тощо.

На листі пшенички, схожим на широкі ножі, на тім'ях соняшників, похилених у рабському поклоні перед тим саявом, що десь там за горбом займалося, уже блискотіли ясні іскри.

Побачивши, що поблизу нікого немає, жінка обережно пішла нагору схованою під соняшниками та пшеничкою* стежкою. Зачеплені й порушені в їхньому поклоні соняшники били її з розгону по ліктях мокрими від роси головами, шорстко дряпали за руки своїм ла-

* Кукурдаз

патим листям, а пшеничка тривожно шелестіла. І жінка, боячись, видимо, того шелесту, разів скільки придержувала ходу — щоб розколихані голови соняшників заспокоїлись, щоб пшеничка стихла. А тоді знову йшла далі. Подекуди вона нахилилась і щось там, нахилившись, робила, ніби чимось посипала.

Так вона пройшла аж нагору, де вже починалось подвір'я.

Майже все подвір'я було затінене великим холодком від хати, і це жінці, либонь, було на руку, бо їй, бачилося, й тут треба було, щоб її не помітили. А якби не хата, то всеньке подвір'я уже було б осяяне від сходу: там уже палахкотів вогненний рум'янець.

Холодок той затримував на подвір'ї сонне обмарення, і там спали, не могли прокинутись, лежачи безладно на спорих та густих калачиках, вчорашні гультяї-випивачки. Деякі з-поміж них хропли так, що Рудько, лежачи біля хати на причілку, час від часу підводив голову, прислухався. Оце підведе, нашорошить вуха в бік небезпеки — і слухає. — „Хрр!“ розтинається хропіт, мов би цілину роздирає-розорює, — „хрр-ах“... Та за мить собачій голові стає ясно, що то не загрозливий погук живого сіромахи, а тільки харчання його безвладного тіла, такого, хоч бери зубами за ноги та тягни в провалля, як здохляку. Зрозумівши це, він знов заспокоїться — покладе морду на простягнуті передні лапи, заплющить очі в солодкій дрімоті.

Але жінку, що так таємниче пробралась на сонне подвір'я, Рудько таки побачив. Розбивши хрипким спрощенням гавком скло ранньої тиші, він кинувся до неї.

— Цю-цю на! — обізвалась потиху жінка і кинула йому щось іззисті.

Собака вхопив на бігу те їстівне, затримався на мить, щоб його ковтнути, а тоді побіг за нею лашчачись.

Жінка пройшла аж до сінешних дверей хати, там нахилилась і посипала чимсь біля порогу. Після цього вона так само обережно, тільки трохи швидше пішла назад на леваду. Та тільки но увійшла між соняшники, — гульк: аж перед нею як із-під землі виріс... дід Явтух. Він вийшов із соняшників, куди ходив для якоїсь там своєї потреби...

— Тю! — згукнув старий, аж відступив з великого дива назад, так, немов би він не знайому жінку зустрів, а на хто-зна й що нахопився. — Чого тебе нечиста сила так рано тут носить?

— Корову на толоку відгонила, а це йду додому, — відповіла, помітно збентежившись, жінка, ба й на виду зблідла.

— Отак пак! Хіба ж тобі шляху немає, що городами тиняєшся? Дивись мені, Вусте! Щось ти стала дуже рано корову ганяти! Чи не чаклунство ти яке тут виробляєш? Почула, що козакам треба женитися, — так чи не захожешся, часом, біля пана Харка, щоб підвеселити свою вдовину долю?

— Ні, ні! Що ви? Хіба я, хай Бог милує, відьма яка чи що?

— Знаємо вас і... дещо чули, — додав багатозначно дід. — Тільки ж даремно ти це робитимеш: він же сам характерник і не збоїться ані трохи твоїх відьомських витівок. Тільки покуштуєш, молодице, малахаїв,* коли не гіршого чого...

— Та чого ви, діду, до мене причепились? — огризнулась з удаваним обуренням жінка і, крутнувшись, уже швиденько пішла до левади. Її моторна постать майнула раз чи два за коноплями, а далі між вербами і потім зникла.

* Нагайка.

А дід ще деякий час бубонів собі під ніс, ідучи нагору. Заразом він дивився собі під ноги, бо знав, що баби, чаруючи, звичайно „підливають“ або „підсипають“. Та на стежці, затіненій соняшниками та пшеничкою, він нічого своїми старими підсліпуватими очима не міг побачити. Талей він добре знав, де треба шукати: найбільше біля порога. Отож і взяв, прийшовши до порога, уважно оглядати, та ще й не тільки очима оглянув, а й руками помацав. І справді — набрав у пучку чогось такого, як рушничний порох, підніс до очей...

— Еге-ге, — промовив. — Та це вона, врагова дочка, маком підсипала! От гадюче кодро! — похитав докірливо головою.

А потім того підвівся, плюнув на всі чотири сторони і став пошепки проказувати слова проти недоброзичливого чарування. Далі взяв мітлу та й розмів усе чортвиння з-перед порога.

Розтривожений зустріччю з чарівницею дід Явтух уже не лягав більше. Пішов вештатись по подвір'ю, оглядати все господарським оком, бо через постійну відсутність Челіги він був тут справді як господар. Підклав коням сіна, випустив качок із качатника, заглянув до свиней, що, почувши його, почали настирливо густити. Кури також, почувши живий рух на подвір'ї, стали з голосним киркотом та криком злітати з сідала. Вони незграбно вимахували своїми схожими на куничані вінники крилами і трусили пір'ям та послідом прямо в роззявлені роти тим сіромахам, що спали якраз там, де їм треба було злітати.

По якомусь часі на клуню прилетіла і стала в соняшній обзолоті (сонце вже сягало туди) морквянонога лелека. Час від часу вона дзвінко клекотала, будячи луну аж десь у березі, в вербах.

Рудько пробував разів скільки відгукуватись на той клекіт своїм простуженим гавкотом, та лелека, недо-

сяжна на своїй високості, не звертала на це ніякісінької уваги.

Десь на річці голосно закахкали качки, розбуркуючи лункими відгуками все надріччя.

— Ах-ах! — відгукувалась луна, — а кругом тиша. — Ах-ах... І знову тиша, непорушна, устояна за ніч.

Але разом із тим звуків ставало дедалі більше. Десь на хуторі замукали тягучою матірньою мукою корови, вимагаючи, щоб їх доїли та пускали телят, замекали на той матірній поклик телята. Окремо від цієї музики заблеяли вівці.

Біля Недвижиного двору зарипів своїм верблюдячим рипом колодязний звід, і хто зна, чи не озвався він великим болем у Левковому серці.

Тільки ж Левко ще не виходив із клуні, не знати тільки, чи заснув він уночі хоч трохи після вчорашньої розмови з Івгою.

Кінець-кінцем, з-за обрію виринуло, гойдаючись на хвилях сяйва, веселе літне сонце і залило геть чисто все тією своєю веселістю.

Зайшовши до хати, дід Явтух побачив, що пан Харко вже не спить, хоч і не встає ще. Йому, десь мабуть, було приємно „покачатись“ у своїй хаті, в якій він так мало останнім часом жив, їздивши у всяких справах то до Лисавету, то до Кременчука. Лежав він на полу на м'якій постелі, себто не зовсім по-козацькому. Але до цього хилив його вже похилий вік, „старі кості“.

У хаті було весело від отого веселого ранкового сонця, що лилося крізь причілкові вікна. У тих вікнах, на шибках тихомирливо, „по-хатньому“ дзизкотили мухи. Від соняшного сяйва блищала Харкова зброя — шаблі та пістолі, порозвішувані на стіні. На покуті, за столом стояла кобза.

Спитавши пана Харка, як спалося з дороги, дід Явтух мовив поважно:

— Чи знаєте, добродію, що я хотів вам сказати?

— Як скажеш, то й знатиму...

— Стережіться, раджу вам, жіночого кодла! Довідались вони, що вам тепер з царициної волі треба женитись, так щоб не нашкодили, часом...

І він розповів про Вустю Лаврушиху — як упіймав її на чаклуванні.

— Шкода її чаклування, — сказав байдуже пан Харко. — Як минулися молоді чари, то мак не допоможе... Хай робить, що хоче: я не боюся. Та й женитись, дарма що вийшов такий наказ, і в думці собі не покладаю. Уже з тих літ вийшов. Та й навіщо мені жінка? Щоб гризла раз-у-раз? Знаєш, як у тій пісні сказано? „Нащо мені жінка — камінь за плечима?“ Та й сам ти здоров знаєш, що то за зілля — жінки. Чи давно твоя Хівря вгамувалась? А замолоду хіба мало вона з тебе води виварила? Не чого й нехтують козаки одруженням: знають, що жінка — це мить утіхи, а поза тим щоденні сварки та бійки. Козаки не хочуть бабства, хоч і не зрікаються солодкої втіхи — кохання...

— Та воно таке, — згодився дід. — Тільки ж ви все таки стережіться лихої години... хоч воно й ви знаєте дещо, — натякнув.

— О, вже почав: „знаєте“. Іди краще, та приготуйте там з Хіврею для всього товариства похмелитись. А я буду вставати...

.

Левко ходив цього дня, як у воду опущений. А потім став проситись у Чепігі, щоб відпустив його до Турбаїв провідати матір. А як той порадив йому „по-батьківському“ хоч відпочити з дороги, він сказав, що відпочивати не хоче.

І Харко Чепігі відпустив, попередивши, щоб стерігся

там і не піймався в лапи панам Базилевським.

Після обіду молодий козак і відїхав, а Харко Чепігі, провівши його поглядом аж за греблю, подумав:

— „Ех, не встояти тобі, голубе, проти жіночих чарів! Мабуть, із Недвигівною нічого не вийшло, — так і зажурився. Колись і я такий був, було й кохання, й сумування. Та братчики на Січі глузуванням гамували. А тепер, як уже зайшли старі літа, я проти всіх чарів... характерник“...

У МАР'ЯНУШИНОМУ ЦАРСТВІ

Після кількадечного переїзду Левко Сердюченко зблизився до села Турбаїв, що лежало в куті між Хоролом та Пслем.

Було вже над вечір, як Левко, виїхавши на берегову кручу, побачив унизу, під ногами свого коня поморщену течією воду Хорола, відчув приємну після курного шляху вологість, гострий дух водяного поросту.

Яке ж воно було все тут йому знайоме, в цій річці! Він знав тут кожен кущ лози, кожна ямку під водою, де ще хлопцем печерував раків. Упав йому в око навіть кущик осітнягу, що був на „старому“ місці — біля протилежного берега. Тінь від кручі притемнювала воду, але до того кущика не сягала, і було видно, як він наче плыв проти течії, розводячи обабіч себе сріблясту луску хвильок.

Протилежний берег був низький і переходив далі, за лисинами піску, в широку оболонь, що йшла аж до городів та садків села. М'яке вечерове сонце притрушувало тую оболонь золотим пилком, і в тому сяйві рідно, знайомо рябили руді та сірі плями телят, біле краплення гусячих табунців.

Не раз він (Левко б то), шибеник і отряха, ганяв колось по цій оболоні, ухопившись роздроченому телят за хвіст. Перелякане теля летіло з усіх сил, а він, як вітер, шумів за ним. Бувало так, що він, спотикнувшись, і носом заорé, але плакати ніколи не плакав, хоч і як було долоні або коліно об шорсткі пеньки позгризуваної трави обшмугляє.

Ще далі лежало село: куріли золотим пилком вчорого сяйва кучеряві садки, білили поміж тими садками

чисті сорочечки хат, стримів у небо гостряк дзвіниці з золотою зіркою хреста на вершечку, Там же таки, біля церкви, зводив угору крила, як руки, вітряк, немов благав про рятунок,

Спинивши коня, Левко підвівся на стременах, щоб краще розглядіти в гущавині садків те місце, де малось бути їхній хаті. Але замість того його погляд зачепився за щось інше, за таке, що від нього він мимохіть стунівся: забіч від села, на невисокому пагорбі, у вінку тополь горіли яскравими вогнями, запозиченими від низького сонця, великі вікна в домі панів Базилевських. Там були ті, що, вгніздившись павуком, облутували село павутиною неволі, ті, що через них йому довелось тікати з рідного осла, від рідної матері. І Левкові тепер показалось, що отой золотий пилко соняшного сяйва на садках та хатах — то не радісне сяйво, а полиск павоти і що в ній ото, у тій павоті, з останніх уже сил борсався вітряк, підіймаючи розпачливо свої крила, як руки, вгору. Сумно зробилось від цього молодому козакові, він якось раптом знесилів, похилився в тузі коневі на гриву.

І саме в цю мить, немов підкреслюючи його тугу, раптом згасла вся ота будь-що-будь пишна картина села. То сонце спустилося нижче і сховалось за густий дубовий гай, що муром стояв на крутому березі Хоролу. Тільки панський будинок, що був на горбі, ще деякий час блимав своїми вогняними очима-вікнами. Та потім і ті вікна погасли.

Левкові було ясно, що завідна їхати йому до села не можна, що треба подождати, поки споночіє. Отож він зліз із коня, взяв його за повід і повів назад, між дерева в гай. Сів на пеньку, з поводом у руках і важко задумався. Справді, становище його було нелёжке. Адже йому, запевно, в селі жити ніяк буде, треба буде хова-

тись, як злодієві. Але як і де ховатись? На мить став йому на пам'яті Громокліівський хутір, де йому так спокійно можна було жити. Але zarazом звелась на очі і та, що через неї він, ображений, так нагло (хоч, може, й необачно) звідти виїхав.

— „Я ж кріпак для неї, — гірко подумав про горду козачку. — Хай шукає собі рівню“...

А тим часом тіні внизу, починаючи від кручі, гускли дедалі дужче. Вода в річці, там, де її через кручу видно було, зробилась оксамитно-чорна, і той оксамит тільки вряди-годи спалахував якимись незрозумілими відблисками схованого за гаєм заходу: то, мабуть, скидалася риба. Незабаром тіні полізли, ніби крадькома, на оболонь, далі на село, і по якомусь часі там уже не можна було розібрати, де хата, а де щось інше. Тільки обрідні звуки, що доходили звідти, свідчили про те, що в селі ще не спали — там то там гавкали собаки, мукали корови тощо.

Знизу, від води й низької оболоні, потягло нічною вже вогкістю, і Левко, відчувши її, зненацька здригнувся. Угорі над його головою, у верховітті, зашелестів крилами якийсь птах, а потім неприємно киркнув, збільшуючи неспокій.

Тепер Левко вирішив їхати. Сівши на коня і, відчувши приємне тепло його живого тіла, він трохи заспокоївся: кінь, — так думалось — винесе його з усякої небезпеки.

Далі Левко озирнувся й прислухався навколо, чи нема де поблизу людей, а тоді торкнув злегка коня і спустився крутим узвозом до річки, пірнув у густі тіні. Кінь спинився був торопко край води, але потім, спонуканий від верхівця, голосно серед тиші забовтав по неглибокій воді (у цьому місці був брід — це Левко знав).

Унизу, посеред води, Левко відчув справжній холод і, наче щоб зігрітись, ударив швидким вимахом коня. Кінь порвався вперед, розбризкуючи в темряві воду, і за хвилину вихопився на м'який, глухий під копитами пісок берега, а далі й на твердий ґрунт оболоні.

Тут Левко придержав коня, поїхав ходки, щоб не тупотів дуже. Незабаром із густого присмерку виступили чорні купи садків та будівель, і Левко став узнавати знайому вулицю. Зблизька будівлі, хати, повітки тощо не були такі гарні, як іздала: були покривлені, перехняблені, дарма що присмерк згладжував, заокруглював злидні.

На вулицях стали попадатися Левкові поодинокі людські постаті, у темряві він не зразу розбирав, хто то — чоловік чи жінка, старе чи молоде. Але всі вони — це бачив або вгадував Левко, оглядаючись, — придержували, здивовані, ходу і дивились, бачилося, з підозрою в слід пізньому верхівцеві.

Це свідчило про те, що село жило в якійсь напрузі.

Та от нарешті Левко підїхав до свого двору. Ще з вулиці углядів він на притемненій, але бідній стіні якусь зігнуту постать (сиділа на призьбі?).

— „Мати?“ — подумав схвильовано і повернув коня до хвіртки.

— Ой моя ненько! Хто це? — скрикнула злякано постать-мати і швиденько підвелася з призьби.

Левко мовчки зіскочив з коня уже біля неї.

— Це ти, Левку? — швидко вгадала чи впізнала вона прибулого і з радісним плачем кинулася йому на груди. — Синочку мій дорогий...

— Не гомоніть дуже! — мовив Левко неголосно. — Я заведу коня, а тоді підемо в хату...

І повів коня до стайні. Мати й собі кинулася туди, взяла від корови паші й поклала коневі. Далі вона з

молодечою моторністю хотіла була взяти „соломки“, щоб варити дорогому гостеві вечерю, та Левко відрадив, сказавши, що він тільки молока — як є — вип'є.

Зайшли до хати. Левко аж горів знати, що робиться в селі, навіть про втому забув. Мати дала синові молока — поставила глечик на лаві біля вікна, де було трохи видно від далекого заходу, і взяла, як він почав їсти, розповідати.

Насправді становище в селі було не таке погане, як він думав. Турбаївці подали „кудись у Питинбурх“ прохання, і „Мар'януша“ (сестра поміщиків Базилевських, що найдужче дошкуляла селянам) трохи присмирніла. То було й угору за роботою не давала глянути: роздавала без угаву жінкам прядиво — пряди пряжу, борошно — хліб пекти та сухарі сушити, силувала полотном білити, зерно сушити... А тепер, як з'явився Коробка...

— Який Коробка?

— А це той, що клопоче за нас. Як помер у Питинбурсі отаман Кирило Золотарівський, так він став... Там така гарна людина, хай йому Бог дає здоров'я...

— Та й ви ж, мабуть, щось даєте?

— А як же. Грошей зібрали сімсот карбованців, бідні дали по карбованцеві, а багаті — по десять. Двісті смушків дали, сукна — не знаю вже скільки там, сиру, масла... І готового одягу справили: лінтваревий кожух, юхтові чоботи, штани з синього сукна, смушеву шапку... І на роботу до нього їздили... ті, що не могли щось дати...

— Ого! — не втерпів Левко. — Бере не згірш від Базилевських...

— Та хай уже, аби діло довів до ума. Воля дорожча.

А як будемо вільні, то й тобі не треба буде тікати. Ти ж як оце приїхав? Розкажи, синочку, про себе...

А як Левко розповів, мати стала просити, щоб уже більше „туди“ не їхав, а залишився з нею в Турбаях.

— Пожалій мене, сину, зостанься! Оженишся, та й будемо жити... От хоч би й Катря Гриценківна — гарна молодиця...

— Катря? — струснув Левко з себе втому, що завважала слухати. — Яка Катря?

— Та Гриценківна ж, кажу... Це тобі, синку, мабуть, спати хочеться? — догадалася мати.

Справді, Левко раптом відчув таку потребу заснути, що вже майже не міг слухати, чув лагідний материн голос, ніби крізь туман.

— „Гриценківна... мати... спати. Тю! Що це я?“ — підкинув він голову, що була ніби зломилась у сні. — Де мені лягти? — спитався в матері.

Мати кинулася слати на полу, чутно було, як вона збивала потемки подушку. Далі стала помацки шукати в скрині синові сорочку перемінитися. Та Левко вже ніяк не міг чекати і, скинувши тільки свиту, упав на піл і миттю заснув. А як мати, знайшовши сорочку, спробувала була його розбудити, він тільки сердито буркнув, але не встав.

А втім, це на якийсь час його трохи таки розбуркало, і він ще крізь сон чув, як мати сіяла на лаві проти вікна борошно, готуючи на ранок. Ляпала долонями в обичайку, а йому здавалось, що він чує, як Ївга Недвигівна пере на Громоклії праником.

— „Таки так... таки так,“ — приказує праник, вилітаючи з блиском над стрункою, загорнутою від пояса в запаску дівочою постаттю. — „Таки так“...

...Коли Левко після довгого й міцного сну прокинувся та розплющив очі, він побачив себе в такому звич-

но-приємному затишку рідної хати, що мимохіть щасливо посміхнувся.

У тілі була сонно-млява знемога, останки позбутої за ніч утоми. Йому не хотілося вставати, і він деякий час лежав з піврозплющеними очима, оглядаючи хату й те, що в хаті діялось.

На покутті під стелею чорніли суворі, але ще змалку знайомі і через те не страшні образи святих, перед ними висіла лямпадка і зроблений з тіста, пофарбований блакитною фарбою-глинкою голуб. Унизу, там же на покутті стояла матрина скриня, накрита тепер ради його приїзду (це він розумів) чистою вишиваною скатертиною.

З причілкового вікна йшов золотий соняшний парус — лежав на чистій скатертині, на лаві і золотив на стіні картину „Козак Мамай“. Той „Мамай“ сидів по-турецькому, — підігнувши під себе ноги, перед ним на траві стояла в куманці горілка, лежала їжа й карти. Тільки очей у нього не було: їх колись, ще хлопцем, виколов Левко, подумавши, що то татарин.

А про татар у нього з самого малку була така думка, що то щось вороже, страшне. Адже він не раз, піймавши сонечко, проказував:

Сонечко, сонечко,
Зачини віконечко,
Бо он татари ідуть
І тебе заріжуть.

— „А він і справді схожий на татарина,“ — подумалось тепер Левкові: „і очі такі, як у татар, — вузькі, і вуса тоненькі, як мишачі хвостики, опущені вниз.“ Далі він згадав те, що було написано на картині:

Козак — душа правдивая,
Сорочки не має,
Коли не п'є,

Так воші б'є,

А все не гуляє.

— „Чисто, як громокліівські сіромахи,“ — згадав Левко далі іншу, не турбайвську дійсність... І ту горду козачку згадав, що через неї так нерозважно ту милу сторону покинув. Ця згадка його засмутила. Хоч привіз він на ту дівчину образу в серці, але була вона йому без міри люба, без міри дорога.

Мати поралася біля печі: готувала снідання. У кожному її русі була обережність — безшумно, навіть навшпиньки ходила по хаті, боялася рогацем стукнути. Старе й поморщене вже, але з чорними, як у Левка, бровами її обличчя сяяло радінням. Побачивши, що син прокинувся, вона весело, щасливо загомоніла:

— Уже прокинувся? Полеж ще... Це ж не близький світ, звідки ти приїхав. А я вже коневі їсти дала й напоїла...

Почувши це, Левко вирішив уставати: йому стало прикро, що він — як пан, а мати — немов наймичка біля нього.

— Та доки ж мені спати? — сказав. — І так уже, мабуть, обідня пора. Після цього він устав, пішов у снін вмиватися. Холодна вода, як гладеньке лезо ножа, струснула здригом усе його тіло і розігнала остаточно сон. Мати дала йому сорочку, і він передягнувся, відчувши на тіліприємну легкість чистої, аж запашної сорочки.

Хоч снідання було вже готове, але йому захотілося вийти надвір, подивитися на подвір'я, на город — чи все там так, як було тоді, коли він виїжджав з дому...

Двір був увесь зарослий споришем, уже пожовклим, а на тому спориші паслися кури, бігали задерикувати куцохвості молоді півники, спинялись на бігу і, задравши голови, кумедно кукурікали... збігшись, починали

битись, стрибали один на одного...

Дивлячись на цю „молодь“, Левко мимоволі посміхнувся. Скинув поглядом на будівлі — стайню, стодолу, саж, і його господарське око уклітило зірвану на столі гатку. — „Мабуть, буря,“ — подумав.

Потім того пішов на город. Але там мало вже було принадного: шелестіло пожовкле, як руді коси, листя пшенички, стирчало, біліло поморщеними горлянками пообезголовлюване соняшничиння, шорстко, цупкими жилами слалась під ногами суха гарбузова огудина.

З города було видно протилежний крутий берег Хорола; той берег, що з нього він увечері оглядав Турбаї. Круча ясніла золотом ранкового сонця, що підбилося вже височенько. У тому ж таки сяйві горів дубовий гай і високі білостовбурні осики.

На оболоні рябіли телята, гуси, рухливі постаті хлопчаків-пастухів.

Дома... Він у себе дома! Сам собі пан... Свідомість цього наповнила Левкові груди спокоем, задоволенням, майже щастям. Але разом із тим він боявся на городі довго бути — боявся, щоб його не побачили з сусідніх городів.

Як він повернувся до хати, на гостинному сирні* стояв уже цілий стовп пухких перепічок і чималий полумисок сметани. Він сів їсти, а мати, присівши на лаву, дивилася на нього, як на своє щастя, розглядала кожну рисочку на його виду.

— Бач, і вуса вже вирости, — мовила.

Левко посміхнувся.

— Якби ви бачили, які у Харка Чепіги вуса... А в інших козаків ще більші, за вуха замотують...

— А він же тебе не кривдив, той Чепіга? — зацікави-

* Круглий низький столик.

ласі мати іншим — не Чепіжиними вусами. — Чи не бив тебе, боронь Боже? Бо ти ж був у нього за наймита...

— За джурю, — поправив з гідністю Левко. — Усякий, хто хоче в козаки вийти, має спершу у джурах при старшому козакові побути...

— Е, не кажи, сину. Це все ж таки не те, що дома: дома ти господар.

А далі знов перейшла на те, що про нього, десь мабуть, увесь час думала, — стала говорити про господарство та одруження.

— У нас же й конячка, й корівка, і овечок десятко... Іще раз благаю тебе: не їдь туди більше, женишся, та й будемо жити, як люди живуть. Візьмемо Катрю Гриценківну, покійного Кучеренка вдову. Хоч вона й удова, так гарна, моторна й до роботи голінна... Та й не без худоби ж у неї. І до мене така привітна. Оце якось коноплі допомагала брати... І про тебе все розпитує. Ти її не знаєш, бо вона не з нашого села, а сюди вийшла заміж... Тільки не пожила вона й пів року з Кучеренком: Мар'януша як подержала його взимку в холодній коморі, так він захворів і вмер... Він же був уже на літі, багато старший за Катрю...

Коли вони отак гомонили, в сінях рипнули двері, і до хати ввійшла якась молодиця.

— Ой, хто це в вас?! — промовила здивовано чи злякано з порога. — Добридень! Хліб та сіль...

— Угадай! — обізвалася з гордістю стара Сердючка.

— Це, мабуть, ваш Левко?

— Сідай та роздивися...

Молодиця весело приємним соковитим голосом зацокотіла.

— Та мені ж ніколи сидіти, — підкреслила. — Там же й

телята, й поросята... У мене ж, слава Богу, чималеньке господарство...

— Та нічого з ними не станеться, — заспокоювала Сердючка. — Хай покувікають трохи ті поросята.

Молодиця присіла на краєчок лави, але, бачилося, щохвилини готова була схопитися й бігти до своїх телят та поросят. Левко впіймав на собі її цікавий, кинутий крадькома погляд. Та й сам глянув на неї: огрядненька, чепурна постать, дебели босі ноги, білобриве зазмагле обличчя; одягнена просто (запаска, сорочка з лиштвами на рукавах), але чепурно. Що це була Катря Гриценківна, Левко зразу догадався. Вона бо говорила про своє господарство від свого ймення, як удова, а також спитала матері, чи та не потребує допомоги в мочнні прядива, — вона б залюбки їй допомогла...

Раптом Левкові зробилось неприємно, що його розглядають, як крам який: мати показує, а молодиця оглядає. Отож він устав мерщій від столика і, перехрестившись до ікон, сів на лаву біля матеріної скрині. Водночас він розумів, що йому щось хоч для годиться треба сказати, і він, звернувшись до матері, спитався:

— Це, мабуть, Катря, що ви, мамо, казали?

— Та вона ж...

Молодиця засоромилась від цього так, як соромиться дівка, коли її сватають. А потім того схопилася моторненько з лави і, кинувши: „Треба ж іти,“ швиденько вийшла з хати.

— Ну, як, сину? Чи до вподоби тобі молодиця? Там така роботяща та господаровита, усе в її руках горить...

— Оце вона рознесе по всьому оглі, що я приїхав, — сказав незадоволено Левко, ухилившись від відповіді на материне питання.

— Ну й хай. Чого тобі боятись? Тепер Мар'януша не посміє тебе зайняти, я ж тобі казала...

Справді, як і передбачив Левко, по якомусь часі прийшла до них іще одна жінка — сусідка Гапка Цяцьчиха. А що мати була вже не в хаті, а в сінях (чистила картоплю чи щось там інше робила), то Гапці й довелося уже навмисне заглянути в прочинені двері, щоб подивитись на Сердючиного гостя.

— Це ти, Левку? — обізвалась вона влєсливим голосом. — Добридень! З п'ятницею... Бач, який став красень... Уже, мабуть, і оженився там... Чи не панянку, гляди, взяв?

Мати щаслива визирала з-поза її пліч, чувши такі похвали її синові.

Попащекувавши так скількись хвилин, Цяцьчиха побігла. А через деякий час прийшов її чоловік Грицько Цяцька. Він прямо зайшов до хати, щоб побалакати з прибулим із далекого краю сусідою.

— А моя Гапка ще вранці тебе побачила, — загомонів він, переступаючи поріг і пригинаючись у низькому одвіркові, бо був тонкий та довгий, мов глистюк, — як ти на город виходив. Увійшла та й каже: „Щось до Сердючки приїхало, — чи не Левко? Ну, здоров, парубче! Де це ти був?

Почувши від Левка, що він був у козаках, Цяцька оглянувся з опаскою на двері й сказав притишеним голосом:

— І я б тут не сидів, якби не жінка... Там така проклятуца — не пуска, хоч ти її вбий... Це моя хатня Мар'януша, — додав, скрививши своє худе обличчя в усмішку. — Ну, не я буду, коли не чкурну...

А потім глянув у вікно й скрикнув здивовано:

— Дивись: отаман Цапок... І з ним пан якийсь... А! Коробка... Це той, що за нас клопоче...

І знов притишив голос:

— З чим же це вони до тебе? З добрим чи... з лихим?

Левко відчув, як йому стало терпнути тіло від корінців волосся до пальців на руках і ногах. — „Справді, чого вони? А все оті... молодиці!“ — подумав майже з ненавистю про Катрю Гриценківну, що, як він думав, рознесла по селу вістку про його приїзд.

А тим часом отаман Цапок і Коробка зайшли до хати.

— А ну, де він тут, той утікач, чи то пак козак-запожець? — весело загомонів ще з порога той панок, що його, як догадався Левко, називали Коробкою. — Здоров був, козаче! — привітався він уже в хаті, скидаючи свого схожого на ринку кашкета.

Цапок перехристився на ікони, а тоді також поздоровкався.

Стара Сердючка забігла з сіней поперед гостей, щоб змести з лави, де вони мали сісти, і, змахнувши ганчіркою пил, попросила сідати.

— Це ти так, Явдохо, — пожартував, відгортаючи полу своєї бекеші, щоб сісти, Коробка, — як у тій пісні співають:

А я ж тебе, мій миленький, та й пошанувала —

Як ти сідав, задля тебе лавку змітала...

— Авжеж, — відказала Сердючка. — Бо я таки й рада дорогим гостям... Цапок і собі сів, важно, по-начальницькому спершись голеним підборіддям, обрамленим довгими вусами, на ціпок. З нього, як виявилось, був мовчазний, небалакучий чоловік, і він, сівши, не прорік і слова. Густі, „полтавські“ вуса, опущені вниз, та похмурі острішки брів підкреслювали поважний вираз його обличчя. Був він у синій ополістій чумарці. Коробка взяв розпитувати Левка про козаків та їхнє життя.

— Мабуть, як горобці, по чужих стріхах ховаються? Розігнали ж їх, сердешних...

Левко сказав, що з наказу цариці та Потьомкина козацьке військо знов збирається.

— Як кажеш, голубе? — перепитав Коробка, приставивши руку до вуха (чи не дочув, чи не пойняв віри). — Га?

Левко вдруге сказав те саме.

— Оце так новина! — скрикнув Коробка щиро. — Це така новина... така новина... Аж дух радується! — узявся він за серце. А потім устав, повернувся лицем до ікон і перехристився. — Слава ж тобі, Господи, і дяка велика, що дав мені дожити до цієї радості!..

А потім звернувся з тим же піднесенням до Цапка:

— А що, хіба я не казав?

— Щось мені невпомку, добродію, щоб ви таке казали...

— От-такої! Я не казав? Не казав, що слава козацька не вмре, не поляже? Що наша мати дорога Україна оживе, воскресне?

— Невпомку мені таке, — знов уперто проказав Цапок.

Це, бачилося, зовсім схвильованого чоловіка (себто Коробку) з плигу збило, він аж почервонів на виду.

— Ну, який бо ти, пане отамане... Якби ти не отаман, так я б тебе назвав... азинусом, сиріч ослом капловухим. Ти хоч те зрозумій, що віднова козацького війська запорізького запалить і весь народ україно-малоросійський до боротьби за свої вольності та права. Так ся стало було колись за славного Богдана, гетьмана війська запорізького і всієї України після Жовтоводської та Корсунської побіди. Про це ясно каже літописець козацький Самійло Величко. Спершу він малює красу оного війська від одягу, в бою здобутого. „Коли військо тее,

— пише Величко, — по згаданих двох битвах на коні всіло і в дальший похід з Хмельницьким рушило, уздрівши збоку або з гори якої, можна було б сказати, що то суть ниви, красноквітним голендерським або волоським маком засіяні і проквітлі.“ А тоді каже Величко, що „красне того війська ошатного споглядання усіх україно-малоросійських мешканців, козаків і посполитих, на брань проти поляків загірло і воспламенило“...

Чи не ясно тобі, мудра голово, що й нам тепер легше буде боротися за козацькі права? Я тепер візьмусь за це не так! Я життя не пожалію за правду вашу...

— Допильнуйте, ласкавий добродію, — промовив поважно Цапок, почувши те, що його найбільше цікавило, — а ми вже вам подякуємо і грішми, і одягом... і і всім...

—Еге, справедливість сильна подякою, — згодився скромно Коробка. — От і в Статуті Литовському стоїть...

І він узяв викладати відповідні артикули Статуту.

А тим часом до хати зібралося чимало людей, чоловіків і жінок, зацікавлених Левковим приїздом та звісткою про віднову козацького війська. Серед тих людей Левко знов побачив Катрю. Тільки була вона вже тепер ради прилюдної святковості не в заласці, а в черчатій плахті, у сорочці з гарно вимережаними лиштвами, на голові мала оксамитовий очіпок, що його видно було над лобом з-під „дівоцької“ вишиваної хустки. Це робило її майже вродливою, привабною. Левкові було ясно, що це вона для нього так прибралася. Відчув щось приємне до неї.

Люди жваво й весело гомоніли. Нахвалялись на Базилевських, особливо лаяли Мар'янушу, що найдужче заливала їм за шкуру сала.

— Ні на яку роботу не йдімо!

— Еге... Хоч би там що...

— Хай сама коноплі моче, і тіпа, і мички миче... Хотів був щось сказати, вискочивши наперед, і Цяцька, але до цього не допустила Цяцьчиха: засичала на нього і, вхопивши його за руку, запхнула назад себе, немов сховала від небезпеки.

Кінець цим розмовам зробив Коробка, сказавши:

— Ну, мабуть, годі. Що було, бачили, а що буде, побачимо... Я сьогодні ж напишу гісторію села Турбаїв і вишлю до Правительствующого Сенату.

По цій мові підвівся з-за скрині, куди був посунувся, даючи на лаві місце іншим, за ним те саме зробив Цапок. Але Коробка, виходячи з хати, зачепив по дорозі Катрю Гриценківну — щипнув за руку і мовив:

— Ах ти ж моргуха!

Усі засміялись, а Коробка спинився на порозі, щоб сказати з приводу цього:

— А що ви думаєте? Жінка — це не абищо. Вона, як сказав француз Монтескіє, хоч і псує норови, але й добрий смак виробляє... Ось погляньте на неї! — кивнув головою на Катрю. — Сама причепурилась, у плахті, в чистенькій сорочці, — то й нашому братові, чоловікам, не випадає при ній харцизами виглядати...

Катря закрилась рукавом, відвернула, приємно засомлена.

— Чого ти? Хіба не правда?

І зідхнув жартома:

— Ох-ох-ох! Не дав мені Бог добрати собі пару, а люблю, як чепуренька молодичка... Так бувайте здорові!

Насунув свого кашкета-ринку майже на брови (руді, „чернігівські“), ще раз кинув оком на молодичку й пішов, доганяючи Цапку, що вийшов через цю розмову раніш.

Жалісна гісторія

(про різні пригоди та бідства нащадків сармато-козацьких, у селі Турбаях прожиття маючих, стилем гісторичним оповіджена).

Непереносні злигодні сьогочасні села Турбаїв бачивши, здумав я дізнатися, з яких причин се повстало, як ся відбувало і як те ся стало, що нащадки вольних козаків до неволі тяжкої панів Базилевських попались. Сим хочу показати права турбаївських людей на незалежне від панів поміщиків Базилевських прожиття, бо вони, тії люди, будучи простолюдини, не тільки не мають ні від кого оборони, а й не можуть ізнайти поблизу їх села через повсюдний страх перед оними Базилевськими письменної людини для написання куди слід скарги. Я ж, ізважившись на се, маю в серці надію на Бога, на його поміч і оборону. А як і загину, то матиму нагороду на небесі, сказано бо: „Блажен, іже положить душу свою за ближніх своїх.“

Знаючи ж добре, що як мертвої плоті без особливої ласки Божої не воскресити, так і колишніх подій та вчинків людських не можна без щирої любови спізнати, удався я з такою любов'ю до канцелярій давніх і до паперів, у них збережених. Яко канцеляриста колишнього полку Полтавського знав я добре, де що шукати, і через те моя праця здобутком чималим увінчалася. Дбав я скрізь про саму тільки правду, тим і тримався, як сліпий плота, писаних відомостей. І маю надію в Бозі, що, як сліпий тримаючися плота, не залазить у баюри, для життя небезпечні, так і я, тих відомостей тримаючися, не заліз у багно олжі та неправди диявольської.

Однак попри всі мої шукання не зміг я ніяким способом дійти, якого власне року вищезгадане село Турбаї було засноване. Дізнався я тільки, що при початку се було вільне військове село і ніякого пана, опріч свого отамана, над собою не мало. І було тоді село — як земля обітована, мовляв, медом і молоком текуща. І люди були в ньому веселі, і сонце з далекого океану неба весело дивилось, і аер був чистий, як скло. Позаздрив же на се людське щастя ворог роду людського диявол і поклав він через інструмент свій миргородського полковника Апостола на тих людей волю зазіхнути. Виписав Апостол турбаївців з компуту козацького і зробив їх своїми підданими. А се сталося ось як: року Божого 1711 купив Апостол в одного козака на турбаївській греблі млина і через те став уважати ту греблю й землю біля неї своєю. А як на тій землі стояли козацькі хати, а в тих хатах жили козаки, то він пізніше й козаків тих назвав своїми підданими. А що саме тоді, року 1727, Апостол став гетьманом усієї України, то й скаргитися турбаївцям на сю своєволю ніяк було.

Та не вмирала козацька доля. Усемогутній і всемилостивий Бог, бачивши з емпірею турбаївців, у неволі борсаючихся, послав їм Мойсея в особі Капниста, полковника полтавського. Оний полковник Капнист, жалісливим на ті турбаївців страждання вболіваючи серцем, а надто, що й Апостола не любив, коли Апостол року 1734 помер, знов записав у козацький компут 76 турбаївських сімейств і так зробив їх вільними.

Отже так ся стало, що плач усієї України о смерті свого гетьмана був радістю для сих нещасних.

Але Капнист тільки малу квоту жителів турбаївських увільнив, а більшість і далі терпіла, і серця тих людей в кліті страсній жительствоючи, стікали кров'ю. Ще гірше їм стало, як правнука Апостола Катерина Битягів-

ська року 1767 продала їх теперішнім Базилевським. Сії бо тирані, що колись Василенками звалися, а потім ради панства нещасного поробились ляхами, завдали колишнім собратіям своїм козакам-турбаївцям премногі муки та біди. Се були одні з тих, що лестили себе надією укріпити благоденствіє своє на шкоду нації, залишивши сію, україно-малоросійську націю, ждати рятунку тільки від Бога Всевишнього.

О матко наша Україно! Скільки лиха зазнала ти не від кого, як від дітей своїх!

Поти моєї повісти про село Турбаї. Ти ж, ласкавий читальнику, не осуди, якщо я в цьому писанні де з правдою розминувся або яка помилка фактична чи поетична в ньому трапиться, малоучок бо я в ділі поетицькому, хоч і вчився трохи по школах, ба й на латині та французькій мові знаюсь.

Істинний України син, а тобі, читальнику, зичливий слуга Іван Коробка, канцеляриста колись полку Полтавського. Амінь.

Ледачою ходою ішли осінні дні в селі Турбаях. Так ніби час помалу крутив витушку*, мотаючи свою пряжу, і дні — то були коники, що обкручувались і знов плавно приходили, тягнуті ниткою на те саме місце.

А за пряжу в ці дні була срібна павоть „бабиного літа“, що обснувала геть чисто все: сухі стерні в полі, прижовклі сади та гаї, суху городину, бур'яни на межах. І в повітрі проти блакитного неба вона, тая павоть, ясними стрілками лисніла.

До Левка оберталися дні-коники звичними осінніми роботами — копанням картоплі та буряків, збиранням гарбузів тощо.

* Приладдя для перемотування пряді на клубки.

Усе цього літа вродило добре, а особливо гарбузи: вони рясно рябіли, мов би грілися на відсонні, пов'язані цупкою мережею огудини, — прості, як вилиті із жовтої міді моздірі, білі волоські — як білі підсвинки.

Турбаївці, зокрема сусіди, звикли до Левка і вже не турбували його розпитами про козаків. Тільки вряди-годи, найбільш у свята, як чоловіки зберуться десь за двором, посідавши на бо-зна коли покладеній і забутій там деревні, щоб люльок покурити та погомоніти вкупі, питає ще додатково котрийнебудь:

— А як воно там, Левку, у тих козаків... (те й те)? Ні Мар'януша, ні будь-хто інший Левка не чіпали, і він, як казав Коробка, „обрів спокій душевний“. Та трохи чи не він (Коробка б то) і сприяв Левковому заспокоєнню, втілюючи в своїй особі оборону проти беззаконства та тиранства Базилевських. Левко з пошаною, ба й з любов'ю зустрів його привітну невисоку постать у бекеші, добре, завжди усмінене безвусе обличчя під кашкетом-ринкою, коли він або серед зібраних десь за воротами чоловіків з'являвся, або й до нього додому заходив. У цих останніх випадках він багато цікавого Левкові оповідав. Звичайно ці оповідання йшли в супроводі доброї вишнівки, що нею радо частувала бажаного гостя стара Сердючка.

Найчастіше говорили вони про те, що „скаже Сенат“ у турбаївській справі, але зачіпали й інше. Зокрема Коробка прочитав і пояснив Левкові свою „гісторію“ села Турбаїв, з якої він, молодий козак, уперше довідався про минуле свого села.

А одного разу він приніс і прочитав йому віршу про Україну:

Колись Україна, наша рідна мати,
Була славна, вільна ще й жила багато.
Її Руссю звали. Київ, потім Галич

Славою сіяли на велику далеч.
А князі родались навіть з королями —
Дочок віддавали і женились сами.
Скажуть: це дрібниця — хто і як женився.
Ні, у цьому, браття, зміст великий крився:
Не були це вчинки, роблені іздуру, —
Все це говорило про зв'язки й культуру.
Лихоліття ж тяжке згодом нас спіткало,
Коли Русь татарська залила навала.
У Литві зідхнули, та як стали ляхи,
Наш народ набрався немалого страху.
Тільки ж потім дух наш школи відживили
І зміцнила вельми нас козацька сила.
Гей козакували, як Богдан Хмільченко
Узяв шаблю в руки і махнув злегенька.
Ляхи, як хорти ті, хвости підігнули,
Козаки ж гуляли, аж у пеклі чули.
Тут були і чвари, були і незгоди,
Та народ був паном у своїй господі.
Чи є, люди, щастя над добро те з зиском,
Як чуже не лізе із свинячим писком!
Та підсунувсь лисом, хоч доводивсь братом
Москаль, як татарин, з царем бородатим, —
Зробив з нас холопів, вільності обрізав,
А тепер і в душу з брудним лаптем лізе:
Ви, мовляв, „черкаси, а я руським звуся“
(Читай про це пильно в „Історії Русів“,
Я ж продовжу далі, хай нащадки знають,
Що козацька слава й нині не вмирає).
Як арештувала нинішня цариця
Тих, що їх послали з просьбою в столицю,
Щоб цариця-мати ласкою своєю
Нам права вернула, давні привілеї,
Їх жінки писали: „Нам що піп, то й батько.“

Ні, не так: це скаже себелюбець-зрадько.
Як не ми обрали, то той піп поганій,
І цариця люта матір'ю не стане.
Всенька її ласка — то сама облуда:
Живемо ми в неї, як той пес у буді,
Гавкаєм за неї пильно, без угаву,
Своїй ворогині збільшуємо славу.
Але не годиться в розпач упадати:
Жив ще Бог великий і Україна-мати.

Говорив Коробка Левкові чимало й такого, що його він не міг як слід через свою малописьменність зрозуміти, зокрема про суспільну науку французів Монтескіє та Жан-Жака Руссо („Рудий“, по-нашому, — пояснив). Монтескіє написав року 1747 книгу „Дух законів“, і в тій книзі висловив думку про найкращий лад у державі — республіканський та про правну недоторкальність людської особи. Той лад — пояснював Коробка — такий, як от у нас на Україні був, коли наші люди самі вибирали, кого хотіли на гетьмана.

А Руссо говорив про рівність між людьми, незалежно від їхнього уродження. Року 1755 написав він „Розправу“ про це, відгукнувшись на проголошене від Діжонської академії питання „про походження нерівності між людьми“ і про те, „чи згідна вона з природним законом.“ І, щоб у житті це показати, сам робив так, як навчав — просто одягався, сам заробляв своєю працею на життя...

— Та й у нас є тепер такий чоловік, — якось згадав Коробка, — на Слобожанщині найбільше обритається: „старчик“ Григорій Савич Сковорода. Він також хоч у Київській академії вчився, а живе, як проста людина, у світі селянській ходить... Він склав таку про себе пісню:

На что мені замишляти,

Что в селі родила мати?
Нехай мозок у тих рветься,
Хто високо вгору дметься,
А я буду собі тихо
Коротати милий вік,
Так мине мені все лихо,
Щаслив буду чоловік.

А про рівність між людьми він казав так: „Панська думка, думка про те, що нібито простий народ єсть чорний, здається мені смішною, як і розумність тих названих філософів, що земля єсть мертва. Як мертвій матері родити живих дітей? І як з утроби чорного народу вилонились білі пани?“

— Отакі, голубе, думки... Тільки ж тяжко нам з такими думками в Московській державі утриматися, — додав із сумом. — Це деспотичний народ, нечутливий. Монтескіє казав, що „з московита треба зідрати шкіру, щоб примусити його відчути“... І вони докраю зруйнували наші вольності, українську річ посполиту... Хоч оце тепер, як ти кажеш, відновлюють козацьке військо... Ну, ще побачимо, що буде...

Порушували лагідний Левків спокій зустрічі з Катрею, що, може, частіше, ніж треба, „навідувалась“ до його матері. А особливо захитала вона той його спокій після того, як він одного разу випадково зустрівся з нею на самоті, у відлюдному місці на лєваді.

Вона білила полотно, використовуючи останні соняшні дні, мочила шматки в копанці й розстеляла їх білосирими стягами по сухих уже пеньках отави.

Зуспів її несподівано, вийшовши з-за верб.

Побачивши молодого козака, молодиця ніби злякано (а насправді в її голосі була радість) ойкнула і хапливо спустила нижче запаску, що була високо підтикана. — Ой як же ж ти мене злякав! Я думала, хто-зна й хто...

— Не бійся: не з'їм, — мовив Левко, підійшовши близько до неї. Зблизька здорова молодиця постать, розгорячена роботою, вийнула на нього запаморочливим теплом. Це огрядне й привабне в своїй молодості тіло, бачилося, обіцяло не абияку втіху навіть від самого доторку до нього. І Левко, віддавшись раптовому гарячому бажанню, ніби жартом, хоч і якось незграбно обійняв молодицю за стан, притиснув те гаряче тіло до свого боку.

— Що бо ти робиш, козаче? — пристрасно, притише-ним голосом промовила Катря, повна щастя й утіхи. — Ще хто побачить...

— Хай бачить, — сказав Левко, відчуваючи досадні вдари свого серця й прикру сухість у роті. Проте мимоволі озирнувся навколо і, не знаючи, що далі робити, випустив із рук пругке, повне вогню тіло. На лєваді нікого не було, але обіймати тут серед білого дня чужу жінку (хоч би й удову) таки не випадало. До того ж іще ота перша сміливість пройшла, він навіть збентежився, не здобувся зразу на слово.

Знов перша обізвалася Катря:

— Наробиш мені слави... та й годі...

— Яка там слава!..

— Еге, яка...

А очима вона казала щось зовсім інше — в очах у неї було повно любови, найщирішої відданости, і ті очі чекали, щоб він сказав про поважний замір, а не тільки жартував. Вона разом і „зачіпала“ гарного парубка тим своїм поглядом, і досадувала на його нерішучість — аж зробила досадливу зморшку між своїми вицвілими бровами.

Левко бачив той погляд і ту зморшку, але... того, на що чекала молодиця, не сказав.

Оподаль показалася якась жіноча постать, що йшла

понад капустищами в їхньому напрямку, і Левко, повернувшись, пішов нагору. Навіть не оглянувся.

Та в тілі йому після цього залишився солодкий спогад про доторк до гарячого жіночого тіла, до пишних Катриних грудей, схованих під білою сорочкою. І коли мати того ж дня знов нагадала йому про женіння, він майже без вагання сказав:

— Та добре. Може, й буде по-вашому...

Тільки ж разом із тим йому в ту мить до болю захотілося, щоб про це одруження довідалася... далека степова дівчина, що погербувала ним.

Згадав Ївгу, і йому зробилося сумно...

Одного разу, як Левко молотив на току ціпом жито, до нього прибіг Цяцька. Прибіг не з вулиці, як то звичайно робив, а з свого городу, пригнувши на межі вільною лівою рукою (у правій у нього були вилка) невеликий терновий куш, щоб його переступити. Куш зачепив був його рясну полотняну матню і тим трохи затримав, але він швидко відчепився.

— Біжімо Коробку визволяти! — гукнув Цяцька, вимахуючи перед самісіньким Левковим носом дерев'яними вилами та вільною, в широкому полотняному рукаві лівою рукою. — Базилевські закликали його обманом до себе й закинули в холодну. Бери щонебудь... А я ось цими вилами... так і шпигону...

На виду в нього був, либонь, переляк, але оте вимахування руками та вилами надавало йому досить таки воївничого вигляду.

—... Уже он люди біжать.

Справді, на вулиці Левко побачив багатьох чоловіків, що гуртами поспішали в напрямку до двору Базилевських. І він, як був із ціпом у руках та в стареньких вибій-

чаних штанях, так і побіг. Поспішаючи поряд із Цяцькою, він довідався від нього про причину його хоробрости: цяцьчихи не було дома.

На вулиці вони догнали гурт чоловіків, що теж були не з голими руками: який вилами так, як і Цяцька, вимахує, який — ціпом, а декотрі мали в руках просто кілки.

Проте ніхто гаразд не знав, що саме сталося з Коробкою: хто каже, що в холодну посадили, а хто — що зв'язали і держать у хаті. А як усі звикли у всяких справах до отамана Цапка у двір збиратись, то й цим разом туди завернули. Але Цапка не було дома, а його перелякана жінка не могла нічого до ладу пояснити. Сказала тільки, що її чоловіка й Коробку, справді, Базилевські покликали до двору, а для чого і що там скоїлось, не знала.

Ці її слова та переляк на заплаканому виду всі зрозуміли, як підтвердження попередньої звістки про небезпеку для їхнього „ходатая“, що невідомо, яким робом розкотилася по селу.

Це всіх приголомшило, як удар по голові. Бо досі більшість із них сподівалися, що це ще, може, неправда і що їм, попри всю оту воївничість, не доведеться пускати в діло своїх ціпів та вил. На обличчях у багатьох хмарною тінню промайнуло вагання.

— Це вони з Коробкою хочуть так зробити, як із Кожуховським, — порушив загальну мовчанку один невеличкий на зріст, у солон'яному брилі та лихих, полатаних штанях чоловічок, на прізвище Помазан. — Запроторили в острог і держали там, поки не вмер... Але тепер по-їхньому не буде! — вигукнув він раптом. — Треба його відбити, поки в город не відвезли... Гайда всі туди!

І чоловічок вискочив уперед як ватажок, хоч і був у

своєму брилі зовсім нестрашний — схожий на невисокий соняшник.

І увесь гурт рушив густою отарою з двору, з отим своїм ватажком-соняшником на чолі, потроху розганяючись у ході та знов вимахуючи руками із „зброєю“. Але на вулиці проти одного двору чоловічок-ватажок несподівано спинився і тим затримав увесь гурт. Так затримується — ніби нахопившись на пеньок — отара овець, як спиниться цап, що йде попереду.

Чоловічок гукнув своїм майже хлоп'ячим голосом до молодиці, що спочатку вибігла була до воріт, щоб подивитись на вулицю, а тоді хотіла сховатись у хату:

— Де там, Оксано, Гаврило? Хай іде з нами!

Молодиця помітно збентежилась, а потім сказала, що чоловіка немає дома.

— А ото який дідько побіг за саж? — гукнув обурено один із гурту. — Ач як пригнувся... як той пес...

— А тю-у! — загукали інші. — Витягти його...

І скількись чоловіка кинулись у двір, а далі й за саж.

З-під сажа виглядали чийсь ноги в постолах: то й був господар двору та сажу, що так невдало зробив спробу ухилитись від боротьби за загальногромадську справу.

Обурені співгромадяни витягли його за ноги на світло денне. Який же жалюгідний вигляд мав боягуз! Як тягли його, сорочка із штанів вилізла і висіла тепер торбами та ще й була свинячим лайном закаляна. Чуб йому був розкудовчений, немов би його курка розпорпала. І очі він не знав, куди від сорому дівати...

— Що ж це ти, бісів сину, ховаєшся?

— Лакиза Мар'янушин...

— Хочеш, щоб інші за тебе зробили...

А втім, така сама приблизно пригода тим часом сталася й серед тих, що лишилися на вулиці. До гурту прибігла Цяцьчиха, побачила свого чоловіка і, вхопивши

його обіруч за шию, стала тягти назад, додому. Кричала, мов несамовита:

— Не йди, я тобі сказала! Степан Базилевський стрілятиме...

Усі присутні витріщили на нахабну жінку очі.

— Тю на твого батька! — загукали. — Як то не йди?! Чи ти при своєму умі, молодице?

Цяцька пручався з усіх сил в цупких жінчиних обіймах, горів від сорому, та вирватись було несила. Сама ж „люба жіночка“ й не думала його пускати.

— Не пушу! Не дам! — уперто галасувала вона. — Убийте мене отут, а не дам. Він у мене один, як сонце в небі...

Чоловіки, а з ними й ватажок, не знали, що з божевільною жінкою робити. А втім, ватажок після першого сторопіння кинувся допомагати Цяцьці визволитись із жінчиних обіймів, хотів відірвати її руку від його шиї. Але розлютована Гапка так тьопнула його по виду, що він опукою відлетів геть, аж бриль йому з голови покотився.

Тоді кинувся до навісної молодиці цілий гурт. Закидалось на те, що їм перш ніж іти побоєм на Базилевських, доведеться звести неабиякий бій із розлютованою бабою. Коли дивляться — аж ідуть ті, що через них уся ця шуря-буря зчинилася, — Коробка й Цапок, живі й здорові.

З усіх немов хто зняв важку вагу — всі полегшено зідхнули. „Ватажок“ з радощів забув навіть про те, що йому такого гарячого ляща спечено.

— Що тут у вас таке? — спитався Коробка, підійшовши до гурту.

— Та ось Цяцьчиха не пуска свого чоловіка... вас визволити: боїться, щоб не вбили...

—... А Гаврило Горобець під саж був сховався, —

кинув хтось із гурту. Коробка похитав головою з доктором. І мовив:

— Отож бачте, яку правду сказав француз Монтескіє, — що жінка псує норони. Чоловік хотів героєм, лицарем стати, а жінка, бач... не пускає. Тим то наші запорожці й не пускали їх до Січі! Ну, а для нас із паном отаманом небезпека вже минула: ми, як бачите, живі й здорові. Базилевські хотіли нас лестощами підійти — мені обіцяли гроші, а отаманові волю... щоб ми облишили клопотати за ваші права...

Люди (а їх було вже більше, бо прийшли жінки з поближких дворів, діти) обурено загули: усім стало ясно, яка небезпека загрожувала їм самим, а не Коробці.

— Та як ми на це не пристали, — вів далі мову Коробка, — Базилевські стали нам грозити... Так ото тоді пан отаман і дав через покоївку Ганну знати на село, щоб ви на всякий випадок зібрались...

Цапок, що стояв, обіпершись на свого ціпка, мугикнув на підтвердження сказаного.

— ... Але потім Базилевські таки побоялися нас задержувати...

Тут Коробка зняв свого ринкуватого кашкета й витер червною хусткою піт на своїй лисій голові. А потім того сказав з великою щирістю в голосі:

— Спасибі ж вам, панове товариство, що відгукнулись на наш заклик! З цього знати, що ви козаки, а не раби, що ви дружні в спільній боротьбі. А щодо Горобця, то... що ж, нема роду без вироку. Боягузи в усякій громаді можуть бути... Та громада в цілому — великий чоловік, як сказано в нашій малоросійській приказці. Громаду нелегко збороти хоч би й таким великим панам, як Базилевські...

З гурту виступив наперед Грицько Цяцька.

— Я, як тільки почув, що вас посадили, — сказав,

щоб загладити доганну жінчину поведінку, — так мерщій же за вилка, а тоді до Левка... „Біжімо!“ кажу... Йй-богу! От і Левко не дасть збрехати... Ну, а що моя жінка... так вона ж, як сказав отой Мон... мон... Не вимовлю, як його...

— Монтескіє, — допоміг з поважним тоном у голосі Коробка.

— Еге, Мон... мон...

А як і цим разом слово не вийшло, він махнув рукою й відійшов набік: мовляв, і без цього справа ясна.

Цяцьчиха, стишена, втихомирена добрим кінцем події, дивилась на чоловіка з любов'ю, і їй, видимо, ані трохи не було сором за щирий вияв відданости рідній істоті. Тільки як чоловік спробував був притулити до неї отого „Мон... мон...“, вона на мить насторожилась була.

Погомонівши якийсь час про пригоду, люди спокійно розійшлися, кожне до свого двору.

I

Харко Чепіга стояв у своїм дворі під грушею, взявши-ся рукою в бік, і проказував листи своєму писареві Степанові Пориваєві. Сам бо він був неписьменний, навіть підписатися не міг, і його отаманські папери підписував Поривай. Для цього він дав Пориваєві ось цей „ордер“:

„Ордер писареві Степанові Пориваєві від отамана кінної команди волонтерів Захарія Чепіги.

Як я писати й читати не вмію, а буди отаманом кінної команди волонтерів, маю раз-у-раз усякі листи, що від мене виходять, підписувати, то припоручаю це робити за мене писареві моему Степанові Пориваєві.“

Поривай був молодий, ще майже безвусий школяр з підстриженим „під макітерку“ волоссям. Сидів він, пишучи, на бабці біля невеличкого столика, а той столик стояв на м'якій підстилці з жовтого листя, що зсунулося вночі з груші, як сорочка. Уночі був перший мороз і несподівано роздягнув усі дерева. Уранці всі побачили, що літо скінчилось і зайшла справжня вже осінь.

— Пиши! „До Коша вірних козаків, у Прогної на Збурійському боці перебуваючого, від отамана кінної команди волонтерів капітана Харка Чепіги з Громокліївського хутора.“

Проказавши це, спинився: ждав, поки писар напише.

— Уже, — сказав, написавши, Поривай.

— „Пущено цього листа 15 жовтня 1787 року. Доручена мені кінна команда волонтерів благополучно збирається. Уже є 57 чоловіка доброго комонника. Одно біда: зайшла осінь, уже й зима не за горами, а козаки ні-

якого пристойного їхньому званію одіяння не мають; живуть у тернах, як дикі звірі (бо в хуторі хат небагато), і терни колючками й те, що на них є, обривають. Отим то пишу до вас“...

— Подождіть трохи! — попрохав Поривай, безнадійно, либонь, відставши.

Чепіга примовк був на хвилину, а тоді повів проказ далі:

— „Пишу до вас, щоб ви рачили сукна козакам на жупани малинового, блакитного й полового прислати.“ Написав?

Поривай не зразу відповів, бо ще дописував, скрипучи гусячим пером по цупкому сизому папері. Робив такий звук, що в того, хто б його зблизька слухав, мабуть, аж мороз по тілі пробігав би. Він так пильнував виводити літери, що аж рота роззявив та кінець язика вистромив, мов держав рожеву галушку між зубами. На ньому, либонь, цілком стверджувались слова „україномалоросійського римотворця XVII віку Івана Величковського, спрямовані проти тих, які думають, що

„легке писання діло“,

тимчасом як насправді хоч тільки

„три персти пишуть, а все болить тіло.“

Крім того, йому заважали ще й кусючі осінні мухи. Пригріті денним сонцем і злі перед своєю загибеллю, вони кусали його за ноги, взуті тільки в постолі, лізли в вічі, як оси, борсалися в чубі. Щоб їх відгонити, він мусив раз-у-раз то терти ногою об ногу, то крутити головою, мовляв, як коняка в Спасівку. Але цих заходів проти мушиної настирливості було не досить. Декотрі з нахаб, користуючись тим, що у власника довгого „малоросійського“ носа руки були зайняті писанням (правою писав, а лівою притримував папір), пробували навіть у ніздрі залазити. Тоді він дмухав або з тієї ніздрі,

або з рота, скеровуючи дуже умітно спідньою губою струмись у загрожену ніздрю.

Та от одна раптом так ужалила бідолаху в ногу, що він аж не стямився і так підскочив, що аж головою об твердий сук торохнувся.

— Чи не гаспидська тобі муха... Отак укусила! — скрикнув, не знаючи, що перше чухати — ужалену ногу чи забите тім'я. — Хіба за цими проклятущими мухами швидко напишеш?!

Та от він таки дописав того листа. Тоді Чепіга сказав йому йти до козаків і передати його наказ про збір на навчання.

...Чепіжина кінна команда після того, як йому наказом від Потьомкіна доручено її збирати, швидко збільшувалась. „Волонтери“ прибували майже щодня. З тих сіромах, що випадково були на хуторі під час його першого приїзду із звісткою про віднову козацького війська, у нього залишилось тільки двоє — Вовкозуб та Гудзь. Інші, не мавши коней, пішли до Сидора Білого в пішу команду, що збиралась на Прогної.

Вовкозуб і Гудзь залишились у Чепіжиній команді за кухарів.

— Ми будемо воювати, — сказав Вовкозуб за себе й Гудзя, — з саламахою та з галушками, а як Грицько Нечеса та цариця не поскупляться, то й із смачнішим чимсь.

По якомусь часі після того, як Чепіга передав через Поривая свій наказ, на вигоні гарцював добрий козацький загін, мов би справді ожило, встало із ями славне Запоріжжя. Не ошатне, щоправда, було це військо (з причини, зазначеної в Харковому листі), бо не в козацьких жупанах, а в простих селянських свитах була більшість козаків.

Але шаблі блискавками вилискували в сяйві погідного осіннього дня, показуючи нову силу, що народжувалась серед степу.

Лелеки тепер уже біля хутора й близько не було: по-

летіла в ірій. Та хоч би й була де поблизу, то їй уже не можна було б ловити тут своїх жаб та ящірок, бо навколо земля двигом двигтіла від багатьох кінських ніг і знімалась така курява, немов то не навчання було, а татари крутили веремію.

Розігнавшись з гори, козаки налітали у свисті повітря на терни і тяли їх шаблями так, що аж цур'я летіло на всі боки.

Іноді весь загін з Чепіжиного наказу спішувався, лягав за покладені на землю коні й палив з рушниць, стрясаючи довкола степ, а береги Громоклії передавали луною могутній гук у далеч: а-а... ах...

Відлунки лускали в даліні, як горіхи.

Дим сивими кучериками відривався від цівок і танув у прозорому просторі тихого дня та степу, навіваючи своєю м'якою повільністю спокій після гуку.

А на „тирлі“, себто за загonom та стогами сіна, де стояв козацький табір (ціла купа зроблених нашвидку куренів), Вовкозуб із Гудзем варили обід. На кабиці у великому пузатому казані, що його ласо облизували язички полум'я, бадьоро булькала, пухкала, немов яка жива істота, густа каша. Так, буває, пухкає, розкинувшись десь у холодку в солодкому сні, якийсь козарлюга.

Від казана йшов солодкий пах вареного м'яса (каша була з м'ясом), і той дух розходився далеко, аж до того, може, місця, де козаки тяли так завзято цупке тернове віття. Отож і не в одного рубаки від того духу котилася, мабуть, трохи передчасно в роті слина, може, й рука, занесена вгору, спинялася серед маху, бо власникові її притьмом хотілося внюхатись у ті пахощі й довідатись, що буде на обід.

А це ж іще був і не весь запах обіду: в каші ще не було засмажки. Засмажку робив Гудзь. Він сидів на землі по-турецькому і, поставивши між ноги ковганку та взявши обіруч товкача, товк сало з цибулею. Від того

товчіння голова йому вперед та назад стріпувалась, пересуваючи велику проти його голови шапку. Час від часу він її, тую шапку, підсовував вище... А притовкуючи сало, Гудзь приказував:

Товчу, товчу са-ало,
Щоб за кендюх брало...

Вовкозуб порався безпосередньо біля казана: узявши в руки таку завбільшки, як весло, копистку, він мішав пухкотючу гущу каші, щоб не підгоріла. У зубах йому теліпалася люлька, і з тієї люльки йшов цим разом трохи чи не такий дим, як і з-під казана. Він був без шапки, і на його голові, схожій на стиглий волоський гарбуз з бугорками, вилискувалося сонце. Коли він нахилився, чуприна — велика й рясна, з сивиною — звисала на очі через великі щетинуваті брови. Один вус був закручений за вухо, а другий сягав аж до розхристаних грудей (тепер він був у сорочці).

Хоч уже й не душно було, але з лоба та з голеної голови від тієї праці котився Вовкозубові піт, і йому доводилось раз-у-раз витирати той піт рукавом засмальцьованої сорочки.

Оподаль від кабиці сиділо декілька собак, що збіглися з усього хутора й чекали на можливу поживу. Були серед них великі й малі, руді й білі, „чисті“ й рябі, ніби облатані. І всі вони терпляче пасли очима кожен рух приєднаних біля казана з поживою царів природи й володарів овечих чи якихось там інших кісток: ачей вони, ті царі природи, з ласки своєї щось і їм уділять. Та разом та собачня була й на бачності, бо з досвіду знала, що від тих володарів смачних кісток можна було й доброго кийка чи грудки покуштувати.

Справді, один із царів природи, той, що товк сало, підвівшись по якимсь часі на ноги, хоч і який був дріб-

ний на зріст та миршавий, махнув загрозово в їхній бік рукою (ніби щось кидав) і вигукнув:

— Тю-у... бісова звірота...

Але кинути нічого не кинув: полінувався, знать, нахилитись по грудку.

Проте собаки на всякий випадок відійшли трохи далі і посідали так, що, з одного боку, видно було готовану страву, а з другого — поза стогами тих царів природи, що скажено налітали на кущі терну і їх у пень рубали.

Позираючи з опаскою на цих останніх, собаки, мабуть, думали про чудні звичаї царів природи: вони рубали тепер терен для того, щоб потім рубати голови таким самим, як і вони, царям природи. Не помалу ж, мабуть, і дивувалися, цеє зрозумівши, собаки! Тільки ж навряд щоб вони змогли своїм собачим розумом ці людські звичаї до краю збагнути...

Через деякий час каша була готова, — не каша, а цілий вулькан найпривабливіших пахощів... Собаки, що були до цих пахощів ближче, ніж кінні царі природи, стали дедалі дужче непокоїтись: пересідали з місця на місце, підсовуючись так ближче до джерела насолоди, гарчали зозла одні на одних, особливо на тих, що забігали дуже вперед.

Та незабаром і найсміливішим із них довелося відскочити назад, далі від принади, коли вони уздріли підозрілі заходи одного із двох творців тих райських пахощів — страшного в постаті й на виду Вовкозуба. Вовкозуб глянув спочатку боком, як півень, на сонце, потім узяв довгу жердину, що лежала напохваті, далі підійшов до Гудзя, зняв із нього шапку, надів її на тую жердину й підніс високо вгору. І, роблячи це, він ані глянув на собак, що, як виявилось, хибно ці його заходи зрозуміли. Це був просто знак, що обід готовий, і він мав на увазі тих козаків, що гарцювали на вигоні.

Козаки, побачивши знак, зразу ж таки й перервали навчання. Поставили коней до сіна, а сами похопились до табору. З ними прийшов і Чепіга, щоб перевірити, як кухарі зварили обід (сам він обідав дома).

— Ну-ну, як ви тут спардонили? — мовив, підійшовши, Чепіга. — Не досолили чи пересолили? Пам'ятайте: недосіл на столі, а пересіл на голові.

Вовкозуб набрав каші на кінець своєї копистки й подав через казан покуштувати.

— Ого! Ото ложка! — обізвався хтось із козаків.

Вовкозуб, не цікавлячись тим, що скаже Чепіга про кашу (був певен свого хисту), розповів при цій нагоді про те, як Грицько Нечеса дав був запорожцям великі ложки, щоб перевірити їхню кмітливість.

— Так козаки як зробили? Нагодували один одного через стіл...

— Через стіл? Ха-ха...

— Еге. Так, як я оце Харка годую...

— От тобі й Нечеса! Ніби то й козак, а бере нашого брата-козака на глум, — гомоніли далі козаки.

— Таке вигадали — „козак“! А хто ж і зруйнував Запоріжжя, як не він! Послав свого попихача Текелія...

Чепіга, похваливши кашу („така, що й за вуха не відтягнеш“) та дослухавши Вовкозубову „казку“ (знав, що такого насправді не було), хотів був уже йти. Коли це з-поза стогів показався якийсь незнайомий верхівець. Їхав той верхівець на доброму, баскому коні, був у новому козацькому вбранні і сидів на сидлі в гордій поставі, хизуючись, видимо, і конем, і одягом.

Усі мимохить звернули увагу на прибульця-хизуна. Ще ж більше він усіх зацікавив, коли поздоровкався не по козацькому, а по-салдатському, сказавши: „Здравія жалаю.“ Це свідчило, що приїжджий — не звичайний козак-сіромаха чи з якого зимівника, а людина якогось ін-

шого, може, й панського коліна, і що свій пишний козацький одяг — половий жупан та червоні штани — він саме для цього приїзду й справив.

Спитавши, хто серед присутніх Чепіга і почувши відповідь, хизун зняв шапку й виїняв із-за обводу якийсь папір, а потім гордовитим рухом руки подав його Чепізі. На голові в нього був рудий, як умочений у жовту глину, оселедець, вуса теж були руді, підкручені вгору.

У цьому його русі козаки добачили якусь погорду до присутніх, окрім, може, самого Чепіги, і зразу ж прикро проти прибульця насторожились. Не вподобались, либонь, багатьом його сірі, витрішкуваті очі, що сиділи зверху, як сливи... як у риби чи рака. Звернули увагу й на те, що на коні він сидів хоч і гордо, але не дуже вміятно. Витягав невеличку голову з трохи сутулуватих пліч. Гудзь штовхнув Вовкозуба під бік і мовив:

— Дивись, Охрїме: рак на коні... Учепився ногами, як клешнями... Та й очі... І зареготався своїм пискливим реготом та рясними зморшками видочка. Але Вовкозуб ніяк на це не відгукнувся, наче не чув. Він у цю мить слідкував за папером, що його передавав приїжджий.

Чепіга взяв той папір невмілими цупкими пальцями і, бачилось, розгублено оглянувся: „царициному капітанові“ й отаманові кінної команди волонтерів було, мабуть, сором перед приїжджим за свою неписьменність. До нього бо вже доходили огудливі з приводу цього розмови — який він, мовляв, офіцер та начальник, коли й читати не вміє...

На щастя, тут уже був Поривай, що прийшов слідком за приїжджим (він же спочатку до Чепіжиного двору був заїхав).

Як виявилось, папір у приїжджого був справді такий, що з ним хоч би й хто то запишався б: це був „ордер“ від самого Потьомкіна, себто від того, що з його „лас-

Коли ваганки були вже порожні, коли пообідали, Вовкозуб запитав „Рака“:

— Ну, як, чи добрий рябко?

— Та він його й не куштував, — сказав один „Раків“ сусіда. — А шкода: овечина сьогодні була навдивовижу.

Аж тепер уся громада зайшлася голосним реготом, знищуючи вкрай присоромленого хизуна-задаваку. А хтось пояснив:

— Рябко — то така каша: із пшона та локшини.

Після розмови з Левком Ївга не могла тієї ночі й на хвилину заснути. Вона з жагучою цікавістю згадувала його перед нею покору, тремтіння в його голосі й незвичайні, такі, яких їй ще ніхто не казав, слова: „Хіба ти мене й трохи не любиш?“ Аж чудно: такий великий козак, а тремтів перед нею, як хлопчик, благав, хоч міг би її однією рукою зломити, зімняти!

Так із нею ніхто ще ніколи не поведився. Досі всі на неї тільки гримали, кричали, особливо мати, а батько, як мати коли розізлить його, ще й батога не раз давав. А от тепер вона зрозуміла, що вже може й... не слухати батька чи матері, бо, якщо не так, може й піти від них. А той, що до нього вона піде, не тільки не лякатиме, а ще й слугуватиме їй, як раб... слугуватиме за один ласкавий її погляд, за дозвіл торкнутись до неї.

— „Хіба ти мене й трохи не любиш?“ Гм, якась любов... Яка ж вона, та любов? Це було щось таке, що від нього хотілось легіти, сміятись, навіть — не знати, чому — плакати. Вона вже знала, що від приторку до неї гарячої козакової руки було б солодко не тільки „рабові“, а й їй самій. Це було б щось таке гарне!..

Не зникло це все й уранці наступного дня. Вона була ніби вкинута в інший, у якийсь чарівний світ, і звичні

речі та справи в хаті були тепер для неї, як прикрі перешкоди, що на них вона нахоплювалася в тумані своєї казки.

Ідучи доїти корову, вона замість дійниці взяла глечик.

— Чи на тебе, дівко, не тю?! — нагримала, постерігши це, мати. — Хто таки в глечик доїть?.. Так наче первина!.. І хо-одить, як причмелена... Мабуть, не виспалась після вчорашнього? — натякнула в'їдливо.

— „Авжеж, не виспалась!“ — набігло в Ївги серце на матір. — „І нічого ви мені не зробите“..

А золотий туман і далі висів над нею, голова її була в тому тумані, — і вона була неуважна („причмелена“) та відповідала не до ладу.

А очі її мимохить — як була надворі — зверталися до Чепіжиного двору й шукали там стрункої постаті... „кріпака“. Їй страшно хотілося ще раз почути й побачити його покору перед нею... Хоч би для того, щоб ще раз перевірити свою силу на ньому, побачити себе в його збентеженні, як у дзеркалі. А втім, їй тепер було ясно, що вона пішла була тоді від Левка не так своєю волею, як тим, що боялась матері. Вона бо знала, що мати не тільки не жаліла кріпаків, а ще й ставилась до них з погордою, маючи їх за людей нижчої породи.

Але за весь день їй не пощастило й разу, хоч би оддала побачити молодого козака. А наприкінці дня, як стало ясно, що Левка вже їй не побачити, вона засумувала. І той сум був такий, що вона не знала, куди подітись, що робити. Як смеркло, вийшла крадькомà (щоб мати не бачила!) за двір і там просиділа на колоді аж до ночі з невиразною надією, що він, може, вийде. Але та надія не справдилась.

Так минув другий день, третій, а потім того й тиждень.

У хуторі з'являлось дедалі більше людей (козаків),

вони заходили до Чепіжиного двору, але того, що його виглядала Ївга, не було серед них. І її взяла вже болюча туга. А що як він зник зовсім, назавжди?!

Єдина людина, що від неї вона могла б дещо про Левка довідатись, була баба Хівря. І от одного дня Ївга опинилась у Чепіжиному дворі перед підсліпуватою бабою, що саме просушувала глечики та горшки, чіпляючи їх на кілки біля хати.

Давши на добридень, дівчина хотіла була прямо про Левка спитати, де він, але язик замість того... попросив позичити соли.

— А чия ж ти, дочко?

Ївга назвала себе.

— Так ти Ївга? Бач, яка велика стала!

Баба зблизилась до неї і взяла обмацувати своїми шорсткими руками її руки та плечі, не діймаючи віри своїм очам.

— А чи давно ж ти була отаким, — показала рукою, — пуцвірінком! Скільки ж це тобі літ?

— Сімнадцять.

Баба зідхнула, похитала головою: мовляв, „бач, як швидко йдуть роки.“ А далі спитала:

— Чи багато ж тобі соли?

— Та ні, трісі.

— А хіба ж у вас нема? Твоя ж мати наче купувала, як чумаки йшли... Цим баба мимохить зігнала сердешну дівчину на слизке. Справді, як вона могла позичити сіль, як усі знали, що в її заможних батьків соли ніколи не збувало! І вона, збентежена до краю, взяла щось плести про дрібкову, бахмутку. А потім остаточно заплуталась і, почервонівши від сорому, очайдушно спитала:

— А де ваш, бабусю, Левко?

— Левко? Гай-гай, немає вже його в нас...

— Як нема?! — злякано скрикнула Ївга.

— А так: поїхав у Турбаї до своєї матері.

— На зовсім чи ще приїде?

Але баба цього не знала. Ївга згадала те, що казав сам Левко — що поїде по матір, і її це трохи заспокоїло: у неї ворухнулась надія на його повернення. Подумавши це, вона хотіла вже йти.

— Отак пак! — здивувалась баба. — Підожди ж, я соли дам.

І дівчині довелося почекати, поки старенька пошкандибає до хати та винесе соли.

...Тільки ж ота Ївжина надія на Левкове повернення ставала дедалі менша. Ішли дні за днями, а про Левка ніякої чутки. Ніхто його з хуторян ніколи не згадував у розмовах, так мов би його й на світі вже не було. Тим часом як самій Ївзі він ставав дедалі потрібніший, він узяв усі її думки, заповнив собою весь світ.

Повну відповідь про Левка міг би дати Харко Чепіга чи бодай дід Явтух. Але про те, щоб звернутись із цим питанням до суворого козацького отамана, вона не могла й подумати. На самий натяк на це в думці в неї починало битися злякано серце. Хоч вона й згадувала колишні його жартівливі слова, сказані біля колодязя — як вона їм з Левком дала була напитись...

Не дуже безпечно було зачіпати й старого Явтуха: одно, що підняв би її на глузи, а друге — усім розказав би. А це ж була її найбільша таємниця, така, що про неї ніхто в світі не повинен був знати.

Якось у неділю сиділа вона (Ївга б то) за ворітьми на колоді. Було вже холоденько: осіннє сонце не гріло. Тим вона й була одягнена вже тепло — у білій, помережаній червоним свитині, у нових червоних чоботях. Мала себе невесело. Не хотілося й до подруг іти, що десь голосно, на весь хутір виспівували, звеселяючи

ки“ відновлювано козацьке військо і що був після цариці найперша й найбільша персона. Про це було сказано в „ордері“ — сказано, що його підписав „генерал-фельдмаршал, головний командувач Катеринославської армії, усієї легкої кінноти, регулярної і нерегулярної, фльоти Чорноморської і багатьох суходільних і морських військових сил, державної військової колегії президент, Катеринославський, Таврійський і Харківський губернатор, дійсний камергер, ляйбгвардійського Преображенського полку підполковник, корпусу кавалергардів, Смоленського драгунського і Катеринославського гренадерського полків шеф, майстерні збройної палати верховний начальник та різних орденів кавалер князь Потьомкин-Таврійський.“

А в „ордері“ тому писав Потьомкин про те, щоб він „записав до кінної команди волонтерів Петра Тютюковського і використав за здібностями.“

— Так ти Тютюковський? — спитав Чепіга, вислухавши „ордер“.

— Так точно, Тютюковський, — швиденько цим разом відповів приїжджий. — Його сіятельство князь Потьомкин-Таврійський покликав мене та й каже: „Тютюковський! Їжджай до Чепіги в команду.“

Але саме тут Вовкозуб згадав те, що підказував йому напочатку Гудзь. Роззявивши свого великого рота, як пашу, він гукнув:

— Та який він там Тютюковський! Хіба не бачите, як він на коні сидить? Як рак... Та й очі в нього рачачі.

— А й справді, — засміялись козаки, — хай буде Рак.

— Рак! Рак...

Тютюковський засовався в сідлі, хотів, либонь, щось сказати, але нічого не сказав, бо в цю мить до нього обізався Харко Чепіга.

— Ну, що ж, зоставайся, козаче. Злазь із коня та сідай до гурту обідати.

Після цього Чепіга з Пориваем пішли до двору, а козаки заходилися біля обіду, опадаючи цілими купами ваганки з кашею, що її щедро накладали кухарі.

„Рак“ зліз із коня й поставив його до скирти. Це знов не вподобалося Гудзеві.

— Видно зразу, що з панів, — сказав він так голосно, щоб той, про кого мова, почув. — Сіна не косив, а коня ставить... Нема того, щоб на пашу пустити!

— Та годі тобі в'їдатись на чоловіка, — обізався теж голосно Вовкозуб. — Хто б він не був, а треба з дороги пригостити.

І, звернувшись до „Рака“, сказав:

— Сідай, чоловіче добрий, до гурту рябка їсти!

— Рябка?

— Авжеж. Тут такий рябло, що й за вуха не відтягнеш. Он глянь, як молотять, — кивнув на братчиків, що лигали кашу на всі заставки.

— А хіба ви й собак їсте?

— А чого ж їх не їсти? — відгукнулось разом скількись голосів без найменшого натяку на усміх. — Аби ситий, так не треба й в'їдати. Та й ти звикай, бо який то козак, що не їсть собачини...

І новак, щоб не думали, що г'єрбує (хоч йому, здавалося, з душі вернуло), сів до одних ваганків. Але в нього не було ложки.

— Який же ти козак, — сказав один із гурту, до якого він присів, — що й ложки не маеш!.. Козак без ложки та люльки, як молодиця без ...

Усі, хто почув цей жарт із „скоромним словом“, засміялись, а жартівник відв'язав від очкура свою забильну ложку й дав її Ракові. Той став їсти, але обминав м'ясо, беручи тільки кашу.

блідо-соняшний осінній день. Лузала смачне гарбузове й соняшникове насіння, що давало їй ніби забуття смутку. Коли дивиться: до неї йде незнайомий, гарно зодягнений козак. Спочатку вона хотіла була дівчачим звичаєм тікати, та потім, відчувши якусь упевненість дорошої, залишилась. — „Він же мене не з'їсть,“ — подумала.

Козак підійшов до неї з увітливим, але zarazом і нахабним виразом на обличчі, а його рачачі чи риб'ячі очі оглянули її так, як покупець оглядає коняку. Ївга звернула увагу на те, що вуса в нього були не козацькі, — тоненькі, закручені вгору, руді.

— Здоров, чорнява! — привітався прихідько, блиснувши конячою усмішкою зубів. — Гуляєш?

— Еге, — відгукнулась трохи збентежено дівчина.

Козак сів біля неї на колоду.

— А може, ти кого виглядаєш? Гавари-кажи прямо...

— „Кацап чи що воно таке?“ — подумала Ївга і мимохіть відсунулась від нахаби далі. А вголос відповіла:

— Ні.

— А я отето...*

І він розповів Ївзі про те, що „оце тількищо“ був у гостях у капітана армії Харка Чепіги, з яким мало не за пані-брата. А це тому, що з нього (з оповідача б то) не простий козак: його прислав сюди сам Потьомкин. (Насправді ж він ходив до Чепіги, щоб відпустив його з'їздити додому).

— Чи ти, може, й не знаєш, хто такой Потьомкин? — запитав.

— Потьомка? Ні, не знаю, — відповіла дівчина, потроху зацікавлюючись тим, що казав цей, видимо, багатий

і значний козак (З паном же Чепігою за пані-брата! Та й отой Потьомка, мабуть, не малий пан!).

— О! — сказав козак урочисто, навіть груди для більшої важности випнув, витягаючи гадючу голову з пліч. — Потьомкин — це генерал-фельдмаршал, головнокомандувач усіх військ, великий гетьман і багатьох орденів кавалер його світлості князь Григорій Олександрович Потьомкин-Таврійський...

Проказав він ці завчені слова швидко і, бачилося, з насолодою.

— Тю! Ото його так звать? — щиро здивувалась дівчина. — Як ти його й вимовляєш, отаке довге ймення!

— Я що завгодно вимовлю. А це ймення всякий повинен знати: Потьомкин — друга після цариці персона в імперії; перша — її імператорська величність цариця Катерина Олексіївна Велика, а тоді він...

Це ще дужче зацікавило й здивувало неписьменну хуторянку, і вона ще уважніше стала прислухатись до його мови. Уподобалось їй також те, що він, такий, либонь, значний козак, говорить з нею, як з рівною, оповідає про таке велике, майже казкове, як цариця та якийсь Потьомка. Не втямки бо їй було, що перед нею був задавака, який ладен би й з пеньком балакати, аби тільки хвалити себе та вихвалитись своєю знайомістю з великими панам.

Далі козак узяв розповідати, звідки в нього такі знання. Він був у салдатах у Катеринославському гренадерському полку, і звідти Потьомкин послав його в козаки. В нього є й господарство, „дача“ в „Слав'яносербії“ біля Бахмута. Тільки він ще нежонатий, хоч і давно б пора йому одружитись. Це останнє він сказав так, ніби натякнув, що й вона (Ївга б то) могла б надіятись на щастя одружитися з ним... Бо хоч він і не проста людина, а хо-

* Оце.

че взяти козачку, аби тільки вона була молода, вродлива й багата.

Тут він показав свою власну вроду — крутнув пучкою правої руки спочатку один свій рудий вус, витягнувши його тонкий кінець, як пряха витягає нитку, потім — другий... випнув груди, напнув шию і вивернув „зачіпливо“ з-під лоба свої бульки.

Але Івга не звернула на це уваги, а подумала раптом про інше: чи не знає він, часом (він же буває в пана Чепіги), як поїхав Левко — на зовсім чи ні.

Серце в неї так і затіпалось, скоро вона подумала про це, немов би витрішкуватий уже вгадав її думку.

— А чи ти не знаєш, часом? — перебила раптом вона самохвальство співрозмовника... — У пана Чепіги був молодик Левко Сердюченко, — так він поїхав зовсім чи на час?

„Рак“ (а це був він) здивовано витріщив свої булькани і на виду йому пробігла образа: він так вихваляв себе, а та питає про когось іншого, про якогось там Левка! А потім відповів, що такого не знає, бо, як він приїхав, у Чепіги вже молодика не було. Далі взяв розпитувати, хто він, той Сердюченко, його, як догадувався, суперник у намірах щодо цієї дівчини.

І Івга розказала все, що знала: що Левко з села Турбаїв, що він утік був сюди від своїх панів...

— Утік від панів? Так он кріпосний?

Івга не зрозуміла.

— Ну, кріпак, по-вашому.

— Та кріпак же... хоч і каже, що козак...

— Умгу...

Івзі показалось, що в колючих риб'ячих очах випитувача свінула якась радість.

— А тепер він, кажеш, назад поїхав?

— Еге. Тільки я не знаю — зовсім чи ще сюди приїде... „Рак“ потер від задоволення руки і, зробивши значущий і zarazом хитрий вираз на обличчі, промовив:

— Так я тобі скажу, хто он, той Левко. Це один із тих, що ми ловимо...

— Ловите? Хто ловить?

— Я... і світліший князь Потьомкин. Кріпаків до козацького війська не можна приймати, такий царицин наказ... Для цього мене сюди й послано, — щоб слідкував...

Івга злякалась, аж тіло їй похололо: це ж вона сама, хоч і мимоволі, виказала на того, хто був їй за всіх (це вже було ясно) найдорожчий. І такий її раптом жаль обгорнув, що вона, бачилось, от-от заплаче. Щоб приховати цей свій страх від свого й Левкового ворога, вона швидко встала й пішла до двору.

Другий раз вона зустрілася з „Раком“ (тепер уже вона знала, хто це) на капустинці. Він прийшов до неї, як вона копала буряки, що впрорідь росли там (це було останнє, що лишилося ще на порожньому, аж сумному городі).

Цим разом вона злякалась його ще дужче. Тепер у неї була вже підозра, що нахаба переслідує її з якоюсь метою. Вона бо не раз бачила, як він блукав попід вікнами їхньої хати вдень, підходив до двору ввечері. Тільки ж свідомо не виходила на вулицю, щоб із ним не зустрічатись.

Отож він прислідив її на капустинці. А що вона була нахилена, то й побачила його тільки тоді, як він був уже біля неї і як тікати вже було ніяк. З несподіванки вона аж скрикнула.

— Не лякайся, лапушка:* це я, — мовив „Рак“ і обійняв її за плечі.

* По-моковському: голубонько.

Дівчина звинулася всім тілом, відчувши огиду, і вислизнула з тих обіймів, а далі й відскочила від нахаби.

— О, смотри, яка полохлива! Тут же ніхто не побачить... Але так ти ще лучча: брови нахмурила, а ніздрі, бач, як заходили! Аж страшно! Ха-ха!

І вивернув з-під лоба баньки своїх очей: мовляв, „так і я ж незгірший“. А далі взяв говорити про свою любов до неї і про свій намір одружитися з нею. Треба тільки щоб її батько щось дав за нею, ну, там скільки пар волів, трохи землі...

Ївга стояла, як на жариві. Оглядалась, ніби шукала очима порятунку. Та поблизу, справді, нікого не було; вони були вдвох серед голих городів і далеко від хат...

— Ну, так як? — ступнув „Рак“ знову до дівчини з наміром пригорнути. — Чи, може, ти ждеш свого кріпака? Так з цього дива не буде пива, як кажуть у вас: я його піймаю...

— Чого ти до мене причепився? — скрикнула крізь сльози обурена Ївга і, обернувшись, швидко пішла геть, майже побігла нагору. А там убігла в хату, упала на піл лицем у подушку і — дарма що в хаті була мати — дала сльозам волю.

Мати кинулась до неї.

— Що тобі таке, хай Бог милує?!

Але дівчина тільки ридала: їй здавалось, що вона вже втратила коханого навіки...

Аж нескоро з її перериваних сльозами слів мати зрозуміла, що до неї „чіпляється“ якийсь „витрішкуватий“.

— Чи не „Рак“ часом? Отой новий козак... Якщо він, так ти не бришкой: він багатий... дивись, як одягається... Та й до мене такий привітний, „матушкою“ називає.

І вона розказала, як він підходив до неї біля колодязя і люб'язно говорив, про себе казав, що знайомий з якимсь великим паном Потьомкою.

А як дівчина, чувши це, ще дужче заходила плачем, мати нагримала:

— Та годі вже! Дивись, яка тендітна! Чи, мо', хочеш, щоб качалка по тобі походила? Або, може, Левко з думки не йде... отой кріпак, наймит? Дивись мені! Цього ніколи не буде... Іди зараз мені до роботи!

І, хряпнувши сердито дверми, вона вийшла з хати.

2.

В урочищі Васильковому на березі Дніпрового лиману було людно, як на ярмарку, стояв загальний гомін.

Це був Кіш нового, названого „вірним“ (проти „невірною“ турецького) війська козацького.

Люди — козаки в найрізноманітнішому одязі, при зброї й без зброї — роїлись поміж небагатьма недавно збудованими будівлями — куренями на сохах, землянками, а подекуди й ногайськими кибитками, — як мурашки в мурашнику.

Лиман лежав забіч від цього руху широким вабливим простором, немов це було вже море, а не ріка.

На воді край берега стояли десятки морських байдаків, річкових дубів і дрібних човнів та каюків. У двох чи трьох місцях у прогалинах між човнами бовталися у воді купи голих чи напівголих рибалок. Здаля можна було б подумати, що то дітлахи розбризкують бризками воду, а зблизька це були вусаті з оселедцями козаки.

Дарма що ще був тільки травень, — люди були бронзові від засмаги, бо південне сонце гріло майже політньому.

Всі ці люди (ті, що між будівлями, і ті, що на березі), бачилось, зовсім безпечно собі „ярмаркували“, немов забули про близьку небезпеку.

А небезпека ж була не мала! Адже на протилежному березі лиману, де в нього впала річка Бог, була ворожа

(турецька) фортеця, а також стояла ціла фльота військових кораблів. Хоч тих кораблів і не видно було за опуклиною водного простору, але вони у всякий час могли напасти на нове, ще не обжите гніздо колишніх січовиків. Здавалось, тут керувалися приказкою: „Козаче! Он татари йдуть!“ — „А я ще встигну“...

Але це так тільки здавалось. Насправді ж у Коші, що містився в одному з куренів, ішла вже напружена праця. Працю провадив кошовий отаман Сидір Білий та його найближчі помічники — писар Іван Підлісецький, полковник армії Антін Головатий, що виконував обов'язки військового судді, осавул Дубчак і інші.

Старшіни гуртом проказували писареві листа до „високоповелительного господина генерал-фельдмаршала різних ордеїв кавалера і прочая, і прочая світлішого князя Потьомкіна-Таврійського, а в тому листі писали про найпекучішу свою потребу — про матеріал на одяг, бож у багатьох козаків не було, мовляв, і „самонужнійшого одіянія“.

— Сиріч штанів, — пояснив Головатий.

Він сидів по-турецькому на полу, широкій низькій при-мостці з дощок попід стіною, на якій козаки спали. На колінах у нього лежала плазом бандура, але він не грав: щоб не заважати. Навіть притиснув своєю широкою долонею струни, немов боявся, щоб вони якось не забрзніли. Водночас їх, тії струни, любосно гладив...

— Еге, так і напиши: „сиріч штанів“, — підхопили інші.

— „Сиріч штанів“, — вивів помалу, скрипучи пером, писар.

— Которий це вже ми раз пишемо, — загомонів Сидір Білий. — Ще з осені про це клопочемо, а воно як об стіну горохом... І Чепіга ж он увесь час допоминається. Чоловік мусив через це навіть розпустити на зиму свою

команду, бо ніяк було неодягненим людям сидіти взимку в тих громокліївських тернах. А їм, генералітетові, і за вухом не свербить. Тільки обіцяють...

— Казав пан „кожух дам“, та слово його тепле, — знов обізвався Головатий. — Нам, панове товариство, треба брати на допомогу, як до потреби, то лисячий хвіст, то вовчі зуби... Те, що оце ми робимо, — пишемо „високоповелительний господин“, „просимо покірно“, — це лисячий хвіст. Час би вже показати й вовчі зуби...

— Дали оце клейноди — прапори, булаву та пірначі, та й думають, що військо уконтентували, — сказав Підлісецький.

А Головатий при цій нагоді розповів оповідання про одного пана, що хвалився щедрістю. Дав той пан старцеві шага, а тоді щоразу, як зустріне де, так і питає: „Адже я дав тобі шага?“ Старець спочатку щиро дякував: „Та дали, хай вам Бог дає щастя.“ А як пан нагадуванням про це допик йому до живих печінок, він не втерпів і сказав: „Дали, бодай вам дихати не дало“...

До куреня зайшов військовий шапар Олекса Кобеняк і сказав, що він уже відіслав „Грицькові Нечесі“ дванадцятку дерев'яних козацьких ложок, вербові ваганки і стябло...

— І навіщо воно йому? — мовив один із присутніх. — Наче йому мало золотого начиння.

Тут Головатий торкнув раптом струни на бандурі, провів по них своїми довгими пальцями, ніби рій бджіл та джмелів розворушив — струни загули, загомоніли. А до цієї музики він приєднав ще й пісню-триндичку:

Гудила сорока-пані
Панську жисть сорочу.
„Піду, каже, ще у найми,
Тільки... поки схочу“...

— Миколо, а ну! — гукнув музика до одного козака.
— Бринь!

Тільки — поки схочу...

Козак тріпнувся всім тілом, мотнув оселедцем, вдарив постоломи об земляну, збиту, як курний шлях, долівку. І заскакав, закрутився під музику. А Головатий швидким бренькотом піддавав йому охоти. Тільки ж потім так несподівано урвав тую музику, як і почав був. Покинув знов свою широку долоню та й руку аж по лікоть на струни і тим їх, як гудючих бджіл, заспокоїв.

— А щоб вас... пане Антоне! — незадоволено гукнув танцюристий козак, і собі спиняючись. — Тільки розігнався...

— Доброго потрошку... Та й не час на скоки: он турок скоро в гості буде...

Усі засміялись, а сам штукакар-музика і вусом не моргнув. Тільки в „сторчовім“ його погляді, десь під густими бровами свінули якісь іскорки. А потім він витер широким рукавом сорочки своє таранкувате спітніле, аж червоне обличчя. Був бо з нього дуже огрядний чоловік, і в спеку піт із нього „аж у три ряди“, як у тих „косариків“ з пісні, лився.

— Треба ще, панове, дописати в листі про те, — мовив уже поважно Головатий, — що „войсько вопить о порабоцненії господами поміщиками їх жен і дітей“...

— Треба, треба, — загомоніли всі, — бо скоро на голу нам ті поміщики сядуть...

Тут до куреня увійшов, перебивши писання листа, не звичайний для козацького товариства чоловік — у міському, та ще й московському купецькому вбранні: в „казакіні“, в синьому картузі, у блискучих чоботях. Відрізнявся він ще й невисоким зростом, верткими рухами та бистрими очима, що швидко перебігали з обличчя на обличчя присутніх, з речі на річ.

Скинувши свого картуза, прихідько перш ніж привітатись, узяв шукати своїми швидкими очима ікони, а побачивши одну в кутку під стелею, удавано-широко перехристівся. І аж після цього привітався:

— Здравія жалаю, пан кошевой і прочіе православние гаспада...

— Здоров, — відповів йому Білий. — Сідай, чоловіче, та кажи, яка справа. „Купець“ сів на лаву, розгладив дбайливо поли свого „казакіна“ і поклав руку з картузом на коліна. Це був Пенкін, довірений купця-відкупника Красноглазова, що домагався згоди Коша на відкриття шинків на території війська.

У розмові Пенкін спочатку звертався до Сидора Білого, називаючи його раз-у-раз „пан кошевой“, та потім так склалося, що йому довелось більше говорити з Головатим. А Головатий для цього встав навіть із полу, розуміючи, що тут треба говорити „політично“. Хитруючи, він натякнув купцеві, що „з цього дива не буде пива“, бо Кіш уже майже домовився з „євреїном“ Гершком Срулевичем на вигідніших умовах.

— Разві?

— Істинна правда...

Тоді Пенкін козирнув таким козирем, якого в Гершка не могло бути: сказав, що його „хазяїн“ згоден допомогти збудувати церкву в Коші. І, укмітивши, що це подіяло (Головатий з Білим скинулись поглядами), пере-можно спитався:

— Ну, так как?*

— Та воно й Гершко, як на те піде, може дати грошей, — мовив, уже, видимо, здаючись, Головатий.

Пенкін знеражливо засміявся.

* Як.

— Я що нікада не слыхал, — промовив, — штоб чорт строїл церкві...

— Та хай уже, мабуть, буде по-його, — звернувся Білий до Головатого, мов би Головатий, а не він був тут за кошового. — Тільки ж усе це треба записати. Пиши, Йване... (Це до Підлісецького). Та ще й могорич хай козакам поставить...

Але саме в цю мить у сінях почувся якийсь лемент, гомін багатьох голосів. А потім прочинилися двері, і до приміщення протиснувся гурт козаків. Ті козаки вели за руки, вірніше — тягли козака Незамаївського куреня Оверка Свитку, відомого всім дряпичку та п'яницю. Свитка всяково пручався, силкувався вирватись.

У цій коломотні козаки перекинули водяник, що стояв біля дверей, звалили череп'яний кухоль, що стояв на ньому, і той кухоль розскачався на дрібні черепочки.

— Ей ви, іродові сини! — гукнув своїм густим басом Головатий. — Хочете, щоб киями почастували? Угамуйтеся!

— Угамуйтеся! — строго наказав Білий, узявши з столу булаву, знак своєї влади.

Козаки потроху заспокоїлись. Свитка, червоний від напруги, а може, й від випитої „чарки“, стояв посередині, не можучи й поворухнутись у цупких руках тих, що держали.

— Що, знову чогось наброїв? — обізався далі Головатий до тих, що привели Свитку. — За віщо ви його?

— Пограбував собачий син чоловіка, — загомоніли козаки з гурту. — Наче не про нього накази Коша, щоб не грабували...

— Якого чоловіка?

— Жида.

— Лейбу.

— Того, що на Прогноївському шляху торгує...

Із гурту виліз наперед, просунувшись боком проміж людей, потерпілий — гнучкотілий у лапсердаку і з пейсами на висках „евреїн“.

— Мене, — сказав він, низько вклонившись і притиснувши до грудей свою руду велику, як просяний віник, бороду.

— Брешуть вони, — похмуро бовкнув, блиснувши злодійським поглядом Свитка. — Я не грабував: він сам мені дав і корову, і гроші... І квитка дав...

— Якого квитка?

— Та ось, — мовив один з козаків і, виступивши вперед, подав якийсь папірець. Головатий прочитав його:

— „Гласяца труба Моїсея-пророка наказала мені оддати козакові Незамаївського куреня Оверкові Свитці корову і сто сорок золотих, що я й учинив без ніякого примусу. Лейба Золотар.“

— О! Чуєте? — переможно сказав Свитка. — Дав без ніякого примусу...

— Це ти видав? — звернувся Головатий до Лейби, пропустивши повз вуха Свитчині слова. — На квитку твій підпис.

— Я, — скрутився в три погібелі, кланяючись, Лейба. — Тільки...

— Должно в пяткі ізрядно прип'юк, — засміявся Пенкін. — Я що нікада не відал, штоб хто давал такіє квіткі.

— Зачим у п'яти? — жваво загомонів потерпілий. — Разлі я звір, щоб допустив до цього? Хай бере все, — зробив він у повітрі руками-долонями вперед такий рух, ніби віддавав, — аби тільки душу в тілі зоставив... Прийшов уночі та й каже: „Ти багатієш на нашому добрі, — так дай і мені трохи.“ Ну, я й дав. Вийняв сам гроші із скрині, сам і корову налигав, а мій Срулик — він же в мене письменний, і по-вашому вміє — написав

оцього квитка... А щоб пекти в п'яти, — пхе! Разлі я звір?

— А навіщо ж ти квитка написав?

Лейба посміхнувся гіркою усмішкою.

— Ге, „навіщо написав.“ А мені хочеться жити чи ні? У мене ж жінка Сура й семеро дітей... Він же сказав: „Як хочеш, щоб я не послав твою жидівську душу до Моїсея-пророка, напиши, що і гроші, й корову дав без ніякого примусу.“ Ну, я й сказав Сруликові, щоб написав: він же в мене письменний... На тобі, чорте, груш, та мене не руш...

— Кийків треба собачому синові дати, — поважно мовив Головатий, обернувшись до кошового, — щоб не поганив чести війська козацького. Та й світліший князь звернув увагу на наші грабунки, каже, що козаки „упражняються в п'янстві“ та грабують.

— Ведіть! — махнув Білий булавою. — Він уже мені в печінках сидить, цей Оверко...

Свитку повели, а Кіш повернувся до попередніх справ — писання договору з Пенкіном та листа до світлішого князя.

А надворі, на майдані, зібралися козаки дивитися, як каратимуть злодія.

Братчики обурювались:

— Він починає з жидів, а потім і своїх грабуватиме...

— Треба, треба провчити...

— Та вже Головатий не подарує...

— У Січі злодіям не потурали, бувало, що й смертю карали...

Зв'язаного поверх рук (так, що руки були притиснуті до боків) грабіжника кинули, мов колоду, на теплий пісок, заголили спину, і два козаки під наглядом військового осавула Дубчака взяли шмагати по тій спині ломаками.

Битий підскакував за кожним ударом, як риба на суходому, ойкав, а то й кричав з усієї сили. Спина йому дедалі дужче червоніла, бралася кривавими смугами, а в багатьох місцях і кров бризкала.

Так начислили двадцять п'ять ударів, а тоді розв'язали й звеліли вставати.

— Ну, підводься!

Побитий лежав, глухо стогнучи та жалібно схлипуючи.

— Уставай, чортів сину. — нагримав Дубчак. — Чи хочеш, щоб ломакою підвели? Ще мало списали?

— А таки добре списали, — завважив хтось із глядачів. — Як писанка...

— Ха-ха! Справді, Писанка, — сміялись козаки, підхопивши влучне назвище. Так воно, те назвище, згодом до побитого й прилипло. „Писанка“ та й „Писанка“, а старе прізвище „Свитка“ потроху забулось.

Участь козаків у війні виявлялась покищо тільки в розвідуванні, слідкуванні за турецькою фльою, що збиралася під Очаковом. Але й ці розвідки нічого особливого не давали. Козаки впливали на якусь відстань у море, гойдались деякий час на його могутніх грудях, бачили здаля струнки, майже прозорі обриси турецьких фрегатів та галер та з тим і повертались назад.

Та ось якось невеличка козацька фльотилія нахопилась на турецьку фльотилію з декількох морських байдаків. Це сталося не в морі, а на самому кінці Прогноївської коси: турецькі байдаки стояли „підсушені“ на березі.

Був вечір. Сонце було вже над обрієм, сховане в низькій хмарі, і його промені, як розчепірені пальці, простролювали ту хмару, мов діряву ряднину.

Освітлені цим промінням груди моря лисніли срібля-

оцього квитка... А щоб пекти в п'яти, — пхе! Разлі я звір?

— А навіщо ж ти квитка написав?

Лейба посміхнувся гіркою усмішкою.

— Ге, „навіщо написав.“ А мені хочеться жити чи ні? У мене ж жінка Сура й семеро дітей... Він же сказав: „Як хочеш, щоб я не послав твою жидівську душу до Моїсея-пророка, напиши, що і гроші, й корову дав без ніякого примусу.“ Ну, я й сказав Сруликові, щоб написав: він же в мене письменний... На тобі, чорте, груш, та мене не руш...

— Кийків треба собачому синові дати, — поважно мовив Головатий, обернувшись до кошового, — щоб не поганив чести війська козацького. Та й світліший князь звернув увагу на наші грабунки, каже, що козаки „упражняються в п'янстві“ та грабують.

— Ведіть! — махнув Білий булавою. — Він уже мені в печінках сидить, цей Оверко...

Свитку повели, а Кіш повернувся до попередніх справ — писання договору з Пенкіном та листа до світлішого князя.

А надворі, на майдані, зібралися козаки дивитися, як каратимуть злодія.

Братчики обурювались:

— Він починає з жидів, а потім і своїх грабуватиме...

— Треба, треба провчити...

— Та вже Головатий не подарує...

— У Січі злодіям не потурали, бувало, що й смертю карали...

Зв'язаного поверх рук (так, що руки були притиснуті до боків) грабіжника кинули, мов колоду, на теплий пісок, заголили спину, і два козаки під наглядом військового осавула Дубчака взяли шмагати по тій спині домаками.

Битий підскакував за кожним ударом, як риба на суходому, ойкав, а то й кричав з усієї сили. Спина йому дедалі дужче червоніла, бралася кривавими смугами, а в багатьох місцях і кров бризкала.

Так начислили двадцять п'ять ударів, а тоді розв'язали й звеліли вставати.

— Ну, підводься!

Побитий лежав, глухо стогнучи та жалібно схлипуючи.

— Уставай, чортів сину. — нагримав Дубчак. — Чи хочеш, щоб ломакою підвели? Ще мало списали?

— А таки добре списали, — завважив хтось із глядачів. — Як писанка...

— Ха-ха! Справді, Писанка, — сміялись козаки, підхопивши влучне назвище. Так воно, те назвище, згодом до побитого й прилипло. „Писанка“ та й „Писанка“, а старе прізвище „Свитка“ потроху забулось.

Участь козаків у війні виявлялась покищо тільки в розвідуванні, слідкуванні за турецькою фльотою, що збиралася під Очаковом. Але й ці розвідки нічого особливого не давали. Козаки впливали на якусь відстань у море, гойдались деякий час на його могутніх грудях, бачили здаля струнки, майже прозорі обриси турецьких фрегатів та галер та з тим і повертались назад.

Та ось якось невеличка козацька фльотилія накопилась на турецьку фльотилію з декількох морських байдаків. Це сталося не в морі, а на самому кінці Прогноївської коси: турецькі байдаки стояли „підсушені“ на березі.

Був вечір. Сонце було вже над обрієм, сховане в низькій хмарі, і його промені, як розчепірені пальці, простролювали ту хмару, мов діряву ряднину.

Освітлені цим промінням груди моря лисніли срібля-

сто-золотими плямами, що подекуди ряхтіли мигтючою лускою і заважали дивитись у далечінь.

В цьому освітленні далекі ворожі човни скидалися на чорних птахів, що ними був ніби внизаний берег.

— До зброї, панове молодці! — скомандував неголосно отаман фльотилії Порохня, той Порохня, що колись так завзято трусив порохнею, танцюючи на Чепіжиному подвір'ї в Громокліївському хуторі.

Козаки шамкенько, але безшумно заметушилися і замить були вже готові — поприлягали до облавків, повистромлявши рушниці.

Та зараз вони побачили, що й на ворожих човнах заметушилися постаті-тіні, півпритемнені — ніби тліли — з заходу.

Але що то? Усі почули, що ті турки говорили козацькою мовою.

— Це турецькі запорожці! — гукнув, зрадівши, Порохня. — Може, й Юхим тут? Не стріляймо!

І він, ставши в гойдливому човні на весь зріст, озвався до „ворожих“ човнів:

— Пугу-пугу!

— Козаки з Лугу, — була відповідь звідти.

— Не стріляйте ж, врагові діти! — гукнув Порохня до „турків“ і звелів своїм козакам „підсушувати“ човни.

Повернуті до берега, байдаки захлюпали на мілкому, зашурхали об піщане дно, ніби закликали до тиші й миру: ч-ш-ш...

Турецькі запорожці прибігли на допомогу. Як же ж і пораділи ті й ті, коли побачили в „ворожих“ командах багатьох знайомих!

— Тю! Дивись! Та це ж Петро! Здоров, побратиме!..

— Гичка!..

— Порохня!..

— Чапля!

Колишні приятелі обіймались і цілувались, як найбільші родичі. Розпитували одні в одних, „як жити в турка“ і „як тепер на Запоріжжі під москалем“. Порохня розпитував про свого брата Юхима, козака Джереліївського куреня. Виявилось, що брат був живий і здоровий, тільки в іншій команді.

Далі козаки позносили з своїх байдаків „припас“ та й посідали дружно вечеряти. У турецьких запорожців проти сподівання була горілка — „арака“ (у порохнянців, за старим звичаєм, горілки в поході не було).

— Як же це ви, браття, що з горілкою? — жартували порохнянці. — Туркам же не можна пити: віра забороняє.

— Які ж ми в бісового батька турки? — відборонялись турецькі козаки. — Ми тільки гареми по-турецькому по-заводимо, а оковитої не зречемося пити.

Порохнянці похвалилися, що й їм тепер доведеться женитись: такий наказ від цариці. І поцікавились між іншим, чи правда, що турки й козакам обрізують плоть.

— Кий чорт правда! Турки віри не займають... Їм аби ми воювали ненависного москаля...

Навколо було море та пісок Прогноївської коси, голюї, як долоня, притрушеної попелом присмерку, — тож ніхто не міг братчикам у їхньому бенкетуванні на заваді стати.

Сонце зайшло, срібно-золота луска на морі згасла, і море перетворилося на сизо-олив'яну рівнину непорушно-тихої, але живої стихії: воно, здавалось, дихало крізь сон.

Довгенько братчики вечеряли, запиваючи турецькою „аракою“ веселу розмову.

Таж не сама тільки веселість була в козаків на серці. І Порохня, піднявши, заплакав та заспівав сумним голосом пісню про двох братів.

Було на світі два брати,
Два Кіндрати, гей.
Однієї неньки, одного батька діти,
Та не довелось їм укупі, у тихомирі пожити,
Спільно хліба-соли заживати, гей.
Одного, старшого брата
Закинула доля на чужину,
А другий, менший, zostався на рідній Україні, гей.
Прийде неділенька святая, —
До всіх їдуть рідні — погомонять, колишне згадають,
За здоров'я одно одного випивають, гей.
А два брати,
Два Кіндрати
У самоті гіренько зідхають,
На свою долю нарікають, гей!
— Ой ти, доле, доле наша злая.

Десь ми тобі ще змалку були немилі,
Що ти нас, літ дійшлих, навіки розлучила, гей!

Гей! Гей!..

Сумна пісня присмутила всіх братчиків, а один обізався:

— Це така й наша тепер, усього війська, доля: всі ми брати, однієї матері Січі діти, а доводиться нам тепер у розлуці жити... Ех, матері його ковінка! А ке лиш, чи не зосталося там ще якої краплини араки?..

Аж нескоро, як уже було зовсім поночі, козаки зібрались роз'їжджатись — кожна команда в свій бік. Умовились, щоб у боях, як доведеться де зустрітись, стріляти вгору. Один із турецьких запорожців вирішив повернутись „додому“, і йому ніхто з турецьких козаків не боронив. А Порохня переказав братові, щоб наступної ночі був на березі, в певному місці, — він прибуде побачитись.

Щоб „начальство“ з того й з того боку подумало, що

їхні козаки воюють щиро, всі почали стріляти безладно в море, будячи міцний сон моря. Постріли відсвічувались у воді так, немов то зорі падали з неба, перекреслюючи вогнем глибочінь.

Рушаючи на другу ніч у небезпечну плавбу — до брата в гості, Порохня взяв на допомогу одного з козаків — Івана Чаплю.

Чапля охоче згодився, бо знав, що Порохня поставить йому за це не абиякий могорич. Але зокола ніяк передсмаку прийдешнього могоричування не виявив. Суворе його обличчя як було, так і залишилось похмуре, а біляві вуса, розтріпані внизу, як два прядив'яні джгути, ані ворухнулись. Він навіть не озвався по-людському на запросини, не мовив і слова, тільки мугукнув невиразно, як немова.

Уже було поночі, як їхній легенький каючок, вимахнувши в темряві тьмяним блиском весел, стрибнув, як той водяний павучок, від берега.

Їм треба було поспішати, щоб за одну ніч обернутись туди й назад.

Чапля веслував, а Порохня сидів при демені. Обидва мовчали... Як мовчала й ніч, обіймаючи теплими обіймами світ та відсвічуючись зорями в чорному дзеркалі лиману. І цей нічний світ — угорі й унизу однаково зоряний — був такий великий, що самотний каюк посеред нього був, справді, такий завбільшки, як той водяний павучок. І як того павучка, дивлячись на воду, не завжди можна добачити, так нелегко було доглядіти й каюка у міжзоряному просторі світу.

Але... але сміливі плавці знали, що саме такої доби в темряві ночі нишпорять так само непомітні, як і вони, розвідкові турецькі човни. Тож оглядались на всі боки. Проте нічого підозрілого покищо близько не було. Влас-

не, не було видно, бож стало так темно, що вони навіть один одного майже не бачили. Тільки чули — Порохня Чаплю, як у нього в руках поскрипували весла, а Чапля — Порохню, як у нього під деменом булькотіла вода, немов шелестіла шовкова матерія.

Деменчій* визначав путь за зорями.

Так вони пливли, розтинаючи зоряне дзеркало води, довгенько. Та от на тлі темного небосхилу замріли якісь чорні гори, величезні озії. То були турецькі кораблі. Виходило, що Порохня схибив, керуючи каюком, і вони пливли прямо на турецьку флоту, у саму пашу небезпеці.

Зрозумівши свою помилку, Порохня з досади аж тькнув і назвав себе вголос дурнем. Чапля на мить перестав веслувати, подержав весла над водою, але навіть не оглянувся на небезпеку. Його, мовляв, справа веслувати, а до іншого немає діла, хоч би деменчій спрямував човна й до чорта в зуби.

Порохня круто повернув човна у праву руку, геть від ворожих кораблів. Потроху чорні озії кораблів стали розпливатись у темряві, а потім і зовсім зникли. Натомість незабаром з'явились ознаки берега. Десь загавкав собака, гукнув самітний голос, мабуть, вартового. А по якомусь часі каюк несподівано спинився, торкнувшись об дно: це вже був берег. Але це було, видимо, не те ще місце, де їх мав ждати Юхим, бо не було чути умовного знаку — диму. Юхим бо мав розкласти на голому березі вогнище з кізків так, щоб не було вогню, а тільки дим. Той дим і мали б піймати нюхом прибульці з „того боку“.

Відштовхнувшись від мілкого й прислухаючись до найменшого шереху, козаки попливли далі, уже понад

* Стерничий.

берегом. Коли так: в одному місці їхні носи виразно почувли кізяковий дим. І Порохня привернув каюк до берега. Надалі вони умовились так: Порохня мав піти вброд до брата, а Чапля — лишитись у човні й чекати, поки той повернеться.

Пдкачавши холоші, Порохня ступнув у воду й забулькав у напрямі до берега, а далі й зник у темряві, і того

булькання скоро зовсім не стало чути. А Чапля ліг у каюці спати з такою думкою, що його розбудить Порохня, як повернеться.

...Димом дедалі дужче душило, і Порохня, горючи нетерплячкою швидше побачити брата, твердо йшов на той дух. Ішов у темряву, як у чорну прірву, нічого не бачив перед собою. Мацав обережно ногами піщане дно, щоб не шубовснути в яку яму або не порізати ніг об гострі черепашки.

Та от нарешті й берег, сухий пісок. У темряві заблискотіли якісь іскри, немов хтось кресав кресалом.

— Пугу-пугу! — проказав потиху Порохня.

— Ти, Петре? — озвався братів голос із темряви. Потім підвелась його постать, обкутувана знизу, в ногах слабко освітленими пасмами диму, як серпанком. А потім того брати швидко зійшлися, обнялись і щиро поцілувались. Вони ж дванадцять років не бачились! З того часу, як Юхим після зруйнування Січі змандрував за Дунай...

— Ну, слава Богу! — мовив, голосно зідхнувши, Юхим. — Таки довелось побачитись... Сідай же ось сюди: тут трохи видно.

І в голосі йому бриніла незвичайна ніжність. Ба більше: якби не темрява, то брат побачив би й мимовільну сльозу, що скотилась йому на щоку.

— Дай же я хоч подивлюся на тебе, — казав далі

Юхим, коли Петро сів. Чи дуже старий став за дванадцять років?

Але дуже роздивлятися ніяк було: світло від кізякового жару було зовсім скупе, і Петрове обличчя світилось тільки якимись латками — чолом, вилицями, носом... Та й то немов крізь густу сітку.

На простеленій на піску якійсь одежині, близько біля жарива, була вечеря: хліб, печена риба, куманець з аракою.

Петро розказав братові, як приплив, сказав про Йвана Чаплю, що залишився стерегти човна.

— Що він, і тепер такий небалакучий? — спитав Юхим.

— Та такий же. А щоб коли засміявся, — ніколи! Хай кругом качаються з реготу, а він і вусом не моргне...

Так балакаючи, брати вечеряли — пили араку й закушували доброю осятриною. У розмові Петро натякнув братові, чи не перейшов би він до „вірних“ запорожців, щоб укупі бути. Та Юхим якнайрішучіше відмовився: не хотів служити тим, що знищили матір Січ. Та й кари боявся. Бо хоч Потьомкин і звернувся до задунайців із закликом переходити до російського війська, але москалеві не можна йняти віри. А потім Юхим і собі запитав брата — яка його думка про задунайців, — чи не перейшов би він. Але Петро не хотів „невірі“ служити.

— Ех, така наша доля, — закінчив цю розмову Юхим.

— І там пече, і там гаряче... Біда — що не маєм своєї хати... попихачі в сусідів.

Потім почали згадувати знайомих з того й з того боку. Серед турецьких козаків були вже вбиті. Серед цих останніх Юхим назвав Омелька Деркача.

— Омелька вбито?! — скрикнув Петро. І руки з рибою не доніс до рота — задержав. Та Юхим розумів, чому Петро так близько взяв до серця Омелькову смерть: за ним була заможем колишня його кохана — Одарка.

Її, Одарку б то, він колись так кохав, що ладен був зректися січового товариства й стати гречкосієм. Та й Одарка його кохала, тільки батьки віддали проти волі за багатого Деркача.

— А де тепер Одарка? — спитав прямо Петро і, питаючи, аж на коліна підвівся.

— А хіба ти її й досі... не забув ще? — обережно спитав Юхим. — Вона ось тут недалечко на хуторі...

— Знаєш що? — сказав рішуче Петро. — Я заберу її з собою. Нам же однаково тепер женитися треба... Га? Що ти на це скажеш?

— Це твоя справа, — мовив поважно Юхим, — Тільки коли б ти не спізнився...

І він глянув на небо: була саме північ. Зоряний чотирьохкутник Великого Веза війям стояв угору і показував спокій у всьому світі.

— Так ти кажеш: недалечко?..

— Та ні.

— Ну, так ходім!

Через деякий час брати були біля однієї з хат прибережного рибальського хутора, що чорнів невиразними купами в темряві. Перед хатою сушилися мережі, і Петро, не роздивившись, налетів прямо на ту невидну перепонку, ткнувся носом. Аж тькнув:

— Тю! Що воно таке?

Та Юхим уже стукав обережно в вікно. Раз, далі вдруге...

— Хто там? — обізвався з хати жіночий голос.

— Це ми... я, Юхим Порохня... і ще один.

В хаті деякий час було тихо. Брати чекали.

— Це ти, Юхиме? — запитав уже з сіней той таки обережний жіночий голос.

— Та я, я... Відчини...

— А хто з тобою?

— Відчини, тоді побачиш.

Стукнув дерев'яний засув, відчинились двері, і на порозі стала насторожена постать.

— Та хто ж це з тобою? — питала Одарка (це була вона), придивляючись до незнайомого. — Я щось не впізнаю...

— В хаті роздивишся, — сказав Юхим, ідучи в сіни.

Усі трое зайшли до хати, що дихнула теплом обжитого зачиненого приміщення і свіжоспеченим хлібом. У Юхима була в зубах люлька, і від неї засвітила Одарка сірника, а потім перенесла той вогник на лойовий каганець. Каганець заблимав, зарухавши великими крилами світлотіней по хаті. Юхим узяв того каганця в руки й підніс його до Петрового обличчя.

— Ну, тепер пізнавай, хто це! — сказав Одарці. — Та й я при світлі краще роздивлюся... Бач, який вусань став!

— Петро! — скрикнула потиху вражена молодиця. — Боженьку мій! Це ти з того боку?

— З того... Прибув оце по тебе. Ти ж тепер, кажуть, удова? А нам треба женитись: цариця наказала...

Одарка замість щоб відповідати, заметушилась, заклопоталась.

— Так ти ж, мабуть, голодний... Сідайте до столу! Я зараз...

І вона кинулась до хижі, поправляючи zarazом на голіві очіпок. За хвилину вернулась із двома глечиками молока і поставила їх на стіл. Дістала з полиці свіжу паляницю, стала різати...

— Їжте... бо більш нічого немає...

— Та ти кажи, як! — допоминався Петро. — Поплинеш зо мною чи ні? Бо мене там товариш дожидає...

Одарка була — це з усього було знати — повна щастя, але не знала, як бути. Так бо несподівано все це сталося!

— Та от їжте, кажу, — тоді, — мовила.

Юхим взяв настоячки глечик з молоком і, перехиливши, став пити.

— Пий же й ти, Петре! — припрохувала далі Одарка.

— А про те... я й не знаю, що казати... Та й хазяйствечко ж тут у мене... корова... Не кидати ж його.

— Та це так, — мовив Петро, роздумуючи. Випив тим часом і собі молока. Далі стали вже втрюх радитись, як би краще влаштувати справу. Врадили, що негайно Одарці їхати не можна: треба зібратись для втечі за кордон. Мав би Петро для цього ще раз припливти, уже дубом, щоб і корову, і все інше можна було забрати.

За цією розмовою й не помітили, як у хаті стало потроху виднішати. Нарешті на це звернув таки увагу Юхим, виглянувши в вікно.

— Ей, брате! — гукнув стурбовано. — Та це ж місяць сходить...

— Місяць? Отуди к бісу...

— Це ж на березі буде видно, як на долоні... Доведеться тобі тут в Одарки переднювати. Разом зберетесь в дорогу...

Та тут уже Петро захвилювався.

— Отак пак! А там же Йван...

— Та, може ж, він догадається сховатись, вийде на берег...

.

Але Чапля не догадався сховатись. Та й місяця не побачив, бо спав сном невинної дитини, сподіваючись, що його вчасно розбудить Порохня.

А втім, прокинутися йому довелося таки з чужою допомогою — від доброго під ребра стусана. Лупнув очима — аж нам ним бульката пика у червоній фесці: турок. І вже не нічне небо з золотими зорями, а ясний, як прозоре скло, день.

Не прочувавшись зразу, він був подумав, що це йому сниться, і знову заплющив очі. Та другий, ще дужчий стусан остаточно його розбуркав, переконав, що й турок, і ясний день — таки дійсність, а не сон.

Він підвівся, сів.

— Наме? — витріщив на нього турчин чорні в капраних повіках бульки, мовляв, „хто ти? чого тут?“

Це був, либонь, старшина, бо біля нього з пошаною стояло, з голими кривими шаблями в руках, скількись гірше одягнених турків, і, якби він, бачилося, тільки малий знак дав, ті турки покришили б його на дрібні шматочки.

Оглянувся приголомшений козак навколо, не можучи знести спросоння головою, що саме скоїлось. Його каюк стояв там, де він уночі його поставив, — у воді на мілкому (і турки стояли в воді з попідкачуваними холошами), забіч височіли мури Очакова, на недалекому березі вешталися сюди й туди турецькі вояки з червоними, як перчини, фесками на головах. На протилежному боці лиману в сизому серпанку далечіні мріли невиразні обриси російської твердині Кінбурну.

Там, на тому боці лишилися свої, а він опинився тут, в руках у ворогів!

— „А де ж це Петро? Чи й його піймали?“ — подумав, усвідомивши своє становище. Розумів, що треба якось викручуватись. Не балакучий бувши, тут він міг зовсім не говорити, бо й його мова була б тут ні до чого: її б не зрозуміли. Тож він самими нехитрими рухами рук, голови й очей показав, що він прийшов звідти, де сизіла російська твердиня, щоб служити його величності турецькому султанові, найкращому з усіх володарів, намісникові самого пророка Мохаммеда на землі.

* Що? (по-татарському).

Приклав ліву руку до серця на знак щирости.

Але це ніяк не подіяло. Турчин, блискаючи злобливо білими баньками очей, щось кричав.

— „Дурний чи що? — знизнув козак недомисленно плечима. — Я ж прямо кажу! Це б і дитина зрозуміла“...

І взяв знову робити ті самі рухи, що вже робив.

— Наме?! — визвірився ще лютіше турчин, хапнувши й рукою його за рукав.

Глянув Чапля — аж у нього на рукаві біла опаска, що її носили „вірні“ запорожці на відзнаку від невірних. Він про неї зовсім був забув, говорячи про свою вірність турецькому султанові. Аж тепер сердега зрозумів, чого так казився турчин: якби він свідомо перебігав, то зірвав би ознаку приналежності до ворожого війська; опаска була доказом того, що він усіма тими рухами брехав.

Але роздумувати над цим довго йому не довелось: на наказ старшини турки-солдати підхопили його під руки й винесли спочатку з човна, а далі й до берега повели.

— „Гм, як весільного батька,“ — подумав здивовано Чапля, бовтаючи в воді ногами, щоб зачепитись за землю, бо його майже несли. Але zarazом розумів, що пригода була не з веселих.

Кинувся Юхим уранці на берег: каюк стоїть, а Чаплі немає. Метнувся сюди-туди, взяв розпитувати рибалок і від них довідався, що з Петровим побратимом сталось. Один рибалка бачив, як того взято.

Це поламало Петрові намір перевезтись „на той бік“ наступної ночі: він тепер мусив визволяти товариша. В цьому йому могли допомогти місцеві (себто турецькі) запорожці, а передусім, звичайно, брат.

Найперше Юхим узявся розвідати, де полоняник і що з ним. Вислід розвідки був не дуже відрадний: Чаплю

закинуто до фортечної в'язниці, і вартували коло нього турки — не козаки. Втішило тільки те, що Юхим побачив в'язня в заграбованім вікні, а той — Юхима.

— Ну, що, який він? Чи дуже сумний? — спитав із щирою заклопотаністю Петро.

— Та хто його знає? Наче сумний... Але ж він і на волі не дуже був веселий. А мене, знать, пізнав, бо кивнув головою...

Передавши цю вістку Петрові (що сидів у Одарки на горищі), Юхим пішов потім до кошового турецьких запорожців Кальниболоцького порадитись, як би нещасного полоняника визволити з турецької неволі. Надіявся також на те, що кошовий, може, не самою порадою, а й ділом допоможе.

Кошовий поставився співчутливо до Чаплиної долі і зразу ж пішов до сераскіра* поговорити про нього. Але ця розмова нічого не дала. На перешкоді стала біла опаска як прямий доказ приналежності до ворожих козаків. Ба більше: з цієї розмови стало ясно, що бідоласі Чапли трохи чи не шпигунство прикидають. Брати участь в інших заходах (Юхим натякнув на викрадення) кошовий відмовився: не хотів наражати на небезпеку всього війська. Дозволив тільки Юхимові закликати охочих і зробити це на свій риск.

Залишалось Юхимові тільки так і зробити. Охочі на це заповзяття знайшлися — чотири чоловіка, oprіч самого Юхима. А один з-поміж них, Шеремета Охрім, умів добре й по-турецькому говорити, якби до чого дійшло. Попереодягались вони в турецький одяг, із зброї взяли тільки турецькі запоясники-кинджали і ще за дня зайшли до фортеці (увечері цього не можна було б зробити: браму зачиняли). Потинялись вулицями, поки стемніло,

* Титул турецького начальника.

а тоді пішли в напрямі до в'язниці. Ішли нарізно, щоб це не впало в очі, але назирці один за одним. Зрідка попадались їм назустріч турецькі вояки — по два, по три чоловіки, в темряві чутно було їхню гиркаву мову, мов би вони гарчали з горла.

Мали сміливці подолати дві перешкоди — „заціпити“ вартового й відбити замок.

Поперед усіх ішов Шеремета, м'яко ступав легкими турецькими черевиками по піску, підкрадався, як кішка. Вряди-годи оглядався на товаришів, чи йдуть.

— Нам?.. — озвався неголосно вартовий, як Шеремета меткою тінню підскочив до нього, — але не доказав слова, проштрикнутий кинджалом, — ніби гикнув, падаючи на землю.

— У кого плешень? — звернувся Шеремета до товаришів, що ту ж мить були біля нього. — Давайте сюди...

Важкий залізний плешень був у Юхима (він ніс його в згортках рясних шараварів), і Юхим кинувся з ним до дверей. В один черк замок з глухим рипом відскочив і гупнув у пісок. А далі вже немов самі відчинились двері, і звідти вискочив визволений в'язень. Але треба було ще одно діло зробити — зняти з убитого турка одяг і переодягти Чаплю.

Швиденько зарухались у темряві тіні, схилившись над убитим: той підіймає за голову, щоб можна було стягти верхню частину одягу („біс його знає, як воно там загузьоване!“), той вивертає для цього ж таки ще не захолоді руки, третій стягає. Юхим з Чаплею з другого боку стягали штани...

А недалеко в темряві вулицею проходять турки, гарчать своєю собачою мовою. Хоч би швидше!

Нарешті одяг був у Чапли в руках, і всі кинулись геть. Треба було перебути десь ніч у закутках, щоб наступного дня, по-видному вийти з фортеці.

Та не встигли вони ще як слід віддалитись, як біля в'язниці зчинилась тривога: там, мабуть, прийшла переміна варті й виявлено сподіяне.

— Розбігайтесь, хто куди! Ховайтесь поодиноці! — наказав Шеремета. — Та дуже не біжіть...

Проте сам він ішов деякий час поряд із Чаплею. Час від часу він гиркав по-турецькому, щоб думали, що він і той, що з ним, — турки.

Але по якомусь часі й вони розійшлися, щоб окремо поховатись. Шеремета передав Чаплі трохи хліба й одну тараню, щоб той трохи підживився після в'язничних харчів.

А коли наступного дня Юхим, вийшовши з фортеці, став шукати товаришів своєї вночішньої пригоди, то всіх знайшов, окрім... визволеного в'язня — Чаплі. Сам собою виник здогад, що сердегу знову схопили. Розуміючи, що тепер йому напевно буде за вбивство смерть, Юхим перехрестився, проказавши пошепки „Вічная пам'ять.“ Але не втерпів, щоб ще раз не піти, уже в козацькому вбранні, до фортеці на розвідку. Пройшовся обережно побіля в'язниці, але Чаплі там не було. Двері в'язниці стояли навстяж, як вони їх уночі покинули, а на піску була мокра пляма від крові.

Для Петра ж це було як ніж у серце! Через нього загинув чи ще може загинути вірний товариш!

Але більш робити було нічого. Він сам мусив тікати, бо турки тепер могли обшукувати довкола всі можливі схованки, шукаючи Чаплиних співучасників, і схопити його самого. І він переніс, як стемніло, разом з Одаркою та Юхимом, на дуб Одарчине добро, загнав туди корову і з допомогою одного „турецького“ запорожця, що згодився перейти до „москалів“, щасливо перевізся.

Через деякий час почалися досить жваві боєві сутички з турками. Так, 21. травня, в неділю, декілька кораблів підійшли були на гарматний постріл до Коша й обстріляли його, хоч і без помітної для останнього шкоди. І червня турки знову показалися в лимані, знов стріляли і вбили одного старшину та вісьмох козаків, а також пошкодили чотири байдаки. Червня 7-ого напад повторився, проте без успіху.

Але 16. червня на козаків вирушила вся турецька фльота, що була під командою Гасана-паші.

Ще на світанку гордовиті турецькі кораблі, зайнявши лиман, наставились до бою. Високі силвети їх замріли ворожими мовчазними тінями в сірій імлі того ранку.

Козаки теж наготувались до бою — позаймали свої місця в човнах. Їхні постаті густими купами зачорніли в байдаках, що довгими візубнями пощербили на тлі сталої гладіні води лінію берега. Ще не розім'явшись після сну, козаки гомоніли неголосно й упрорідь, тільки зрідка з дотепами.

Потроху стало розвиднятись. Невиразні силвети ворожих кораблів стали перетворюватись на горді й красиві в своїй войовничій поставі триповерхові фрегати, а поміж ними зарухались однощоглові боти. Кораблі прояснювались тим боком, що був до сходу: на сході починало рожевіти небо.

У козацьких байдаках зарябіли від ранішнього світла обличчя, спini, плечі, різнобарвні й різного вигляду шапки, як квіти, а поміж тими шапками зрідка видно було трикутні брилі російських офіцерів, надіті на білі перуки з косами. Офіцерів прислав для нагляду начальник „грєбної фльотилії“ (а до неї входила й козацька) принц Нассав-Зіген — „Носата Дзига“, як прозвали його козаки.

Один такий офіцер був і в байдаку в Порохні. Він (той офіцер), видимо, мав себе не дуже добре серед неприязних козаків (мовляв, „не дають віри нам“), мовчав, хоч і розумів десь, мабуть, що треба якось зблизитися з цими боевими товаришами. Побачивши, що Порохня насипав на долоню пороху й розглядає, офіцер спитав, що він робить.

— Хіба не бачите? — відказав Порохня без найменшого усміху. — Мак їм.

Це було явне глузування, і офіцер, піймавши так облизня, відвернувся.

Ще не розвиднилось як слід, коли на грудях одного з краснів-кораблів кучеряво забілів димок, схожий оддала на пухнату голівку кульбаби, у тій голівці креснула іскра — і ранкову тишу сколихнув гук гарматного пострілу. Заразом щось важке, химерно ківкаючи, засвистіло в повітрі, а потім того чувльбукнуло в воду недалеко від нашорощених у боєвій поготові козацьких байдаків. Це було ядро.

— Не докида...

— Руки короткі...

— Мабуть, не виспались...

Постріл і справді був якийсь невдалий, немов сонний у сонному спокої ранку. Сама турецька фльота, здавалося, ще спала, бо стояла непорушно на кітвах. Проте незабаром після першого пострілу знову показалися, уже декілька, білі димки в кораблів на грудях, і слідком за ними недружно розітнулись постріли, наче обвалювали своїм гуркотом світ. Разом з тим до козаків прилетіло кілька важких птахів і, не долетівши, зачвікали з гарячим шипом у воду, уже ближче.

— Це вони галушки в окріп кидають, — загомоніли козаки.

— Хто то їх буде їсти?

— Ті, що на шпичку туркам попадуться...

Далі знову розітнувся з ворожого боку один окремих постріл. Але цим разом ядро перелетіло козакам через голови й глухо бухнуло в пісок на березі.

— А чого це ти, Гичко, киваєш головою, як кобила в Спасівку? — обізвався Порохня до одного козака в своєму човні, що мимохіть пригнувся, як над ним летіло ядро.

— Хто? Я киваю? — огризнувся той і витяг неприродно-високо голову вгору.

— Еге, кобила в Спасівку киває, — відгукнувся вже не уважно Порохня, бо в цей час передали команду Білого „запалити гноти в гарматах“.

Гармаші викресали вогню й приклали до гармат, що були на всіх байдаках. Сіпнулись, схитнувши човни та приглушивши людей металевим дзвенінням, одна за одною, а деякі й разом козацькі гармати, і десятки ядер полетіли із свистом до ворожих кораблів, але не долетіли — „пшикнули“ далеченько від них у воду.

Побачивши це, Білий звелів покищо не стріляти, а готуватись до штурму.

Усі разом і кожен зокрема заворушились, напружуючись перед смертною пробою, і не в одного, мабуть, тьохнуло в грудях, хоч і вдавали всі, що їм начебто весело. Навіть у тих, що жартували, можна було побачити якусь прикру тінь на обличчях. Оце обізветься — зже не тую тінь-смуток, а замовкне — тінь знову повертається на попереднє місце. Аж соромно наче стає за того козака-жартуна...

Але всі — хоробрі й нехоробрі — мусили коритись команді, тим залізним обручам дисципліни, що туго стягали окремих козаків в одно боеве ціле.

Тож усі байдаки на команду Білого по якомусь часі й відчалили дружно від берега. Весла швидко заблискали

в рожевому вже світлі ранку — то вгрузаючи в крицеву гладінь води, то вихвачуючись, як крила, вгору.

Алеж і турки не дрімали. Коли козацькі човни були приблизно посередині між турецькою фльою й берегом, на кораблях показалися кучеряві клубки диму — і по воді з страшним свистом пороснула картеча.

— Ого! Це вже пшоно засипають, — зігнав невеселу тінь з обличчя один козак у човні в Порохні.

— Гарячий буде куліш, — спробував зробити те саме другий. — Хто хоче кулешу?

— Гичка...

Гичка вилаявся прикрим словом (мовляв, „що тобі Гичка, в борщ на...?“) і відвернувся. Було бо вже зовсім не до жартів.

За першим випалом з ворожого боку вдарив другий, а далі й третій. І цей останній досяг мети: один веселий молодий козак, що був біля самого Порохні, перекинувся раптом навзніч, стукнувшись головою об облавок.

Офіцер-наглядач злякано оглянувся на вбитого, вийняв для чогось із піхов свою шпаду, так подержав її якийсь час і потім знову сховав.

Козацькі гармати, що тепер уже були близько біля турецьких кораблів, почали стріляти розпеченими ядрами та брандскугелями. Від тих пострілів спалахнули пожежі на двох кораблях: кораблі мов розцвітали великими вогняними квітами.

Деякі козацькі байдаки теж були порозбивані, і живі козаки з них плавали в воді, перебираючись на близькі сусідні човни.

А тим часом уже зовсім розвиднилось. На сході впливло вогненно-червоне сонце й освітило картину запеклого бою, величні озії кораблів, хмари диму.

Багато козацьких байдаків, не зважаючи на люту стрілянину, встигли причепитись до кораблів, повпинались,

як малі щенята слонам у ноги. Козаки завзято, комашнею лізли нагору, сковані отими залізними обручами на життя і смерть. Не одного з тих, що лізли, турки живого чи мертвого скидали назад, і в світлі вогню та сонця видно було, як вони стрімголов летіли в воду.

Порохнин байдак був пошкоджений ударом ядра в демено (і деменція вбило), і він відстав від інших. Бувши цим вимушені на непорушність, козаки з місця обстрілювали все, що наближалось до них з ворожого боку. Коли дивляться: один невеличкий турецький бот, обминувши охопленний полум'ям фрегат, летить зопалу прямо на них. Козаки сипнули на нього кулями.

— А збей ка, казак, вон ту шапку! — звернувся до Порохні офіцер, вказавши на козацьку шапку серед турецьких фесок. — Ето должно неверний запорожец...

Порохні серце стислось: йому наказувано стріляти на своїх! Але мусив підкоритись тому наказові. Націлився він, але так, щоб не влучити, — вище голови: краще сором, аніж смерть товариша, а може... й брата.

Ляснув постріл — і козацька шапка впала, як збита квітка. Сталось це, либонь, тому, що той козак саме тоді, як Порохня стрілив, підвівся вгору.

— Маладчина! — похвалив офіцер, поплескавши доброго стрільця по плечі. — Получіш крест...

Порохня гидливо всім тілом відсмикнувся, відчувши в серці біль.

— „От тобі й умовились стріляти вгору!“ — подумав. — „Прости, брате, невільний гріх!“

Картину бою раптом перекреслив страшний вибух, що заглушив усе інше: вибухнув один з тих кораблів, що горіли. Полетіли вгору й на всі боки щогли, люди, а далі корабель, розломившись надвоє, став тонути. Турецький бот, тікаючи від небезпеки, налетів прямо на Порохнин байдак. Порохня з козаками кинулись у той бот і за-

брали в полон усіх турків та козаків, що там були.

Побачивши Порохню, один з полонених турецьких за-
порожців сказав:

— А твого брата вбито... Он!

І показав на мертвого козака, що лежав, розкинувши
руки, на дні байдака. Біля голови в мерця лежала та шап-
ка, що її недавно збив Порохня.

— Це я його вбив, — сказав Порохня глухим голосом.
— Як Каїн Авеля...

І схилився над убитим братом у невимовній тузі.

А бій кипів далі. По якомусь часі вибухнув ще один
турецький фрегат. І козацьких байдаків багато вже було
потоплено. Та кінець-кінцем перемиг принц „Носата Дзи-
га“, а Гасанові-паші довелось тікати під захист фортеч-
них гармат Очакова.

У цьому бої несподівано знайшовся Іван Чапля. Стало-
ся це так. До одного козацького байдака прибився,
вправно пливучи, турчин у червоній фесці з явним намі-
ром урятуватися. Це обурило того козака, що був най-
ближче.

— Чи на тебе не тю, невіро?! — гукнув. — Де ти бачив,
щоб хто ворога свого рятував..?

І вже був шаблю з піхов висмикнув, щоб турчина по
голові рубонуть. Коли гляне — а в турка біляві козаць-
кі вуса, клоччям у воді розпливаються.

— Та це, либонь, ти, Йване?! — скрикнув здивовано ко-
зак. — Отака притичина...

Та й витяг до байдака добре вже притомленого това-
риша.

Того ж дня увечері Чапля зажадав від Порохні, щоб
той виповнив обіцянку щодо могоричу. Зажадав, бо...
не знав про загибель Юхима. Якже довідався про це, то
страшно й собі засмутився і на могорич махнув рукою. А
про свої пригоди розповів коротко таке. Тоді вранці він

приєднався був до гурту турків, щоб разом з ними непо-
мітно вийти з фортеці. Вийти вийшов, але... на нове собі
лихо: тих турків гнали на корабель і нікому відставати
від гурту не дозволяли. Так він зробився турецьким ма-
тросом. Ні з ким не розмовляв, удавав німого, — показу-
вав у рот пальцем і мекав. Оселедця весь час ховав під
фескою, а вуса — турки, мабуть, думали, що він потур-
нак із болгар чи інших балканців. Найгірше, що й моли-
тись доводилось по-турецькому...

В БОРОТЬБИ ЗА КОЗАЦЬКІ ПРАВА

I

Зиму 1787-88 років Левко Сердюченко перезимував у Турбаях. Дві в нього продовж цього часу було турботи: Катря й чекання волі.

З Катрею він і не думав дружитись, дарма що приобіцяв був якось матері. А втім, він, може б, це й зробив, якби був певен, що про це довідається... далека дівчина. Саме так: Ївга ставала йому кожного разу на пам'яті, як він про це одруження думав. Отже, він розумів це трохи чи не так, як розуміє самогубство той самогубець, що своєю смертю хоче завгорити комусь дорогому: мовляв, „я умру, щоб тобі було гірше“.

Без цього ж він не хотів зав'язувати собі світу. Без цього самогубство було б безглуздя.

І ще одно: він сподівався, що тоді, як вийде воля він і до Ївги може посвататись.

Але про волю не було ніякої чутки, в Сенаті немов забули про турбаївців. Люди починали ремствувати на Коробку, що, мовляв, тільки гроші та іншу всяку заплату бере, а діла з його клопотання немає. Та й до села він дедалі рідше навідувався, немов ховався.

Це підбадьорило Базилевських, і вони знов почали нагадувати про панщину. А як надійшла весна з нагальними весняними роботами, одного дня осавульці пішли по дворах, загадуючи на сівбу. Один із них зайшов і до Левка Сердюченка.

— Завтра виїжджай з конякою, — сказав. Левко відчув, як усередині йому щось перевернулось,

ноги й руки затрусились з великої образи та гніву; на виду побілів, як крейда.

— Я не поїду, — сказав похмуро.

— Тоді жалууй на себе! — пригрозив осавулець і зразу ж вийшов, побоювшись зачіпатися з цим очайдушним парубком, що вже побував десь серед козаків.

Мати стояла біля печі, мов скам'яніла. Вона з жахом бачила гнівну блідість на синовому обличчі й б'ялась, щоб він зопалу не зробив чогось страшного. Та буйний гнів струснув Левком трохи пізніше — як осавулець був уже в сінях. Він зачепив ногою стільця й потаскав ним у двері так, що двері широко розчинились, і стілець трохи не вдарив осавульця по ногах.

А потім присікався до матері, мало не з кулаками:

— Оце вам воля!.. Оце ваш Коробка!.. Казав: тікаймо разом! Так вам шкода хати... невісточки захотілось... „Тут ти господар, а там наймит“, згадував майже з ненавистю материні слова. — Кріпак! Кріпак! — стогнав з розпуки. А потім того вискочив з хати й подався на город, не знаючи, де дітися з горя. У садку ліг ницьма на сирій землі і, стиснувши голову руками, завмер. Хотілося забуття, хотілося вмерти. Обличчя його лежало на долонях, покладених на сухе торішне листя, а лікті вгрузли в сиру землю. Чув, як серце б'ється, ніби об землю гупає. Холод від землі проходив у груди. Але той холод був йому прийнятний, як буває приємна крига, прикладена до тіла в гарячці.

Гіркі думки пекли вогнем. Кріпак!.. Невільник! Все його дуже тіло — не його, теплі й живі руки, що відчувають стукання в висках, не його також... Все це панське! Все це Мар'янушина власність, вона, як захоче, так їх і використовує — чи на сівбі, чи якось інакше. Тільки звелить своїм посіпакам... Різками, канчуком може відшмагати... — „А де ж той Скворода, що проповідує волю?“

Мабуть, і він тільки язиком плеще, як і... цей Коробка?..“

Аж нескоро в цій схованці знайшла Левка мати. Він чув її голос, коли вона шукала його спершу в дворі, а потім на городі та в садку, але не обзивався.

— Левку! Синочку! — заплакала мати, побачивши його на землі. — Не побивайся так... Ну, раз поробиш, а там, може, й прийде (вона мала на увазі вістку з Сенату)... Устань, благаю тебе, а то простудишся...

І взяла його трусити, все плачучи, за плечі. Та Левко ще довго не зважав на це, мов закам'янів у розпуці.

— Ну, послухай же мене...

Нарешті він підвівся. Сів і слухав материні заспокійливі слова. Мати знов говорила про те, що до якого часу треба потерпіти, а там, може, воля таки вийде. Але скільки раз він уже чув від неї про це! Її безмежна любов тягла його в рабство, не розуміючи того.

Тільки коли мати приобіцяла йому тікати з Турбаїв, якщо в Сенаті зовсім відмовлять, він трохи заспокоївся. Устав із землі, і обое пішли до хати.

А наступного дня вранці Левко виїхав на панську сівбу.

Був важкий хмарний ранок. Мрячило. Збруя на конях, одяг на людях — усе намокало, ставало лубом. Люди, що виїхали на панське поле, були мовчазні, похмурі.

Левко вів коня, запряженого в борону, поряд із Цяцькою, і Цяцька кінець-кінцем не витримав мовчанки.

— Що важко, Левку, — обізвався, — після козацької волі впрягатись у Мар'янушину запрягу?

Левко не відгукнувся: було так важко, що й слова не міг вимовити. Проте ніякої образи чи роздратування від Цяцьчиних слів не відчув: знав, що цей чоловік не глузує, а щиро співчуває.

— Еге, воно таке, — гомонів Цяцька далі, — мабуть, нелегко тому, хто скуштував волі, знов запрягатись у ярмо...

І гукнув на коняку:

— Но!..

Левко теж смикнув свого коня за повід. Цяцька балакав далі:

— Це так, як ото кінь: випасеться на волі, — так ти його й не нагнеш до хомута, а отака шкапа, — кивнув головою на свою кобилицю, що йшла, похнюпивши головою, й коромислами згинала передні ноги, — ніколи тієї голови й не підводить: надівай хомут чи зацуркувай, — вона й не поворухнеться...

Борони незграбно, як великі павуки, стрибали по ріллі.

— Ти от іще брїшкаеш, — натякнув Цяцька на вчорашній Левків вибух, — а ми, — він кивнув на інших турбаївців, що довгою валкою розтяглися по ріллі і, припрушувані мрякою, сумними постатями тельющилися за своїми кіньми, — як худющі шкапи: запрягай нас, як хоч, тягтимем...

Він пристояв, пропускаючи повз себе кобилу, а тоді загомонів далі:

Якби в мене хоч жінка не така клята!.. Зв'язує мене — ані поворухнутись. І на панщину не так осавульці, як вона виганяє. Боїться панів, приподоблюється до Мар'януші — і мене жене...

Вздовж лави волочильників пробіг на коні осавулець Гиря з нагаєм у руці, один з найуїдливіших Мар'янушиних посіпак.

— Торкайте коні! — прокричав. — Цуганитесь, як неживі!..

Він зігнав зграю мокрих гав, що перед тим безбоязно паслись на ріллі, стрибали за боронами. І ті гави своїм огидним криком та чорнокриллям на тлі мокро-хмарного неба ще дужче згустили похмуру вагу дня.

Так, як у пізні снідання почало вигодінюватись, хмари на небі розлізлись на клапти, і з-поза них стало вря-

ди-годи показуватись сонце. Та не веселило це сонце прибитих горем людей. Спинившись на снідання, усі їли мовчки, що в кого було, — у кого хліб з цибулею чи з часником, у кого, може, й кришеник сала.

До гурту, в якому був Левко та Цяцька, підійшов отаман Цапок, поздоровкався й сказав:

— Хліб та сіль!

Дехто буркнув невиразно подяку, більшість промовчала. А Цяцька перекрутив відоме прислів'я на таке: „Імо не свій, а панський.“

Цапок розсердився, узявши це за натяк на марність його визвольних заходів.

— А що я зроблю? Хіба я Бог...

І пішов зразу геть.

По обіді Левко став почувати себе недобре, голову його ніби туман окутав. І що далі до вечора, то йому все гірше ставало. А як нарешті ввечері повернувся додому, відчув, що його ноги не йдуть — підгинаються, а голова налилась якоюсь прикрою вагою. Поставивши на швидку коня до стайні, він зайшов до хати і, відмовившись від вечері, ліг.

Мати злякалась.

— Та це ти занедужав, сину! Це після вчорашнього лежання на сирій землі... Та ще й сьогодні весь день був мокрий.

Наступного дня Левко вже не зміг виїхати на панщину: лежав у гарячці, як у купелі, пірнув у якийсь інший, непрозорий світ.

.

Уже з місяць перебував Левко в гарячому світі хвороби. Той світ то прояснювався, то знову заливав небуттям. Іноді хворому здавалось, що він не хворий, що бачить знайомих людей і з ними розмовляє.

— ... Це ти, Ївго? Як же я давно тебе бачив? А ти сама винна, що ми розлучились... Вигадала, що я кріпак. Який же кріпак? Я вільний козак, з діда-прадіда козак... А як гарно буде, як ми поберемося.

—... Мамо-мамо! Не Катря буде ваша невістка, а Ївга, вільна козачка, козака Недвиги дочка...

— ...А ти хто? Мар'януша? Чого в тебе очі, як у павучиці? І руки з розчепіреними пальцями, наставлені, щоб когось хапати... Мене?! Що я тобі заподіяв, що ти хочеш смоктати з мене кров, як упириця?! Ма-амо!

Стара Сердючка стояла біля сина, що бився на полу в гарячці, і плакала. Вона вже багато ночей не спала, і хоч її не раз заміняла Катря, але вона не могла спати. А це була найстрашніша ніч: у хворого був, видимо, перехід.

Було близько півночі. Біля ікон горіла, гойдаючи по хаті уночішні тіні, лампадка. Нічна тиша гнітила і матір, і хворого сина кошмарною вагою, і ту вагу, бачилося, хворий силкувався скинути з себе, скидаючи раз-у-раз укривало, викрикуючи вголос свої марення. А мати ж іще й вірила, що хворі говорять звичайно навмируще!

По якомусь часі хворий стихився, либонь, заснув. Мати затаїла дихання, прислухаючись — чи живий ще.

Коли це до її слуху добувся якийсь ніби рух на селі, гомін на вулиці, зовсім близько біля її двору. Стривоженна цим стара жінка підійшла навшпиньки до вікна: у малих чотирикутниках шибок зоріло вгорі темносинє небо, а внизу, на протилежному боці вулиці чорніли купи будівель.

У друге, що було проти печі, вікно щось застукало. Стара жінка степенулась злякано, відскочила від вікна. Але то стукала Гапка Цяцьчиха.

— Тітко Одарко! Це я... Чи ви спите?

Сердючка похопилася кинутись у сніи й відчинити, щоб „горлата“ Гапка не збудила хворого.

— Не гомони, Бога ради, голосно! — перелякано шепотіла вона, увіходячи з Гапкою в хату. — Якраз заснув... Що таке сталося, що ти серед ночі?..

— Ой тіточко-голубочко! Воля вийшла! Приїхав оце вночі Коробка й привіз бомагу.* Усі попрокидались, одне одному розказують, а я оце до вас...

Сердючка перехристілась.

— Ну, слава Богу...

А потім подумала, що, може, для її сина воля прийшла дуже пізно, і глухо, болюче заридала.

— Та може ж, він і не вмер, — заспокоювала, як могла, Гапка. — Хіба мало хворіють, та й видужують же...

.

Левко, справді, не вмер, а видужав. Видужавши, він довідався, що під час його недуги „вийшла воля“. Але та воля була не всім турбаївцям, а тільки сімдесят шістьом родинам. Кому саме належали за цією постановою Сенату козацькі права, це мав установити на місці, в самих Турбаях, Говтвянський повітовий суд.

Одного разу до Левка прийшли Коробка й Цапок.

— Ну, як тут болящий підскакує? — почув Левко Коробчин голос ще з сіней. — Здоров, козаче!

— Та то ще хто-й-зна, чи я козак, — озвався гірко Левко. Він сидів на лаві біля матеріної скрині. Сонце з вікна яскраво освітлювало його блідий вид, глибоку зморшку між бровами. Він дуже схуд, став аж сухий на виду. Сухість і блідість його обличчя підреслювали чорні вуса та густий засів бороди, що виростили за час недуги.

— Козак... Ось ми трошки підвеселимо тебе, — сказав Коробка, а Цапок мовчки поставив на скриню, вийнявши з кишені своєї чумарки, пляшку горілки.

* Папір.

Стара Сердючка похопилась поставити до горілки закуску — сала, молоді цибулі й хліба.

Випили по першій, і всім стало веселіше. Коробка взяв говорити про дальшу боротьбу за волю. Усе тепер зв'язував він із приїздом до Турбаїв Говтвянського суду...

— А коли ж він приїде? — спитав Левко.

— Повинен скоро приїхати... Так от: коли приїде суд, турбаївці повинні сказати, що вони всі козаки, а не тільки оті сімдесят шість родин...

Розгарячений випитою горілкою Коробка розстебнув бекешу і взяв ходити по хаті.

— Еге, так треба казати, — вимахував руками, ніби рубав повітря, — всі козаки. І в цьому не буде злочину проти закону. За батька нашого козацького Богдана Зиновія Хмельницького наш люд заспіль покозачився, здобув волю. За те старчик Сковорода й прославив Хмельницького, коли казав: „Будь славен вовік, о муже ізбранне вольности отче герою Богдане!“ А Монтескіє в своїй книзі „Дух законів“ довів, що людська особа священна й недоторканна. І ви всі священні й недоторканні...

Цапок на ці слова підніс свою голову, розтер долонею в один і другий бік своєї вуса. Мовчки налив знов горілки собі, Коробці й Левкові.

Коробка взяв чарку, підніс її на рівень очей і подивився прискаленим оком проти весняно-соняшного вікна на перлисто-мінливу гру ледащиці-живиці. Мовив:

— За священність і недоторканність усіх турбаївців!

Але перш ніж перехилити тую ледащицю-живицю собі в рот, розглянувся по хаті, а тоді лясь себе долонею лівої руки по лобі:

— Таж ми азинуси капловухі! Ми, як ті, мовляв Монтескіє, москалі нечувств'єнні! П'ємо, а паніматка — гляньте! — стоїть...

І він підскочив до старої Сердючки, що стояла, втіше-

на, біля печі, підперши щоку кулаком правої руки, а лікоть цієї руки — лівою долонею, та й зробив перед нею з широким жестом галянтного кавалера уклін.

— Як особа жіночої статі, — сказав, — прийміть, паніматко, цей уклін від зворушеного козацького серця! На Україні жінок завжди шанували нарівні з чоловіками... Пане отамане! — звернувся до Цапка. — Налий і паніматці! Хай з нами вип'є.

Сердючка засоромилась, збентежилась.

— Та що ви, паночку?! Яка я паніматка? Я жінка проста... Не личить мені з вами пити...

— Небилиці кажеш, дорога! Жінка, що вигодувала такого козака, як оцей, — він кивнув головою на Левка, — всякої пошани гідна. Та й Монтескіє казав...

Він обійняв лівою рукою стару жінку за стан та й підвів до гурту, майже переніс її, легеньку, як пір'їна.

— Наливай, пане отамане!

Урочистість моменту була попсована тим, що в хаті не було четвертої чарки. Це вкрай засоромило господиню.

— Воно ж ми бідні, — сказала. — Ще як був покійний Петро живий, то все мали...

— Бідність — не огуда, — прорік урочисто Коробка. — І старчик Сковорода бідних не цурався, казав: „Мій жребій з голяками.“

Проте Сердючка, кинувшись моторненько до мисника, таки знайшла там стару, з надбитою ніжкою чарку. Коробка вхопив її за руку з тією чаркою й підвів до Цапка. Тримав так, поки той наливав горілки.

— Отже, за священність і недоторканність усіх турбаївців обох статей! — знов проголосив Коробка, а тоді перехилив чарку й випив горілицю до дна.

Випив також Цапок, випив Левко, випила й Сердючка, згадавши, що замолоду й вона не цуралася чарки. Закусили салом, цибулею й хлібом.

Після чарки Сердючка стала сміливіша і, вибравши відповідну хвилину в загальній розмові, спитала Коробку:

— От ви, паночку, сказали, що козак, — а чому ж ви, вибачайте, без вусів? Я вже давно хотіла спитати...

Це просте питання, бачилось, заскочило балакучого Коробку. Він мгукнув, а тоді приставив вказівного пальця до лоба, викликаючи думку. Його кругле безвусе лице скупчилось в середовій напрузі. Та за мить думка була готова:

— Я козак... Тільки не той, що з оселедцем, вусами й шаблюкою, а той, що з пером. Я пером бороню нашу Україну, бороню вас, козаків із вусами. Декому з наших, з тих, що аж біля цариці крутяться, доводиться тепер не тільки вуса голити, а й перуки з такими косами, як у жінок, носити.

— Чоловіки з косами?! — здивувалась Сердючка. — Я б і не глянула на такого...

— Сама цариця на таких дивиться... та й її фрейліни. Хто без коси, того за простака мають. А хто письма так, як от я, знає, той мусить хоч вуса голити. І тому від мене писання приймають аж у Правительствующому сенаті. А як треба буде, я напишу до самої цариці. Напишу про Монтескіє, про Руссо, про Вольтера, з якими вона листується, кажуть. Їй буде сором перед тими розумами культурної Європи, що в її державі вас, нащадків вільного козацтва, у кріпацтво завдають...

Не все з Коробчиної мови розуміли його слухачі, але слухали, як саму правду, що мала принести їм волю разом з тією весною, що вже яскріла сонцем надворі, грала ясними зайчиками на килимку, яким була заслана скриня.

Левко всім тілом відчував, що життя знов повертається до нього. Йому знов хотілося щастя, радости.

А все це приніс у його хату не хто як Коробка, що цим

разом чи не найдовше гостював. А як гості пішли, Сердючка, рада й весела, сказала:

— Бач, сину, який цей Коробка добрий, хоч і чудний трохи.

Хоч суд із Говтви не прийжджав, але турбаївці, скориставшись із постанови Сенату, знов відмовилися працювати в Базилевських. Зате з більшою упадливістю, підбадьорювані надією на волю, поралися біля своїх полів та городів.

Старій Сердючці допомагала Катря, і вона більше проти торішнього посіяла в полі та посадила на городі. Навіть той клаптик цілини біля садка, що його передніше залишала для теляти, розорала, посадивши в цей мастко-чорноземний, аж горошкуватий ґрунт картоплю (щоб була розсипчаста, як каша) та огірки.

А весна та початок літа видалися для посівів сприятливі. Дощі в травні та на початку червня перепадали весь час, і вруна в полі та городина на городі вибуяли пишним зеленим морем, що разом із кучерявими хмарами садків просто заливало село та простір далеко поза ним.

Соняшні дні, що чергувалися з дощами, ряхтіли розкішною синявою неба, бриніли розлитими в повітрі радісними голосами, щибетом та цвірінькотнявою птаства.

Старі люди казали, що давно вже не було такої доброї весни.

Коли Левко після хвороби вперше вийшов із хати, він аж не впізнав свого подвір'я, таке воно було заросле всякою зеленню, таке проти осіннього та зимового вигляду оновлене. Молодий і густий, як щітка, спориш від самого порога слався зеленою плахтою, біля призьби понаростало кучерявого вінниччя, на причілку стояли стрункі стебла рожі, обтикані буряково-червоними та ніжно-рожевими квітами, мов метеликів на них так багато понасі-

дало. На межі з Цяцьчиним городом білили густим цвітом кущі бузини і затуляли зовсім Цяцьчин тік, тільки обзолочений соняшним сяйвом верх стодоли височів з-поза них. Нижче, в городах кучерявилася зелень садків (їхнього та Цяцьчиного), а геть далі, на тім боці, видно було крутий берег Хорола, з кучерявим же чубом дубового гаю над ним.

Свіже й міцне після хати надвірне повітря так ударило в першу мить Левкові в наболілі груди, що він аж поточився і, якби не придержався був за одвірок, то, може, й упав би.

Але на серці було радісно, легко.

— „Е, а воно ловко* жити!“ — подумалось йому мимохить. Він аж посміхнувся сам до себе, виявляючи так середове радіння. А радів він з того, що знов повернувся до життя і що жив разом з усім світом — із свіжою, аж холоднуватою зеленню трави, з білопінними кущами бузини, з білостовбурною осикою, що росла біля колодязя і мінилася проти сонця й неба своїм білобоким листям, з червоногарячим півнем, що киркав перестережливо до курей з загати біля загороди.

Не цурався Левко в своїй радості й горобців, що кубилися та вистрибували в соняшному кипінні на повітці, виповнюючи своєю цвірінькотнявою день.

— Горобчики, — проказав Левко ніжно, мов би згадував призабуте слово. — Ач які, бісові діти...

І не подумав цим разом зовсім про те, що горобці в господарстві усяку шкоду роблять — обсовують оселю, випивають соняшники на городі, обдзьобують у садку вишні тощо.

Як тихомирне до гороб'ячого цвірінькання тло з голубника добувалося голуб'яче буркотіння: „Бур-ку-ку... бур-ку-ку“...

* Гарно.

Червонорябий голуб-туркот важно надимався і, покиваючи в такт буркотанню головою, наполегливо впадав біля своєї стриманої в почуттях подруги, лапатої, мов би вона була взута в пишнопері ботики, голубки. Ніжно-рожева красуня ухилилася від зальотів, відхиляла голову набік, навіть тікала, а він біг за нею та все буркотав, усе буркотав.

Навіть висохлі, повтоптувані прутики лози на стежці від хати до загороди були Левкові приємні, бо свідчили про те, що літо вже почалося, що буде тепло й гарно.

Впала Левкові в око відчинена хвіртка загороди (знак, що корова була на паші) — вона була перекивлена, розхитана.

— „Треба буде полагодити,“ — подумав.

А далі в нього цілим роєм зароїлись усякі господарські думки: треба вшити гатку на клуні, підрізати острішок на повітці, перекрити саж („восни, як буде околот“), поставити жолоб біля колодязя, заплести лісу від Цяцьчиного двору („щоб поросся не бігало, бо з тією Гапкою буде морока“)..

Згадав про коня, як про щось рідне, і пішов до стайні. Із стайні вдарило парким духом гною, застоїним теплом з кінським потом навперемішки. Кінь стояв задом до входу і головою вглиб стайні, хрумав десь там у затемненні соковиту траву. Проте, почувши господаря, кінь повернув до нього розумну голову й стиха заіржав, мов би людською мовою обізвався.

Левко погладив з любов'ю спочатку його гладеньку спину, а потім провів рукою по гриві, поправляючи заборсані пасма.

Кінь знову повернув голову до жолоба і став далі їсти.

Коня Левко любив як згадку про своє козакування. Це він його носив туди, де Громоклія в'ється поміж терниками, де дівчина... Але про горду дівчину-козачку він не

хотів у цю мить думати: вона була десь далеко в сизому серпанку далечині, а він жив тепер близьким світом, тими розкошами весняного дня, що лилися йому в душу, тими господарськими справами, що про них думав.

Вийшов із стайні й пішов на город.

На городі рівними по краях рядками росла яснозелена пшеничка, стояли розкидані впрорідь по всьому городу соняшники і на окремих із них уже жовтіли круглі вінки цвіту. Гарбузи вже майже закривали, розіславшись, свою „територію“, але ще суцільного застилу не було, і кінці огудини, підведені трохи від землі, ніби роздивлялись, куди їм краще покластись. Латкою-смушкою сизів збоку горох.

До садка Левко не зайшов, бо побачив далі, на капустанику, матір і пішов до неї: вона щось там робила, нахилившись.

Мати почула, що він іде, і, випроставшись, скрикнула.

— Чого ж це ти вийшов? Тобі ж ще не можна!

— Нічого, мамо: вже можна. От тільки ноги в мене, мов п'яні: іду, а вони підгинаються... Так мені ж треба прохджуватись, а то так і ходити розучусь.

Казав — і відчував, що та його п'яність приємна, — як утома на відпочинку.

— А що це ви тут рбите?

Запитав, хоч і бачив материну роботу: вона насаджувала у виїдених місцях (лунках) нову розсаду, і чимало тих нових розсадинок уже стояло в мокрих кружалах свіжополитої землі, ще чужих і кволих серед інших капусталин.

— Та капосні капустаники*, бач, скільки повиїдали...

Біля капустаника починалась левада. Тут таки маленьким озерцем у ямці лисніло пліско кіпанки з осугою ряски

* Городній шкідник.

понад краєм. З прозорої води, посередині того плеска, вистромила гостра, оката жаб'яча мордочка, і все тієї жабки тільки з розкаряченими, схожими на ручки ногами застигло у верховодді.

Може, ця жабка, а може, й яка інша зглуха кумкнула, і, відгукнувшись на це, десь у понятій водою траві заскрекотав якийсь жабокрюк. Було чутно й інші жаб'ячі голоси, тільки в інших місцях, далі.

Левко тупнув злегка ногою (і сам від того поточився) — і жабка в копанці зникла.

Наприкінці левади, там, де протікала течія води, сизіла суцільними купами лоза, а з лози зводилися вгору ряснолисті верби. З тих верб, зблизька, закувала раптом зозуля, а потім обірвала кування й зашварготала, мов когось передражнявала.

Левко побачив, як вона перелетіла з однієї верби на іншу.

— Бач, хто це: Левко! — обізвався радісний Катрин голос з-поза кущів терну, що ріс на межі з її городом. І сама вона, в чорній, як смола, запасці, з білою підтичкою сорочки вийшла звідти. — А я думаю: „З ким це тітка Одарка?“ То це ти, Левку, вже ходиш? Тільки ж білий який, ненько моя! Як крейда!.. Тільки вуса чорні!.. А ваші мати плакали, як ти хворів: думали — умреш...

Катря радісно гомоніла, бачивши здоровим того, що з ним не одну, десь мабуть, мрію поєднувала. Від Левка перескочила на інше.

— Це в вас так багато капустянка повиїдала? А в мене вся ціла... Там хіба ж так росте! — вказала головою в бік свого, не видно за терном капусника. — Уже скоро в головки складатиметься...

Далі вона розказала про все, що росло в неї на городі — капусту, буряки, коноплі, огірки, гарбузи, горох, квасоллю й нову, білу „американську“ картоплю.

Такої балакучості Левко від цієї молодичі ще не чув.

Велика ж була, мабуть, її радість, що побачила його нарешті здоровим! Далі Катря покликала його подивитись на її город.

— Та й піди, сину! — сказала мати, що всяково захочувала його до приязні з молодичею.

І Левко пристав на це.

Коли вони продирались крізь терник, і треба було переступити через рівчак, Катря несподівано взяла його за руку.

— А то ще впадеш, — сказала, не випускаючи руки. — Бо ти ж, бідненький, ще зовсім хворий...

Левка зворушила її ніжність, теплою ласкою торкнула за серце.

Справді, город у Катрі був добрий, бо вона все вчасно посадила. А показувала вона йому той город так, як... майбутньому господареві! З особливою ж гордістю показувала чималу грядочку „американки“, що тільки в неї й була на все село. Насіння вона добула в своїх батьків, що жили в іншому селі.

Левко без особливої цікавості подивився на кущі гички, на якій подекуди були вже білі або біло-фіялкові квіточки. Картопля, як картопля. І гичка така, як звичайно, до якої він змалку звик. Але Катрі про це не сказав. хай, мовляв, молодича тішиться. Згадав також при цій нагоді оповідання Коробчине про „картопляні бунти“, що спалахували в Московщині. Цариця наказувала, щоб садили картоплю, а „крестьяни“ не хотіли, вважаючи її за „чортові яблука“. А на Україні, казав Коробка, ще з часів гетьмана Мазепи картоплю знають...

З городу вони пішли нагору, на подвір'я, і Катря заходила й тут показувати Левкові своє добро, своє багатство.

А добра було в неї, справді, чимало! Покійний її чоловік, Кучеренко Петро, був один з найзаможніших тур-

баївців: мав чимало поля, сіножать, широке подвір'я з доброю хатою та іншими будівлями. Левко, як сусіда, знав усе це, але тепер оглядав його по-новому, ніби прицінювався, бо... воно ж могло стати (так подумав) його добром.

Найперше вони підійшли до стодоли, що широкою спиною затуляла з берега подвір'я, зайшли на тік, і Катря повела Левка всередину. Коли вона прочинила двері (високі й широкі, такі, що возом можна заїхати), над їхніми головами з клуні запурхали один за одним горобці, обтрушуючи пил із солом'яної оселі. В тій оселі жалібно пищали гороб'ята.

Клітка стодоли стояла на високих берестових сохах, необтесаних якслід, сучкуватих, але добрих, дебелих. Левко навіть долонею взявся за одну з них, мов би хотів дотиком відчути її „дебелість“.

— „Добра стодола,“ — подумав схвально.

У засторонках поза сохами лежало ще торішнє сіно, а це буває такого часу тільки в добрих господарствах.

Посеред клуні стояв пароволовий віз із мережаним ярмом, приставленим до колеса. Віз і ярмо припали пилом трохи не на палець, бо їх давно не вживано. У Катрі не було волів, вона їх продала незабаром після чоловікової смерті, залишивши з худоби тільки коняку, корову, вівці та свині.

Левко згадав: покійний Кучеренко кохався у волах, завжди добирав їх до пари, і то таких, щоб у них, як він казав, роги були золоті, а хвости шовкові. Щоб купити такі воли, їздив довго по ярмарках, а купивши, усяково дбав про них, вимережував їм роги. Левко пам'ятав останню пару — сірі, кряжисті, дужі, мов з криці вилиті, круторогі. Мимохіть спало йому на думку, що й він зміг би тепер мати такі воли, наривати* їх у це ярмо. Знав,

* Запрягати.

що добрі воли — це повага доброго господаря.

А Катря ввесь час гомоніла, невгавала: і того в господарстві треба доглянути, і те справити, і те полагодити, а нікому... самій же їй не впоратись з усім цим. Трохи не прямо казала: „Бери мене з оцим багатством.“

І скидала на чорновусого парубка голубливим поглядом.

Була вже засмагла від весняного сонця та вітру, з виляючими, аж білими бровами, але приємна, повнотіла, дужа.

Із клуні повела Левка до великої рубленої комори. В коморі пахло мишами, сухим пилом та салом, а також линтварями. На жердці висіли кожухи, свити й інший одяг її покійного Кучеренка. Левкові впала в око синя, ополіста Кучеренкова чумарка, що в ній той звичайно ходив до церкви. Подумав, що й ця чумарка могла б йому дістатись.

А Катря й далі ясочкою біля нього впадала, ластівкою щebetала, усе те показуючи. Показала своє — нову, аж шелестку баєву юпку, дві плахти, картацькі черчаті, цілу купу вишитих та помережаних ще дівоцьких сорочок, спідниці, хустки, а тоді перейшла до чоловіковсго — вийняла з скрині добрі юхтові чоботи, смушеву шапку з червоним козацьким шликом, штани сукняні. А як дійшла до синьої чумарки, прикинула її несподівано, жартома Левкові на плечі... Стала збоку, сміється.

Левко чомусь засоромився, захопився скинути чужу одежину, — так наче з нею разом накидувано на нього й якусь чужу волю.

У великій бодні стояло сало. Катря підняла кружки, взяла один шматок і показала Левкові: сало було товсте, з долоню, а м'яке, як масло. А втім, Левко й раніш її сало знав, бо вона приносила іноді матері на гостиниць, виймаючи несподівано з попередника, але так, щоб і він це бачив.

У засіках було зерно — пшениця, жито, ячмінь, гречка й просо, — що його ще небіжчик Петро насипав туди.

Упадаючи біля Левка, молодиця весь час намагалася бути близько біля нього, торкалась до його рук, мов ненавмисне. І Левко цим разом не міг би сказати, що йому це неприємне.

Оглянувши комору, Левко хотів був іти додому, та Катря наполягла, щоб зайшов ще й до хати.

— А то й сердитимусь, — сказала. — Скільки вже живемо по-сусідськи, а ти ще й разу не був у мене в хаті...

Хата в Катрі була багато краща за їхню: нова, висока, з рівним мережаним сволоком, з великими вікнами. На покутті було багато образів, стіл, застелений білим, чистим обрусом, лави — чистими ряденцями.

Увійшовши до хати, Катря забігла поперед Левка, поправила біля столу ряденце й попросила „гостя“ сідати. А сама (нова для Левка приємна несподіванка)... кинулась подавати полуднувати — білі пшеничні пироги з сиром та густу, як масло, сметану в полумиску.

— Так і сама ж сідай, — сказав Левко, побачивши, що від полудня ніяк уже відмовитись.

Катря присіла з другого боку столу, але їсти (чемна, мовляв, господиня) не їла, тільки Левка припрохувала.

Коли вони так одне проти одного сиділи, їхні очі зустрілись — і вони обоє однаково зрозуміли те, що відбувалось: так би їм поєднатись і жити в цій хаті. Молодиця виразно чекала, що він щось про це скаже...

Але він... нічого й цим разом не сказав.

Проте це був один з найприємніших днів у його турбаївському житті, і він пішов додому приємно задоволений. Та й Катря після цього ще дужче почала до нього горнутись. Раз-у-раз у них дома бувала, у всякій роботі їм помагала, немов у прийми до їхньої родини пристала.

Усі вже жартома називали її сердюківською невісткою, і вона тільки раділа з цього.

З її допомогою Сердючка раніш упоралася з політтям у городі й на полі, зокрема, прополола просо, бо дощова весна повигонила була в ньому такий бур'ян — буркун тощо, — що за ним і проса не було видно.

Та й усі турбаївці, не мавши роботи в Базилевських, раніш, як звичайно, поробили свої весняні роботи. А як жати було ще рано, то багатьом, особливо чоловікам, деякий час просто нічого було робити. Люди сходилися навіть у будні, гуляючи. Гомоніли:

— Бач, без Мар'янушиної роботи наче аж нудно. То б оце пололи їй городи, косили сіно...

— Еге... А як це поробили б, знайшлася б робота на гуральні, в солодовні, в олійниці...

— А як і цієї б роботи не вистачило всім, — жінки полотно білили б, хліб пекли б та сухарі сушили б, а чоловіки, понідкачувавши холоші, м'яли б прядиво...

— Може, підемо, — жартували одні, — та попросимо, щоб дала хоч по мішечку суржика на сухарі та по повіску прядива на розвагу...

— Та хай їй сей та той! — відпекувались статечніші. — Хватить і своєї роботи, аби охота... Ось скоро жнива...

Як зайшли жнива, Катря з першого ж дня пішла допомагати Сердюкам.

— Левко ж ваш іще не оклігав як слід, — казала Сердючці. — Допоможу, поки він навилядіє після хвороби... Та й свого жита не хочу жати надзесь, а ваше вже готове...

А в роботі так увихалась, що восково-жовта стіна високого жита неначе танула й падала від самого її наближення, а серп блискавкою літав, перехреснюючи, перетинаючи соломі й гарячі струни соняшного проміння: чах! чах! Замашна її постать, обіпнута чорною запаскою, під-

перезана червоною окравкою, мимохить Левка вабила... Дебелі ноги, повні литки, не дуже прикриті мережаною підтичкою, теж робили своє... А вона ж ще умисне перед ним і своєю молодістю, і роботою хизувалася: мовляв, „дивись, яка я!“ Як випростувалася з цілим оберемком жита в руках, озиралась через плече на відсталого на своїй постаті чорновусого „хирляка“, і дзвінкий її сміх, разом із блиском зубів проти сонця, сипав радістю йому в вічі.

— Левку! Левку! Доганяй!

І зразу ж:

— Ні, ні! Ти ще хворенький...

Та й кидалася претинати Левкову постать, допомагаючи. Левко й собі налягав, бо не вважав себе за хворого, а тільки не вмів так швидко жати, як Катря.

Траплялися їм під час роботи й деякі польові розваги, а найбільше перепілки, що випурхували часом їм просто з-перед носа, важкі, вгодовані, ледве крила несли їх. А одного разу майже з-під Катриної підтички вискочив очманілий спросоння заєць. Левко кинувся, тюкнувши, за ним, але спіткнувся — і „заорав носом“. Аж холоші білих полотняних штанів до колін закотилися, солом'яний бриль полетів з голови.

Катря сміялась.

Стара Сердючка в'язала, ледве встигаючи за такими добрими жінцями. До обіду втрюх нажали стільки, що могли скласти цілий полукіпок, і вже обідали під ним у приємному озерці холодку. По обіді Сердючка пішла чогось до Цяцьок, що мали свою різу недалечко від них, а Левко й Катря лишилися самі.

І тут раптом обое відчули себе... по-інакшому: Катря враз утратила веселість, а Левко — мову. Став ніби відчутніший гарячий купіль розігрітого за день повітря, що торкаючись до тіла, обливав їх дивною млістю, збуджу-

вав недоречні як на польову дійсність бажання. Їхні погляди зустрілись — в Катринім було благання й відданість, — і Левко й не зчувся, як поклав руку на вогонь її голого у викоті сорочки плеча, за стан пригорнув.

Молодицю наче іскрою пройняло, — здригнулась від того приторку. Мовила пересохлими губами, і Левко побачив на білості її передніх зубів згусклі скалочки слини, що заважали говорити, — мовила:

— Чого ти мене мучиш, Левку?

— Мучу?

— Авжеж. Тільки обіймаєш, а... хоч би прийшов коли на ніч...

— Прийду...

І він, піддаючись уже свідомо потягові до молодої жінки („доки ж його, справді, марудити“), припав спраглими губами до її пошерхлих від степового вітру й сонця, але солодких уст. Молодиця п'явкою вп'ялася в його губи, а потім поготівно зів'яла, задихала важко...

Круглий солом'яний бриль скотився з Левкової голови. За полукіпком закашляло.

— Чи ви тут не спите, гов? — загомоніла стара Сердючка і вийшла з-за полукіпка швидше, ніж молодята встигли відскочити одне від одного.

— А! Ви... Ну, нічого, нічого... Я полежу з того боку.

І вона заховалась.

— Та це ми кажемо, — обізвалася, перемагаючи сухість губів, Катря, — чи не пора вже до роботи...

І вона встала, взяла серпа і, поправивши запуску, що одним краєм вилізла була з-під окравки, пішла до жита. Левко й собі підвівся та мляво пішов на свою постать.

Уже прітемки поверталися Сердюки з Катрею додому. Злазячи перед своїм двором із воза, Катря потиснула Левка за руку й шепнула:

— Дивися ж — прийди!

Сердючка цього не бачила й не чула, бо сиділа в задку обличчям назад. А якби й побачила чи почула, то, певно, удала б, що нічого не помітила.

Непереможне похотіння заволоділо Левком того вечора, і він, почавши піддаватись йому вдень, тепер і не пробував ставати опором. Душний, аж млосний літній вечір брав його в свою міцну обладу, посилював сподівання непробуваної ще насолоди. Густий жабиний скрегіт, що йшов з левади, теж діяв на уяву молодого парубка як спорзна заохота... І те, що мало статись, насувалося на нього, як гаряча задушлива хмара.

Прибираючи з воза, заводячи коня до стайні, Левко відчував, що піт його просто обливав.

— Ху! — видихнув він уголос важке томлення, стиснув зуби в насолодному сподіванні.

Мати варила в садку на таганку* галушки, вогонь блискав, як чарівне світлечко, у згущених уже сутінках вечора. Левка брала нетерплячка, і він сердився, що мати так довго варить. Їсти йому тепер не хотілося, але піти, не вечерявши, ніяк було. Сів, упоравшись з роботою, на призьбі, ждав.

Десь у щілині, зовсім близько сюрчав цвіркун, тихомирно, розмірено: „сю-сю... сюр-сюр“, і це Левка дратувало. Він ждав бурі, а тут... оте нікчемне сюрчання! Узняв палицю й стукнув об призьбу. Цвіркун замовк... Але лише на часинку. Пересвідчившись, видимо, що небезпеки немає, засюрчав знову. Та й інші тихомирливі вечорові звуки суцільною, присипляючою музикою стояли в стихеному повітрі.

Левко прислухався до Катриного двору: там було вже тихо, хоч перше було чути цокання відра біля колодязя, мекання теляти. Він знав, що й Катря нетерпляче чекає. Швидше б! Швидше б!..

* Примістка для варіння страви надворі.

Повечерявши, він сказав матері, що піде спати в комору, а сам мєрщій кинувся до Катрі. Переступив невисоку лісу, що відгороджувала Катрине подвір'я від їхнього, пішов шамкенько до хати. Не встиг і взятися за двері, як вони відчинились, і в темряві забовваніла Катрина постать.

— Ти, Левку? — тихо поспитала молодиця.

Левко мовчки схопив у темряві пекучий вогонь її тіла, притиснувся губами до її лица, шукаючи губів.

— Ой! — простогнала молодиця, в'януци. — Хоч у хату ввійди... Та й двері ж треба за... сунути.

— Засунути? Що засунути? — казав Левків язик, не знаючи, що каже. Проте він знайшов у темряві лівою рукою двері (правою ж дєржав гаряче Катрине тіло, боявся випустити!) і причинив їх, а потім намацав засув і засунув його. А далі з неймовірною силою вхопив огребом своє найбільше щастя та й поніс уже без перешкод у хату (хатні ж двері були відчинені).

В хаті горів на столі каганець, вона була півосвітлена, як таємнича відлюдна печера чи якесь інше потайне від людей сховище. Левко побачив на полу готову білу постіль. Кинув з нелюдською вже жорстокістю на ту білість тіло...

— Та не зразу... ой! — жагуче шепотіла молодиця. — Левку... Левкою!

Левко мовчки робив своє.

-- Я тебе так... любила!.. Аж плакала...

Левко знову шукав губами її губів, щоб не дати говорити: мова була зайва... Нарешті припав губами до її вогняного напою, зім'яв у жорстокому похотінні пекуче молодичине тіло, пругкі груди — і дві істоти злилися в несамовитому вихорі.

...Додому Левко прийшов аж світом.

Так почалося в нього з Катрею кохання. І це кохання

разом із дурманною силою гарячих літніх ночей наповнило його життя новим, ще не переживаним змістом.

А ті ночі були чорні, як смола. Під вікнами в Катрі ріс любисток, канупір, м'ята, і від їхніх пахошів аж голова йшла обертом. А Катря ще й рвала їх та в хату наносила, на стіл, на вікна ставила. Мов би цим чарувала.

І так тяглося все літо — всі жнива, всю молотінку.

На городах зачервоніли баклажани, гарбузову огудину попритрушували пил та полова з токів, що їх туди заносило вітром, як віяли. Подвір'я в Сердючки й у Катрі зарябіли воружками молодими курочками, куцохвостими задерикуватими півниками. Був уже помітний достаток у харчуванні, у всьому... Борщі з курятиною та білою капустою Сердючка варила такі, що й не від'їстись.

А Катря пригостила якось Левка новою „мериканкою“, насмаживши її на салі, і вона йому дуже вподобалась.

— На те літо, — сказала молодиця діловитим голосом, — насадимо її більше, еге ж?

Левко промовчав.

— Як поберемося, в нас усього буде багато, Левку...

— Авжеж.

Але думав він уже інакше. З якогось часу він з прикристю став думати про те, що ця молодиця раніш уже іншому належала, тим часом як він спізнав у ній жінку вперше. І що далі, то більше про це думав. Цю прикристь збільшувало те, що Катря стала дедалі частіше нагадувати про одруження. Він спочатку відкладав це на „після Семена“, потім на „після Покрови“, а як і після Покрови цього не зробив, — у них почалися сварки. А там зайшла Пилипівка, коли весілля справляти вже не можна...

Як виявилось, Катря була неплодна, і це, з одного боку, дужче знеохотило його до неї, а з другого — заспокоїло: мовляв, небезпеки немає, нічого поспішати.

Всю Пилипівку вони сердилися, але на Різдво знов помирилися, і Левко знов став ходити до неї.

Про їхнє кохання довідались у селі, і от однієї ночі Катрину повітку щось виквацяло дьогтем. Катря зомліла, як це побачила. А вночі мусила сокирою вирубувати те ганебне квацання...

Проте свого кохання перервати вони вже не могли: то сварились, то знов мирилися, але зовсім розійтись не могли. Себто жили трохи чи не так, як живуть і вінчани.

2.

Року 1789 червня 7. турбаївці побачили не дуже пишну колясу, що в'їздила в хмарі куряви до їхнього села. А в тій колясі сиділи не дуже пишні пани: один військовий, червонопикий (це всім упало в око) в ріжкатому трикутному брілі, з білою перукою під ним і декілька цивільних, у ринкуватих кашкетах та в сюртуках з блискучими гудзиками. Цивільні теж були не дуже худенькі, особливо один, кирпатий та безбровий, з відпалими пособакому щоками.

Але ті непишні пани хотіли, либонь, щоб їх уважали за пишних, бо за колясою їхала верхи на конях чимала військова команда на чолі з старшиною. І старшина, і москалі теж були в трикутних зелених бриликах та з білими косами.

Коляса й команда, проїхавши селом, повернули до Базилевських і сховались у їхньому дворі за високою брамою.

Це був Говтвянський суд на чолі з радником Київського намісництва Корбе (огрядний цивільний з обличчям, схожим на мопсячу морду). „Червонопикий“ військовий — то був земський справник Клименко, командир військової команди — корнет Шкурка.

Звістка про приїзд суду блискавкою облетіла село. Люди кинулись до отамана.

— Суд приїхав!

І радість, що нарешті вирішиться справа, і страх, що не всім будуть повернуті козацькі права, опанували почуття й думки усіх турбаївців. Хвилювалися, гомоніли.

— Хоч би там що, — повторювали з похмурою рішучістю, — казатимем в одно: усі козаки...

Це було над вечір. Поверталася з паші череда, мукали корови, мекали телята, бляли вівці, і все те горнуло густі хмари пилу, освітленого жовтим сяйвом низького сонця. Звичайно таке „ревище“ нікого раніш не турбувало, але тепер усіх воно непокоїло, мов би з нього була якась зловісна передзнака мало не страшного суду. Усім було маркітно.

Чоловіки сердилися — проганяли жінок додому:

— Ідть порайте худобу: тут і без вас вода освятиться... А то, бач, яке ревище...

Жінки йшли, але, зробивши нашвидку що там треба було, поспішали назад до гурту, бо їм було сумно.

По якомусь часі отамана Цапка покликали до Базилевських (Коробки в селі не було). Коли він туди прийшов, усі члени суду сиділи за столом, покріплюючися з дороги. На столі були всякі наїдки й напої.

Увійшовши до „горниці“, Цапок перехристився до ікон, а тоді поздоровкався.

Мар'яна Базилевська, висока й суха, мов гренадир, сивоволоса „дівиця“ і найтвердіша в домі господиня хоч і непривітно, сухо, а таки сказала панові отаманові сидати.

Цапок спочатку роззирнувся по хаті, де йому краще сісти, а тоді сів під стіною на лаві, далі від столу, дарма що й біля столу було місце: його ж не для гостювання покликано.

Корбе проковтнув черговий шматок гусятини і звернувся до Цапка:

— Ти, пане отамане, матимеш козацькі права... Але за те ти мав би допомогти нам виявити тих сімдесят шість сімейств, що теж мають право на це звання...

Сказавши це, кинув непомітно погляд в бік Базилевських: мовляв, „чи так я починаю?“ Був бо з нього неоплатний боржник цих панів, трохи не слуга їхній, один з держців тих 50 тисяч карбованців, що мали вони „на людях“. Після цього він знов узяв з миски ситеньке стегенце, що аж лисніло проти вечірнього сонця від ситі, роззявив широко рота і, відкусивши чималий шмат, став поволі жувати. Рухав, як торбами, своїми обвислими щокми. Проковтнувши цей шматок, мовив далі:

— Бо від часу Капнистового компуту проминуло вже п'ятдесят років, і прізвища позмінювались...

— Еге, кркнувши після перехиленої в рот чарки з міцною наливкою, обізвався й справник Клименко, — так воно буде, пане отамане, краще й для тебе, і для нас. Покірливе телятко дві матки ссе...

Висловивши цю глибоку думку, Клименко теж простяг руку по їстівне.

Усі тепер чекали, що скаже отаман Цапок. Але він не поспішав обзиватись, мовчки своїм звичаєм обмірковував, що йому на це сказати.

— Ми тобі ще й сіножать дамо, ту, що за Хоролом, — похопилась приобіцяти Мар'януша, щоб той не сказав чогось небажаного.

— Я такий, як і всі, — мовив нарешті Цапок. — А права на козацьке звання мають усі наші люди...

Степан Базилевський підскочив:

— Які права? Хіба в кріпаків можуть бути права?

— Вони мечтательно* присвоюють собі ці права, — мовив повчально Корбе. — Розумієш? Мечта-тель-но...

* Себто у мріях.

— Ми всі козаки з діда-прадіда, — проказав уперто Цапок наперед продумані слова.

— Оханись, Петре! — аж засичала Мар'януша. — Бо ми зуміємо притерти тобі роги... як по-доброму не хочеш.

Цапок ані словом на цю погрозу не відгукнувся.

— Це йому отой лотр Коробка наторочив, — звернувся до гостей Іван Базилевський, наймолодший із Базилевських, але теж уже з лисинкою на тім'ї. — Він їм раз-у-раз про Монтескіє та його „Дух законів“ править...

— Той Коробка — один з можливих у нас царевбивців, — вставив Степан Базилевський, — один із тих, що поширюють французьку заразу...

Але всі ці розмови ні до чого не привели: Цапок твердо повторював своє: всі турбаївці — козаки.

Тоді Корбе сказав йому, що суд засідатиме наступного дня вранці і щоб він привів на той суд спочатку тільки п'ятдесят чоловіка.

Цапок погодився на це й вийшов.

Наступної ночі ніхто з турбаївців не спав. Сходилися сусіди з сусідами, радилися, підбадьорювали одні одних. Уночі ж таки намітили й тих п'ятдесят чоловіка, що мали першими явитись на суд.

А вранці наступного дня Цапок пішов з п'ятдесятма чоловіками своїх громадян до „судейської ізби“, як назвав Корбе осібний будинок у дворі Базилевських, де мав засідати суд. Але zarazом Цапок сказав, щоб трохи згодом туди надійшло більше, і таких охочих набралось чоловіка з триста.

Усі інші залишилися на Цапковому подвір'ї, на вулиці біля нього. Стояли похмурою, повною напруженого чекання хмарою, а в кожного на виду дедалі дужче зростала тривога: „Що то буде? Невже й цим разом нічого не вийде?“

Наблизилось пізнє снідання, та люди, не поспідавши рано, не думли й тепер їсти. Забули про їжу, забули про господарські справи. Гапка Цяцьчиха забула випустити теля на пашу, і воно аж роздирилося — ревла в загороді. Та вже стара Сердючка, почувши болюче мекання, зробила це за неї. А потім знайшла забудькувату господиню серед народу й сказала:

— Ти б же ж, Гапко, хоч теля була випустила на пашу, — чим воно винувате?

Та що теля?! Про дітей забували! Або частували їх лящами без ніякого приводу, мовляв, „хоч ви не допікайте“.

Від довгого чекання (пани-судді спали, не поспішали вставати!) люди робилися, мов несамовиті. Ніхто б уже й не подумав тепер згадувати їхню першу несміливу спробу, як вони йшли колись під проводом дрібного на зріст ватажка (його звали Помазан) визволяти Цапка та Коробку... як Гаврило Горобець під саж був сховався... Хмари-наговпи в Цапковому дворі й біля „судейської ізби“ мов би накіпали напругою. Від тих і тих ходили раз-у-раз, ба й бігали посланці — повідомляли й довідувались, чи скоро почнеться суд, а як суд нарешті почався, — що робилося в ньому.

Це були між тими хмарами ніби іскри-блискавки, що зловісно розпалювали їх, готували до бою.

Засідання суду почалось о 10 годині.

На засідання прийшли всі ті, що приїхали, за винятком корнета Шкурки, що йому там нічого було робити, і він досипляв собі спокійно в Мар'янушиних перинах.

Цапок сів збоку, спершись обіруч на свого високого ціпка і спустивши вуса аж на груди. Бачивши його, мовчазного й непорушного, в такій поставі, можна було б подумати, що він ані трохи не цікавиться тим, що відбу-

вається в „ізбі“, навіть не вважає за потрібне дивитись на це, а замість того дивиться собі вниз, на свої важкі чоботи чи, може, просто спить. Але то так могло тільки здаватись. Насправді ж він напружено стежив — дивився з-під своїх кошлатих брів за кожним турбаївцем, що проходив перед судом. А той його погляд, зрозумілий кожному з турбаївців, ніби казав: „Ну? Чи не зрадиш ти нашої спільної справи? Чи пам'ятаєш ти те, що казав нам пан Коробка про „Дух законів“ отого француза... як його? Мон... мон...“

Але люди відповідали як слід.

— Який у тебе рід? — запитали судді першого. — Як твого діда звано?

— Я козак з діда-прадіда, — відповів запитаний твердо. — І всі ми, турбаївці, козаки...

І більш ані словечка.

Викликали другого.

— Хто ти? Як діда звано?

— Я козак... І всі ми козаки...

І так проходили всі, один за одним, як на муштрі, і всі однаково казали.

Корбе кипів від гніву, аж підскакував, кричав верескливим голосом, а його тістуваті щоки-торби тіпались, як драглі.

Сталася лише прикра притичина з Гаврилом Горобцем, тим хитруном, що колись сховався був, позичивши в Сірка очей, під саж. Горобцеве прізвище виразно стояло в компуті, і він, буди певний свого козацького права, відповів:

— Може, чий рід і не козацький, а мій козацький...

Корбе вчепився за цю його відповідь:

— А хто, чий рід не був у компуті, чи не знаєш часом?

— Перепеличенко, Гавриш...

— А звідки ж ти, бісів сину, знаєш? — гримнув неспо-

дівано Цапок. — Тебе ж тоді й на світі не було...

І Горобець прикусив язика.

Сталася також невеличка пригода і з Цяцькою Грицьком, і то через його невгомону жінку. До „ізби“ входили тільки чоловіки, а жінок через їхню базічливість туди самі турбаївці не пускали, хібащо в котрої не було чоловіка. Але Цяцьчиха прорвалася слідком за своїм чоловіком, боячись, що той не потрапить як слід сказати.

Уздівши завзятушу бабу, Цапок підвів стурбовано голову, навіть своє голене підборіддя почухав на знак занепокоєння. Але Цяцька поспішив і без жінки відповісти як треба (себто, що всі турбаївці — козаки). І Гапці залишилось тільки навздогін підтвердити сказане: „Еге, мовляв, ми всі козаки.“

Тим то Цапок і не зробив з цього бучі, тільки вказав мовчки своїм ціпком на двері: мовляв, „ідіть собі“.

Отже все йшло начебто гаразд. Та от Корбе, лютий на людей, оповістив, що всі, хто так відповів, будуть записані в кріпаки. Звістка-іскра про це перекинулася надвір у напружено-чекальний натоп. Люди вжахнулись:

— Як? Усіх у кріпаки?!

Саме в цей час наспіла й інша тривожна чутка, від тих, що були в Цапковому дворі, — що Мар'янушині осавульці займають громадську череду.

Іскра спалахнула полум'ям. Усі кинулись по дворах і, вхопивши хто вила, хто голоблю чи кілка, побігли відбивати череду. Алеж даремно вони туди побігли: череда паслася собі спокійно, і ніяких осавульців там не було. Та розлючені люди вже не могли кинути взятої до рук зброї, прибігли з нею до двору Базилевських і роззброїли москалів, заскочивши їх несподівано (їхня зброя була в stodолі).

Чудні в своїх білих косах москалі підіймали руки вго-

ру, белькочучи: „Здайомся, здайомся... Наше дело служі-
воє...”

На цю колотнечу вибіг із покоїв корнет Щкурка, при-
стібаючи на бігу свою шпаду. Але він не встиг до моска-
лів і рота роззявити, як один із дядьків так заїхав його
дрючком по плечах (чи, як він пізніше казав на суді,
„болшою палкою“), що він став стівбула. І шпаду в ньо-
го відібрали. Далі його, разом з москалями, загнали до
стодоли, повиносивши перед цим звідти зброю.

Інші турбаївці кинулись до панських покоїв.

Мар'януша в цей час була в їдальні: готувала, погуку-
ючи на дівчат, друге снідання для членів суду і перше для
братів, що ще були в спальні чи, може, й спали.

Дмитро Коваль, що вбіг перший до їдальні, спинився
був на мить з витріщеними очима та піднесеним у руках
дрючком перед ненависною ворогинею (вона його на са-
ме Різдво продержала три дні в холодному „винбарі“) і,
розмахнувшись з усієї сили, огрів її по голові.

— А-а! — застогнав чи завив він у мстивій насолоді
вбивства. — Оце тобі...

Мар'януша желіпнула несамовитим криком, скинула
руки вгору. А потім її висока постать заточилась — пере-
ломилась у колінах і впала головою вперед прямо Дми-
трові під ноги, а впавши, перевернулась навзнік. Тоді
Дмитро взяв топтати її ногами, бити важкими чобітьми
в голову, в лице.

— Оце тобі... га-адино! Оце тобі... щоб знала, як лю-
дей морозити! — видушував крізь зціплені зуби. — У-у...

Разом з іншими вскочив до їдальні й Левко Сердючен-
ко з вилками в руках. Але з розгону він чи то на поріг
спотикнувся, чи за чиюсь ногу зачепився — і дав стор-
чака прямо на Мар'янушу, лівою рукою — в її порожні
груди, вилками, що були в правій руці, об поміст ляснув.
— „Тю, як жаба!“ огида струснула його тілом, нестямно

підкинула. Схопився й відскочив набік, до вікна. Відчув
сором за свою незграбність. А далі зів'яв раптом, став по-
рожній. У нього не було вже ні гніву, ні ненависти.

— „Чого я тут? — подумав. Потім боком, помалу протис-
нувся надвір.

А тим часом хтось із натовпу вхопив Мар'янушу за си-
ві, вкривавлені коси й поволік із хати. І на рундуці били
її далі ногами.

— Бийте її, с... дочку...

Не помічали того, що вона вже була мертва, й били. На-
солодно шматували кожную частину ненависного тіла. Від
чийогось удару закаблуком з очної ямки вискочила бань-
ка й повисла на нитці нерва...

У цей час інші цілою купою кинулися до спальні бра-
тів Базилевських. Коли вдерлися, побачили, що ліжка по-
режні, але ще знати було — теплі, свіжозім'яті. Узяли
ширятьи вилами, дрючками під стіл, попід ліжка і знай-
шли обох братів під ліжками. Їх витягли, самі чудно рач-
куючи на ліктях, одного за руку, другого за ногу. Тягли
і самі падали в купу, набивали собі лоби, розбивали губи
до крові. Іван укусив одного з напасників за руку, а Сте-
пан ухопився рукою за ніжку ліжка, і ліжка потягли ра-
зом із ним по хаті. А потім їх витягли таки до їдальні й
почали бити. Убивані ревли нелюдським ревом, аж поки
їхні обкривавлені тіла не витяглись у мертвій непоруш-
ності.

А тим часом у дворі розбивали двері Мар'янушиних ко-
мор. Гукали:

— Чиє це добро, як не наше?

— Хіба не нашим трудом нажили вони все це?

— Дев'ять літ на них робили....

У коморах було повно добра: зерна, аж засіки вгина-
лись, величезні кухви з борошном, пшоном, бодні з са-
лом, цілі окости вудженини, почіпляні під стелею, гори
линтварів, полотна тощо.

Але Цапок несподівано наказав, щоб нічого ні в коморах, ні в покоях не брали, бо „ми, мовляв, не грабіжники, а тільки боремось за свої права.“

Тоді перестали розбивати й поставили скрізь варту, — і біля комор, і біля покоїв.

Аж тепер на подвір'я Базилевських прибіг Цяцька, вирвавшись з-під жінчиної варті.

Його худа, довготелеса постать у білих з низькою матцею штанях вимахувала серед двору дерев'яними вилками. Він гукав:

— А де, братця, Гиря? Треба його, собачого сина, провчити, щоб знав, як на панщину вигонити...

— А й справді, — підхопили інші. — Де вони, ті панські посіпаки?

І не вгамовані ще після вбивства панів озвірілі люди кинулися шукати осавульців, що немало залили їм за шкуру сала.

Гирю знайшли в курнику на підрі. Стягли його, обмазаного курячим послідом, і почали бити. Інших осавульців теж познаходили.

Але тут почали кричати жінки:

— Не вбивайте! Не вбивайте! Годі вже вам...

Хапали за руки, за дрючки — і таки оборонили: добре побитих осавульців залишили живими, тільки повкидали за кару до свинарника.

За вартового біля покоїв Базилевських стояв Петро Помазан у своєму солом'яному брилі. Тільки в тому брилі були тепер, після бою, роздерті з одного боку криси. А в руках, замість вилок, мав він уже справжню салдатську рушницю з багнетом. Намагався стояти струнко, як справжній москаль. Стояв він на рундуці біля вбитої Базилевської, немов би охороняв її. Та це йому й доводилось мимохіть робити. Коли, наприклад, на рундук зайшов індик і, розпустивши свого хвоста й крила та загерготавши

своєю незрозумілою мовою, дзьобнув вилізде Мар'янушине око, він кішнув на нього, прогнав.

Коли-не-коли позирав до покоїв у кинуті навстяж двері: там видно було йому побитих Базилевських. Коли дивиться — а Степан Базилевський, що досі лежав непорушно, підвів поволі голову, обвів навколо себе небачучими очима. Помазан кинувся мерщій до нього і з розгону пробив йому багнетом груди, аж кров угору цівкою чвіркнула. Степан знов відкинувся, стукнувши головою об поміст.

Ще з самого початку вскочив гурт озброєних чоловіків і до „судейської ізби“. Ці люди з вилами, кілками та дрюччям були такі страшні, що справник Клименко, мавши при собі пістоля та шаблю, не посмів і писнути. Його миттю роззброєно.

— Хто тут нас кріпаками записує? — гукали розлючені люди.

Корбе впав навколішки і став просити, щоб пожаліли його жінку та діток, — не вбивали. Гливкі його щоки жалюгідно трусилися, а безвусий рот скривився на плач. Благав, а зуби цокотіли, як у пропасниці. Він без краю повторював те, що його, мовляв, послав губернатор, і він тільки чужу волю виконує. Інші члени суду теж просились. Але всіх їх урятували не благання, а Цапок, що просто наказав не займати їх. І хоч люди Цапка послушали, але він не відходив від них, щоб без нього не повбивали. А крім того, він мав на меті ще й справу: зажадав від суду, щоб той визнав усіх турбаївців козаками, за вийнятком тих кріпаків, що їх Базилевські привезли з інших сіл.

І суд хапливо написав таку постанову.

Після цього Цапок запропонував судові описати майно Базилевських і засвідчити, що з нього нічого не взято. Суд пристав і на це, і всі пішли до комор та покоїв описувати.

Та тут виявилось, що не всі турбаївці були такі безгрішні, як це мав написати суд. Частина парубків, розбивши шинок Базилевських, що був у селі, понапивались і з горілкою в руках та в кишенях прийшли до двору.

І Цапок не міг їх угамувати.

Поп'яну вони співали та вигукували всячину:

— Га! — гукали. — Тепер ми козаки...

— Адже правда? — прискіпувались до членів суду.

— Ми випили за своє здоров'я — пийте й ви...

І наливали їм, вимахуючи пляшками перед самісінькими їхніми носами. А як з наказу Цапкового корнет Шкурка також був уже на волі — на подвір'ї, то п'яні й йому наливали. Тільки ж наляканий Шкурка побоявся був зразу пити, спробував відмовлятися.

— Хочеш, щоб по мармизі заїхав, мордує твою маму? — пригрозив почастуйко. — Пий!

І той випив.

— Пий ще... щоб ми були здорові...

Він і вдруге випив.

— Ще...

І втретє довелось це зробити. Про це він оповідав потім на суді, кажучи, що, „бувши у великому страсі, принужден був випити піднесені йому три „румки“.

Наостанку суд написав і видав турбаївській громаді папір про те, що всі свої постанови він дав добровільно і без ніякого примусу, а також „бланкет-перепуск“ до Києва для тих турбаївців, що мали поїхати туди виправдуватися за дії своєї громади.

Після цього членів суду й москалів випустили з села.

Прибувши додому, радник Корбе того ж дня написав у своєму власному „Протоколі“ таке:

„Дякую Богові милосердному, що врятував мене від явної загибелі в замотанині через позову жителів турбаївських на поміщиків Базилевських, коли самі вони Бази-

левські на смерть були убиті. Велика і многотерпелива твоя милість, мій Боже, до мене грішного.“

Левко сидів у своїй хаті біля скрині, схиливши голову на руку. Мати стояла біля печі, склавши руки в скорботній тузі. Обое мовчали.

Що це було? Що таке сталось, прошуміло бурею? Скоїлось щось страшне, непоправне! Хоч тілом Левко був у себе в хаті, але думками ще там, де пролилася кров... де око людини висіло на одній ниточці... Йому тепер здавалось, що не він усе те робив, а якась страшна сила вхопила була його й кинула в ту бучу... вимахувала його руками, вилками...

— Левку! — обізвалась потиху мати. — Чи й ти робив... те?..

Левко підвів голову, ніби прокинувся, подивився безтямним поглядом на матір.

— Чи й ти, кажу, — повторила мати, — убивав їх?..

— Я?.. Ні...

І глянув на свою руку: на ній були засохлі краплі крові. Здригнувся.

— Усі вбивали, мамо, — поправивсь невиразно. Повернув руку долонею вниз, щоб мати часом не підійшла й не побачила. Хотілося держати ту руку якнайдалі від себе, мов то була чужа рука, не його. Думав про те, що треба б піти в сніи і так, щоб мати не бачила, змити ті плями крові, — і не йшов.

— Ох, Боже, Боже! — заплакала стара Сердючка. — Отаке страхіття!

... Коли Цапок приєднав Левка до тих, що мали їхати до Києва виправдуватися, він мовчки згодивсь. І Цапок, і самі послі вірили в охоронну силу „бланкету“, що його видав суд.

Але їх у першому ж сусідньому селі заарештовано.

„ЛИСЯЧИЙ ХВІСТ“ ВІЙСЬКОВОГО СУДДІ
АНТОНА ГОЛОВАТОГО

Прежнюю взяли та й цю одбирають,
А нам жити Тамань обіцають.
А. Головатий.

Кошовий Харко Чепіга спочивав у себе в хаті по обіді, хотів хоч трохи задрімати, та так і не зміг. Устав із полу, на якому лежав, бо боки заболіли лжачи. Позіхнув, аж щелепи залушчали.

— „Бач, позіхається, — подумав, — а сну нема...“

Згадав, що й уночі спав погано.

— „Старий уже став, — думав далі. — Колись було, як упав, так і засну. Ех-хе-хе...“

Уже три роки минуло, як військо обрало його після смерті Сидора Білого на кошового. (Білий був поранений у бої під Очаковом 17. червня 1788 р. і через три дні вмер).

Згадав старий, як його обирали, й посміхнувся сам собі. Козаки розбилися тоді на дві партії — одні були за ним, другі за Антоном Головатим. — „Антон виберем!“ — гукали ті, що тягли руку за Головатим. — „Він розумний, добре правитиме Кошем...“ — „Що ваш Антін!“ — кричали ті, що були за ним (за Чепігою б то). — „Хоч і розумний, так школяр, а війську треба військового отамана. Поставимо Харка...“ — „Не харкайте!“ — огризались прихильники Головатого. Але перемогли таки ті, що були за „Харком“. Головатий же став пізніше військовим суддею, і тепер вони дружно працюють. Це вони вдвох домоглися від покійного Потьомкіна права на землю понад Чорним морем, між Богом та Дністром (через те й військо названо Чорноморським)...

— „Наче недавно все це сталося, — подумав Чепіга, — а роки йдуть, старість бере своє“...

Підійшов знечев'я до вікна, що з нього було видно широку вулицю нової козацької столиці — Слободзеї, будинок військової школи та пушкарню, недалеко воду Дністра, а на ній човни та байдаки.

Між човнами вешталися козаки, щось там робили, позасукувавши холоші. Їхні засмаглі та чорні, як у циган, спини блищали на сонці, як стара брондза. Та крім козаків, були на березі, мов би на глум усьому козацтву (гайгай, минулися навіки січові звичаї!), ще й жінки, вибивали праниками, аж виляски розлягалися (хоч у хату цього й не було чути).

А втім, це вже тепер мало кого й дивувало та обурювало, бо, оселившись після війни на „новоподарованих“ землях, козаки знайшли тут чимало того зілля — жінок. Навіть у самій столиці — Слободзеї їх було немало, бож у ній жили по-давньому її попередні жителі — молдаване з своїми родинами, отже й з жінками. Та й самі козаки вже здебільшого женились.

Отже те, що побачив кошовий на Дністрі у вікно з своєї хати, не могло привернути до себе його уваги. Це вже була звична й... нудна картина. Крім того, йому погано було після невдалої спроби заснути, а також, либонь, і після „чарки“, випитої за обідом.

— „Мо', сказати, щоб квасу вточили або що?“ — подумав мляво.

Але саме тут до хати заглянув, прочинивши двері, його особистий писар Степан Поривай. Побачивши, що пан кошовий не спить, Поривай зайшов до хати.

— Чи писатимемо листа до Дубчака? — спитався.

Чепіга згадав, що він, справді, призначав писання листа до військового осавула Дубчака на цей час, і сказав, що „треба б написати“.

Поривай, тепер уже дебелий чорновусий юнак у козацькому вбранні, сів до столу, а Чепіга став ходити з закладеними за спину руками по хаті, проказуючи листа.

— „Листа вашого, пущеного 1-го червня 1791 року, одержав справно і за нього покійно дякую.

За добрий лад у домі моему хвала Богові.

За дбайливі турботи ваші про збір мого вітряка для перевозу до Слободзеї, про хліб і пасіку покійно дякую.

За невсипне ваше дбання про загальну користь і про провіант для війська покійно дякую.

Що послали ви запопадливого офіцера капітана Лисцю в Аджидоль для оборони чорноморських військових неводів — то добре.

Що злодіям дали пам'яткового й попарили їх киями в науку іншим — теж добре.

А що салдати відрубали нашому козакові на Давидовому перевозі пальці, а наші салдатові голову, — від того, Боже, борони. Не гаразд і те, що плац-майор Сандерс бив козаків келепом і називав „мазепинським духом“.

Рипнули двері, і до хати ввійшов, зігнувшись у три погібелі, чернець, ієромонах Юстин. Чорний, з розпатланим чорним волоссям, Юстин дуже схожий був на цигана, що ніколи не вмивається (він був молдаванин із Секульського „молдовлахського монастиря“). Без зайвих розмов Юстин став просити в кошового дозволу на „проществіє по всіх риболовлях для іспрошення риби од доброхотливих дателів“.

Чепіга звелів Пориваєві написати Юстинові відповідний „бланкет“.

— А може б, і ви, пане кошовий, дали що на святу обитель нашу?

Чепіга вийняв із кишені імперіял і дав його з таким рухом, що, мовляв, „бери та йди геть“.

Але Юстин ще раз уклонився й попросив;

— Чи немає у вас, ясновельможний пане, якої сорочки? Чисто обносився... Погано дають православні пастирям душ своїх...

Це зірвало старого кошового, що взагалі не любив цього ченця за його настирливість. Він аж почервонів од гніву.

— Ти — як та циганка, — сказав сердито: дай та дай...

Тільки тепер Юстин зрозумів, що переборщив, і, задкуючи та христячись, пішов із хати.

Але на порозі він мало не впав навznak, бо двері за його спиною несподівано відчинились, і до хати, добре таки Юхима штовхнувши, швидко увійшов військовий суддя Антін Головатий. У руках він держав якийсь папір.

— Так отаке, батьку-отамане! — озвався. — У нас таки відберуть землю...

Чепіга не зрозумів зразу.

— Хто? Яку землю?

— Генералітет... поміщики... Коховський, а мо', й сама цариця... оцю землю, що між Дністром та Богом... Я ж вам уже казав, що на це закидається. Ху!

Він був увесь пітний, узяв свій папір з правої руки в ліву, а правою вийняв з кишені велику картату хустку (хусткою користувався в війську тільки він, перейнявши це від панів) і став витирати нею лису, поголену голову та червоне, як буряк, таранкувате лице.

Про це пише в листі до мене Петро Шульга...

І він показав той папір, що його мав у руці.

Аж тепер Чепіга зрозумів, про що мова.

— Іди собі, Степане, — відіслав він Поривая, щоб не було зайвого свідка при розмові в такій важливій справі.

— Читайте ж, будь-ласка, що він там, той Шульга, пише... Та сідайте, — чого ви стовбичите?

Головатий присів на лаву.

— Чи немає, батьку, сирівцю або чогось іншого? — попросив. — Бо задихаюсь від спеки...

Чепіга гукнув, прочинивши двері, до пекарні, щоб унесли квасу. А Головатий став читати:

— „Пане батьку судде військовий,
А мій товаришу боєвий!

— ...Він тут, бісів дід, віршує, — пояснив. І читав далі:

— „Чого це ти відцурався

І після того, як ми розлучились, і словечком до мене ні разу не обізався?

І я скажу, і люди:

„Гріх тобі, батьку, буде,

Як ти свого товариша боєвого забудеш,

Та ще й ка-зна-чим будеш...

А ми ж із тобою колись у Січі не тільки воювали,

А й мед-вино та оковиту поставцем кружляли.

Чи, може, ви, чорноморці, тим запишались...

— ...Чуєте, що каже? — підняв Головатий пальця. —

...Тим запишались,

Що на Кубань, є чутка, переселитись зібрались?

Або ще й далі, може?

Щасти ж вам, Боже!

На Кубань, на ріки й лимани, на степи переїжджайте,

Добра там усякого наживайте...

Тільки ж і нас у розкошах не забувайте.

І я маю надію,

Що ти, батьку, й надалі будеш моїм добродієм...

Твій товариш і вірний слуга

Петро Петрів син Шульга.“

— От бачте, — мовив, прочитавши листа, Головатий, — усі вже про це говорять, тільки ми з вами нічого не знаєм...

— Так як же це так, мордує його маму?! — визвірився раптом у великому гніві Чепіга, аж йому вуса якось во-

роже наїжились. — Воювали, проливали кров... я й сам, як ви знаєте, добувся — куля прошила мені плече, — а тепер відбирають?! Оце така правда?!

— Головне, кажуть, що ці землі дармують, — сказав Головатий, випивши грушевого квасу, що його ще перед тим уніс був хлопець і поставив на стіл, — мов би то не заселяем їх...

— Як не заселяем? — аж підскочив Чепіга (він ходив увесь час по хаті або пристоював, слухаючи). — А наші хутори та села у всіх трьох паланках — Березанській, Кінбурнській, Подністрянській? Котлярівка, Сасичка й інші на Інгульці! Солониха, Піщанка, Чичиклій, Гнила, Коротка й інші на Бозі! Незавертай, Головкивка, Аджидар, Яска й інші на Дністрі! А отари овець? А млини, пасіки та садки? А рибальство на річках та в морі? Мало хіба? А що тут було за турків?

Головатий удруге хлиснув квасу.

— Та це, бачте, тільки зачіпка. Ця земля потрібна панам-генералам та поміщикам, — от вони й шукають чогось такого... Є також чутка, що нових німців-менонітів сюди „канцелярія опікунства іностраних“ виписує...

— Так де ж тоді правда?! — обурювався далі Чепіга. — Те, що ми завоювали, німоті віддають...

— Та ще й пільги на 30 років та позики їм усякі... Але як вони, Коховський та інші, захотіли цього, то ми вже нічого не вдієм. Тут треба щось інше думати.

— Що ж нам робити?

— Треба їхати до Петербургу, до самої цариці та просити, щоб дала оту землю на Тамані... Тільки хто поїде?

— Та вже ж не хто, як не ви, Антоне Андрієвичу, — мовив поважно Чепіга.

Це вам найбільше пристало, бо там же треба знати, як до кого повернутися... Та й слово, може, треба буде перед царицею сказати...

— Та воно таке. Тільки ж і мені тепер це не так легко робити. Якби це до небіжчика світлішого князя йти, то я вже знав би, як... А тепер же там нові люди — князь Зубов та граф Салтиков, а вони, кажуть, такі, що ні прусту до них...

— Ну, та вже якось там доберете способу, вам же не п'єрвина. Де вирвете, як ви кажете, вовчими зубами, а де й лисячим хвостом мельнитє... Послужіть, будьте ласкаві, ще раз для війська, а військо вам подякує...

— Еге, подякує. Он обікрали мене, якби й простого, не подивились, що суддя... Мені особливо шкода волоських горіхів: повен міх, тисяча чотириста, я сам лічив, та одін-в-один... Я ні на кого не покладаю гріха, як на Писанку. Його б давно треба було з війська к бісячому батькові витурити... як то ми зробили з Андрієм Білим...

— Якби ж знаття, що достеменно він це зробив, — мовив роздумливо Чепіга. — А так... не піймавши, не кажи, що злодій...

— Та воно таке. Ну, а кого ж узяти в підручні до того Петербургу? Треба людей меткеньких, щоб і послати кудись можна було, як мені буде ніколи або щоб мого чину не ронити... Та й чести війська щоб не закаляти...

— Та ви вже подумайте, кого. Може, капітана Лисицю, Петренка...

...Але здійснити задуману подорож до Петербургу зміг Кіш нескоро. Спершу треба було дістати на це дозвіл-згоду від самої цариці. Клопотали про цей дозвіл через генерал-губернатора Коховського. І не один раз довелось послати доброго балика й йому самому, і його підручним, поки той дозвіл здобуто.

Ця справа тяглася впродовж усього літа й усієї осені та зими, і аж 9 лютого 1792 року Чепіга побачився в Яссах з Коховським та зміг нарешті все владнати.

Тільки після цього військовий суддя Антін Головатий з товаришами виїхав до Петербургу.

.
Довгі та нудні зимові вечори в Петербурзі, такі вечори, що не знати, коли вони й кінчаються, бо непомітно переходять у „білі ночі“.

— Не знаєш, коли й спати лягати, — гомоніли між собою козацькі старшини, нудьгуючи на своєму „заїжджому дворі“ через безконечне зволікання у вельмож їхньої справи про надання землі на Тамані. Жили тим часом деякими новинами, що хвилювали російську столицю, такими, як от звістка про Монгольф'єрову кулю чи Месмерів магнетизм. Розважалися ж найчастіше співами та грою на торбані, що його привіз із собою Головатий. Головатий взагалі був душею товариства, найчастіше й найбільше грав та співав, а також добував різні книжки й читав їх для гурту вголос. Якось він приніс не друковану книжку, а рукопис.

— А послухайте, панове товариство, ось цієї, — сказав, сідаючи до столу. — Тут цікаве про Переяславську раду написано...

І, пакнувши люлькою та пустивши з носа цілу хмару диму, почав читати:

— „Старі з них, разом із гетьманом, приставали на протекцію Московську як народу єдиновірного і єдинопле-мінного, а молоді дуже їм противились, кажучи через партизанта свого і промовця осавула генерального Богуна, що в народі московському панує неключимое рабство та невилництво і що у них, крім божого та царського, нема нічого власного, і люди, по-їхньому, роджені на світ ніби тільки для того, щоб бути рабами; що самі вельможі й бояри московські уважають себе рабами царськими і в просьбах своїх пишуть, що б'ють як холопи чолом, а посполитий люд їхній уважають вони кріпаками і цих кріпаків, або, по-їхньому, крест'ян, за нечувани-

ми в світі правами, продають на торжищах нарівні з худобою, а часто й на собак міняють, і продавани повинні удавати з себе веселих, показувати доброту тіла свого, свій голос і яке которий знає ремесло, щоб за них до рожче заплатили...”

Тут Головатий спинився, щоб докласти тютюну в люльку.

— Оце пише, як в око ліпить, — обізвався капітан Лисиця. — Що ж воно за сочинитель такий?

— Не знати, хто. Книга зветься „Історія Русов“, а хто написав, невідомо. Мабуть, побоявся підписатись, бо дуже вже гостро проти Москви ріже...

— А таки гостро, — загомоніли й інші.

— Та й не тільки проти Москви, — вів мову далі Головатий. — Це й уся історія козако-руської України, як на долоні викладає. Можна сказати, що це найцікавіше з усіх по історичній про нашу націю... А ми ж уже й маємо багато історичних статей, він чово, засвоєне вже в Петербурзі. — як от Інокентій Гізєлів „Синопис“, як Хронічки козацьких літописців Граб'янки, Самійла Величка й інших, а також написані нашого вже часу книги, а іменно: „Описаніє о козацьком малоруськом народі“ Петра Симоновського, „Краткая літопись Малія Росії“, В. Рубана, „Літописное повіствованіє о Малой Росії і ея народі і о козаках вообщє“ Рігельмана... А тепер прибавилася ще й оця — „Історія Русов“. Я її оце вперше бачу: дав мені на прочитання тут один патріот „дражайшої, як він каже, отчизни нашої України“...

Він узяв воскову свічку, що була приліплена перед ним на столі й тріпотала в досить похмурому приміщенні заїзду світлом та тінями, як великий метелик крильми, прихилив її полум'ям до люльки, а люльку наблизив до неї й став, пихкаючи, припалювати.

— Мало тепер стало істинних патріотів наших, — вста-

вив капітан Ніякий, — усі Росії щиро usługують... А найпаче старшина й колишні полковники, що поробилися благородними російськими дворянами...

— Тут ось і про них сказано, — узявся Головатий знову до книжки. — Сказано, що вони, подумавши, що після ліквідації гетьманщини їм залишаться урядові маєтки, „залишили націю чекати на ласку в Бога“...

— Так, так, — загомоніли слухачі, — всі вони такі.

— Як сказати? — мовив роздумливо Головатий. — Усі — і не всі...

І, притишивши раптом голос, додав:

— Кажуть, що торік відомий сочинитель Василь Капніст, що написав „Оду на рабство“, їздив до пруського міністра Герцберга просити допомоги Україні проти Росії...

— Та невже?!

— Він, той Капніст, нібито на нас, козаків, надіється в тій протиросійській акції...

— Якби ж то ми вбидися в силу, — мовив, зідхнувши, капітан Ніякий.

— Є серед них і такі, — вів далі свою мову Головатий, — що не цураються й звичаїв наших та й книги починають нашим наріччям писати. Бо як у всякім одязі, так і у всякім наріччі є своя краса, і не один з наших людей пробує вже під корою простої мови знайти тую красу, щоб написати для слави отчизни нашої щось таке, як писали чужинці для слави своїх країн — Плавт у Римі, а Мольєр у Франції, коли не більше щось. Це робив уже Митрофан Довгалецький у своїх інтермедіях, архієпископ Георгій Кониський також, писав по-нашому славний стихотворець у вуличному стилі, у Плавтовому стилі, Танський, переодягнув Вергілієвих „Пастухів“ у козацький кобеняк Опанас Лобисевич...

— Була в мене, — сказав капітан Лисиця, — „Супліка

на попа“, нашою мовою написана. Вельми добра і весела річ. Не знати тільки, хто написав...

— Я цієї речі не бачив, — мовив Головатий, — але такі веселі вірші писав отець Іван Некрашевич. Є в нього „Сповідь“ і інші, вроді інтермедій чи „междувброшених ігралищ“, як дехто каже...

— Еге, — кинувся він, — це я забалакавсь, а мені ж треба до...

І він назвав одного з вельмож, що через його руки проходила козацька справа про землю.

— Люди добрі спати лягають, а у вельмож оце тільки день починається...

Потім він пішов до своєї кімнати одягатися, а як по якомусь часі вийшов звідти, то вже був у синьому сюртуці, на голові мав гладенько причесану перуку, і коса була перев'язана чорною стрічкою.

Уклонившись церемонно, як на майбутньому прийнятті у вельможі, він сказав:

— Піду крутити лисячим хвостом... Така тут, панове товариство, врагова політика...

Джура Микола подав йому його „вовки“ (важкого козуха з вовчого хутра) та кудлату шапку-капелюху, бо надворі — було чути — гула лютнева північна хуртовина.

...Не один раз довелось Головатому „крутити хвостом“, бувати в різних вельмож, у царициного секретаря Попова тощо. Через цього Попова він подав „прошення“ про надання землі козацькому війську. Після цього його прийняв „новий Потьомкин“ князь і генерал-фельдмаршал Зубов, а на тому прийнятті приобіцяно йому „доставити“ його до „ручки“ самої цариці.

Але це сталося аж 1-го квітня.

Ідучи на це прийняття, козацькі послі поодягалися в свої козацькі вбрання, а не в каптани та перуки. Це зро-

били вони для того, щоб зацікавити собою царицю, а придумав це не хто, як той же таки Головатий.

Сам Головатий надів зелений чекмінь, білу черкеску та широкі сині штани, взувся в червоні чоботи.

Але йдучи з дому, всі вони понадівали ще й кожухи (Головатий свої „вовки“), бо надворі було ще холодно.

До царициного палацу поїхали найнятими візниками. Меткі столичні „ваньки“ миттю провезли їх через Вісячий міст, Новою Садовою, Невським проспектом, але не подалеку від палацу козаки повставали й пішли пішки.

— Щоб не подумли, що ми багаті, — пояснив Головатий товаришам свою чергову „житівку“. — Бо я ж увесь час їм торочу, що наше військо, як сироти, босе й голе...

Взагалі послі з Головатим у всьому згоджувались, бо були при ньому ніби тільки барвистою оздобою.

При вході до палацу стояли на варті два гвардійські офіцери. Були вони неспорушні, як статуї, і на прибуття козацьких послів не звернули, бачилось, аніякісінької уваги; здавалось, вони були „прибудовані“ обабіч широкої брами, як частина фронтонної колони.

Не встигли козаки й подумати, як до цих „царських врат“ заходить, як назустріч їм вийшов жвавий „панок“ у блакитному каптані з золотими гудзиками, у білих з вишитими на колінах квітами рейтузах та в панчохах обнозі. Він був такий рухливий, що коса на його спині мотлялась, як овечий хвіст, а тонкі ноги вигинались, як лозини.

— Venez avec moi!* — сказав „панок“ і побіг уперед.

Козаки поспішили за ним, зрозумівши його рухи — не мову. Панок повів їх широкими сходами на другий поверх, а ті сходи були заслані розкішними дорогими килимами, що на них якимось чином випадало ставати чобітьми, хоч би то були й не прості чоботи, а такі, як у козацьких послів, сап'янці.

* Ідіть за мною!

„Пробігли“ козаки з тим панком одні двері, другі, треті, таки добре на тих сходах захекавшись, і опинились у просторій кімнаті. Тут до них підскачили цілою юрбою інші „панки“ в перуках та каптанах, познімали з них кожухи. Після цього перший „панок“ повів їх далі. Минали ще якісь двері, з непорушними вартовими біля них, аж поки не зайшли до великої ясної світлиці — ждальні.

— *Assaiez vous, monsieurs!** — кинув „панок“ козакам, показавши рукою м'які канапи та крісла, що стояли попід стінами, а сам зник у бічних дверях.

Козацькі послі роззирнулись по світлиці. В ній було тепло й приємно після надвірнього холоду.

— А що, панове товариство? — обізвався Головатий до товаришів. — Тут, либонь, краще, як надворі?

— Та таки й краще...

— Та ще й сісти, здається, можна, як той панок показав... Бач, які м'якенькі ослони. Треба спочити, бо я таки добре угрівся, поки біг за тим джигуном...

І Головатий сів, а за його прикладом зробили це й інші. Після цього всі мимоволі замовкли, мовби вслухувались у велику тишу, що, здавалось, панувала, обкутана м'якими килимами, у всьому палаці, а не тільки у ждальні. Навіть великий на стіні годинник, зроблений у кучеряво-золото-блакитному стилі ампір (роботи відомого Leroy) не порушував цієї тиші — беззвучно погойдував вагалом під склом між золотими колонками дверець.

По кутках стояли порцелянові пастушки, мистецька мода часу, що оздоблювала не тільки царицин палац, а й господи вельмож у цій „північній Пальмірі“ — Петербурзі.

Крім канап, крісел, годинника та порцелянових пастушок, у кімнаті був ще вартовий офіцер, що стояв біля тих дверей, куди зник верткий „панок“, але він був такий непорушний та безмовний, як і всі ті речі. І ця тиша не-

* Сідайте, панове!

звично напружувала козаків. Непомалу, мабуть, діяла тут ще й близька зустріч із самою царицею. Усі бо розуміли, що бачити царицю — це не жарт: не так станеш, глянеш, ворухнешся чи там яке необережне слово з уст випустиш, — уже й готовий „маршрут у Сибіряку“. Сталося ж було раз колись уже таке самому Головатому, як він розмовляв з Потьомкином про зруйнування Січі. А то ж іще був тільки помічник царицин, а не сама цариця. Крім того, в Головатого була тепер ще й інша турбота: він потиху шепотів, проказуючи свою написану й вивчену задалегідь промову. Тут він відчув також, що й його серце не завжди рівно та спокійно б'ється: воно почало так стукати, що аж дихати було важко.

Нарешті повернувся „панок“ - провідник, а за ним вийшов іще один — літня вже людина, навіть, як зауважили козаки, з задишкою, — царицин оберкамергер.

Козацькі послі посхоплювалися з місць і низько цього му вельможі поклонились.

Оберкамергер сказав (уже по-російському), щоб вони йшли за ним, і пішов у ті двері, з яких був вийшов. Але біля самих дверей спинився й спитавсь:

— Єслі государиня будет спрашівать, как будете отвечать?..

Він, либонь, побоювався за гостей, що говорили не зовсім зрозумілою мовою.

— Як зуміємо, — відповів Головатий, не подумавши й не спиняючись, і тим ніби вштовхнув самого камергера в ті двері, куди мали заходити.

Ці двері вели до Портретної залі, великого приміщення, обвішаного густо портретами московських царів та цариць. Висіли ці портрети в певному порядку — хто за ким царював. Спочатку йшли давні царі, бородаті й дикий, в „Мономахових шапках“, унизаних перлами: Іван Грозний, з кривавими очима й хижо-закарлюченим но-

сом, татарин Борис Годунов, перший Романов, Міхаїл Фьодоровіч, „тішайшій“ Алексей Міхайловіч. Далі, від Петра I почавши, пішли „європеїзовані“ — сам Петро, простоволосий, з великим розпатланим чубом, його жінка, малописьменна надбалтійська німкеня Катерина I, далі його дочка Єлізавета Петровна, що мала за чоловіка українського козака Олексу Розума (про це козацькі посли знали), потім Анна Іоановна, хлопець Петро II і нарешті Петро III, дегенеративний чоловік „царствующої цариці“ Катерини II, що його вона згладила з світу, щоб посісти трон.

Перейшовши Портретну залю, козаки опинились перед дверми, з яких їм назустріч вийшов сам найновіший „временщик“ князь Зубов, нестара ще людина. Сказавши козацьким послам, що вони зараз побачать царицю, Зубов спитав Головатого, чи не забув він церемоніялу прийняття в цариці, про який він йому казав. Головатий відповів, що не забув.

Після цього двері ніби самі відчинились (насправді їх відчинив камер-юнкер), і козацькі посли зайшли до Мрамурової залі.

У цій залі вони побачили багато пишновбраних вельмож та фрейлін. Чоловіки всі були в перуках з косами, тонконогі в своїх рейтузах, як журавлі, а жінки в широченних кринолінах, з фіжмами, що сиділи ніжно-рожевими метеликами на голих плечах та низько декольтованих грудях; всі жінки були нарум'янені і мали наліплені на щоках „мушки“.

Хоч який був напружений у цю мить Головатий, але не втерпів, щоб не шепнути при цій нагоді капітанові Лисиці, що був найближче:

— Ото спідниці! Цілі курені понапинали! Якби наших жінок в отаке поодягати! От хоч би й твою Хіврю...

А потім вискочив наперед, як на муштрі.

Посередині між вельможами й фрейлінами стояла невисока повнотіла, з властою шиєю стара вже жінка, теж у криноліні, але з невеликою золотою коронкою на голові. То й була сама цариця. Головатий зразу впізнав її, бо вже бачив, як подавав біля Кременчука адрес з просьбою про віднову війська.

— Государиня, — шепнув князь Зубов козакам, показавши очима на царицю, а сам швиденько відійшов набік.

Козацькі посли впали навколішки, а далі й до землі поклонились, вдаривши лобами об блискучий холодний паркет.

— Змилуйся, мамо, змилуйся! — вигукнули дружно.

— Встаньте! — обізвалась неправильною російською мовою, але ласкаво цариця.

— Не зразу вставайте! — шепнув товаришам Головатий.

І ще раз усі голосно гукнули:

— Змилуйся, мамо, над сирітською долею своїх дітей...

— Встаньте! — наказала вдруге цариця.

Козаки підвелися, а Головатий виступив наперед, відокремившись від гурту, і виголосив одним духом промову:

— „Жизнедательным державного веління твоего словом, при рожденіи з неплодного битія, вірний Чорноморський Кош приемлет нині дерзновенно вознести многоблагодарный глас свой к святійшому величеству твоему і купно возглаголати глубочайшую преданность сердець его. Приими оную яко жертву единой тебе од нас сохраненную, приими і уповающим на сінь крилу твоею перебуди приближище покров радованія...“

Кажучи останнє слово, він не розраховував і сказав його так, ніби не скінчив своєї промови, через те вихопилось йому мимоволі ще:

— Та й годі...

Цариця зрозуміла, що він сказав усе, приязно посміх-

нулась і простягла йому свою „ручку“ долонею вниз. Головатий підбіг до тієї ручкки і, ставши на одно коліно, з побожністю поцілував її, м'яку, випечену, напахану пахощами.

— Паша! — звернулась цариця до вельможі середнього віку, кирпатого, з нездоровою церою обличчя, після того, як Головатий, поцілувавши „ручку“, підвівся на ноги. — Ето войсковою суддя Головатий, мой старий знакомий...

І вона знов посміхнулась.

— Суддя? — дурнувато перепитав кирпатий. — А ко ж ти судиш? — спитав уже самого Головатого.

— Хто заробить, — відповів Головатий. — Таких, як...

— ...Ваше височество, — підказав князь Зубов.

... — Ваше височество, — додав, хоч і з запізненням Головатий.

Кирпатий — це був великий князь і престолонаслідник Павел Петрович.

Після цього цариця, кивнувши козакам головою, вийшла, сховавшись за важку шовкову завісу, що звисала з-під стелі: за тією завісою були, очевидячки, двері до іншого приміщення. Слідком за нею вийшли й деякі фрейліни, а також оберкамергер. Але більшість присутніх, а також великий князь залишилися із козацькими послами.

Великий князь далі розмовляв з ними „у веселому виді“, як писав пізніше про це в листі до Коша Головатий. Він звернувся до своєї жінки великої княгині Марії Фьодоровни й сказав:

— Marie! Ето войсковою суддя Головатий...

Далі показав козаків, як якусь дивовижу, своїм синам Константинові та Олександрові. Усі присутні розглядали одяг козацький, захоплюючись, видимо, заразом і їхніми мужніми постатями.

— Ah, mon Dieu, qu'ils sont romantique! * — сказала голосно одна фрейліна. Але ні Головатий, ні інші козацькі посли не зрозуміли цього компліменту.

Деякі з вельмож просили Головатого пояснити, що то за слово „та й годі“, що його він сказав наприкінці своєї промови.

А наостанку царицин секретар Попов передав Головатому царицину відповідь на козацьке „прошеніє“: цариця обіцяла дати землю, але де саме, не сказала; крім того, зазначила, що вони просили землі дуже багато.

Повернувшись додому, Головатий зразу ж написав до Коша листа, а через два тижні одержав від Чепіги відповідь.

— „Листа вашого, — писав кошовий, — пущеного 2 квітня, справно одержав і за нього дякую. Що ви були приставлені до ручки Матері нашої, — то добре. Що вас там усі — і великий князь Павло Петрович з великою княгинею та з синами своїми Константином та Олександром прийняли у веселому виді, — за це хвала Богові. А що наша Мати тільки обіщала землю, а не сказала, де саме, — шкода. Клопочіть там без угаву, а за те вам буде дяка й слава від усіх чорноморців. Бо на нас тут, бідних сиріт, з усіх боків генералітет та поміщики насідають: ждуть не діждуться, коли вже можна буде всі добра наші загарбати. Уже його превосходительство генерал-губернатор Катеринославської губернії і багатьох орденів кавалер Коховський виїхав у Дубоссари для роздачі землі поміщикам, а мені пише, щоб ми призначили ціни за козацькі хати — хоче купити для своїх кріпаків. А декотрі поміщики присилають уже салдатів і силоміць забирають у козаків худобу. У козака Кисляківського куреня Діброви прикажчик його превосходительства Коховсь-

* Ah, mій Боже, які вони романтичні!

кого розбив у хаті скриню, нещадно бив жінку й дочок, а одна — Марія, з переляку в очерет на березі Бога забігла і невідомо, чи жива.

А все інше у нас гаразд, тільки зима дуже люта.“

Після царициної „ручки“ козацькі старшини увійшли в столиці в моду: їх запрошувано до вельмож на вечірки, роблячи з них ніби романтичну прикрасу, і не раз там злітали з уст високородних паній слова про романтичну красу козацьких постатей.

Та Головатий прикрашував тії вечірки ще й іншим — брав кожного разу з собою торбан, грав та співав козацьких пісень, а його джура Микола вибивав на дзеркально-блискучих паркетах гопака, дергунця та інших козацьких танців.

Але справа з наданням землі знову заглухла. Посли знову стали турбуватись: радістю від царициної „ручки“ війсьکو не могло задовольнитись.

Спробував був військовий суддя разів зо два нагадати про це Попову, але з того нічого не виходило. Тоді він добрав іншого способу: склав жалібну пісню про нещасливу долю козацького війська і заспівав її на вечорі в графа Салтикова.

— Ой Боже наш, Боже милостивий! — починалась та пісня, —

Уродились ми в світі нещасливі.

Служили вірно на морі й у полі,

Да й осталися убогі, босі й голі.

Старалися землю заслужити, —

розповідала пісня, —

Щоб у вольності віку дожити...

Дивляться вельможні господарі й гості — а в співака сльози кап, кап, котяться по його таранкуватих щоках. Чого? Що таке? Про що оповідає ця не зовсім зрозуміла своєю мовою пісня?

А пісня оповідає далі:

Да й дав був гетьман од Дніпра до Бога

Границею по Бендерську дорогу,

Дністровський, Дніпровський — обидва лимани, —

В них добуватись, справляти жупани...

Тільки ж:

Прежнюю взяли, да й сю одбирають,

А нам жити Тамань обіщають...

Пішли б і туди козаки, аби їм сказали, —

Щоб не загубити козацької слави.

А далі пісня з жалем зверталася до покійного „гетьмана“ Потьомкіна, що хоч і круто іноді поведився з козаками, але від нього вони подеколи й ласку мали.

Устань, батьку, великий гетьмане,

Милостивий наш вельможний пане!

Устань, Грицьку, промов до нас слово,

Проси царицю — все буде готово:

Дасть нам грамоту на вічність жити,

Ми їй будемо вірніше служити...

Закінчив пісню і торбан у великій тузі з колін упустив; задзвеніли тужно востанне струни від того вдару — і замовкли. А співак сидів, похиливши на груди голову, і сльози далі, великі, як горох, котилися по його щоках.

Кинулись і господар, і гості розпитувати про причину такої великої туги-жалю.

Зідхнув військовий суддя Чорноморського війська і „чистою, употребительною“ (себто російською) мовою переказав зміст пісні. Гості стали висловлювати співчуття, хоч і обережно, бо ж... цариця знає, що робить. А господар граф Салтиков приобіцяв нагадати про цю справу цариці ще раз.

Але цей плач Головатого був такою несподіванкою, що його не зразу зрозуміли й його товариші.

— Навіщо ви, Антоне Андрієвичу, це зробили? — спи-

тали його, йдучи вже додому.

— Що саме?

— Та плакали...

— Так треба. Це я так ще раз крутнув лисячим хвостом: може, це нам допоможе... Ви ж чули, що граф обіщав цариці сказати. А так ми сидітимемо тут, поки й рак свисне...

— Але ж ви насправді плакали... сльози пустили... Як ви те зуміли? Наче ж і цибулі з собою не брали...

— Не брав. А ви бачили в театрі Вольтеру „Семіраміду, царицю Вавилонську,“ як там служниця плакала? Не насправді ж вона плакала, а тільки удавала... Так і я ото так.

ЗАБИВНОЮ ДОРОГОЮ ДО ВОЛІ

Однієї весняної ночі 1792 року в осиротілому на довгий час після Левкового арешту Сердюччиному дворі з'явилась якась обережна тінь. Тінь підійшла до вікна і злегка постукала в шибку. Раз, удруге...

З хати обізвався переляканий старої жінки голос:

— Хто там?

— Це я...

Упізнавши синів голос (а це був, справді, Левко), Сердючка кинулась притьмом у сіни, відчинила двері та так і припала до невидної в темряві синові постаті. Вона ж не бачила його більш як два роки і не сподівалась бачити живим! А як увійшли до хати, заходилась мерщій розпитувати, як він і звідки прибув.

Та Левко не став розповідати, сказав тільки, що втік з-під арешту і що їм обом треба негайно тікати на степи, до козаків.

Тепер уже Сердючка, почуваячись винною за останню синову „пригоду“ (що не пустила раніш тікати), не стала перечити. Вона тільки завважила обережно, що, „може б, не зараз, хоч би завтра, щоб зібратись у дорогу.“

Та Левко сказав, що вони мусять до світу виїхати. Тоді Сердючка, давши синові п'отемки їсти (навіть каганця не світили, щоб у вікно ніхто не побачив), кинулась носити харчі та одяг на воза, що стояв у підкаті. Хапком поївши, Левко й собі кинувся носити та вкладатись у далеку дорогу. Робити це було незручно, бо поночі не можна було знайти, де що лежить, хоч мати й пам'ятала, шукала й давала йому в руки.

Як уже все було вкладене, Левко побіг до Цяцьки, щоб той із жінкою допоміг поставити на воза материну скри-

якась інша образа: він спалахнув якоюсь незрозумілою матері люттю й крикнув на неї придушеним шепотом, аж вона перелякалась.

— Ви хочете мене погубити?! Сідайте на воза зараз же мені!

І Катря — здавалась тепер йому найбільшим у Турбаях ворогом, бо вона могла, довідавшись, що він тікає без неї, наробити галасу на все село або, може, й інакше якось на перешкоді стати. — „Вона ж у мене тепер, як Цяцьчиха в Цяцьки,“ — подумав, заспокоюючись, коли побачив, що мати відмовилась від свого наміру (хоч і не сіла на воза).

Та й як би він віз тепер осоружну Катрю туди, де була Ївга?! Та чарівна дівчина, горда козачка, вабила його тепер як провідна зірка в далині. Цяцьчиха прибігла сказати, що вони (Цяцьку б то) вже готові вирушати, і, сказавши це та побачивши, що їхні супутники готові, зразу ж побігла назад.

Левко взяв у руки віжки, подивився на зоряне небо, далі перехрестився, сказавши „ну, Боже, поможи!“ і торкнув коня віжками.

Віз глухо загуркотів по примерзлій землі. Сердючка мовчки пішла за возом, нишком і собі в темряві перехрестившись. Уже виходячи з двору, вона нахилилась до ліси, намацала й відломила в темряві палицю і стала, сама про те не думаючи, підганяти теля та корову.

З Цяцьчиного двору виїхав другий віз — Цяцьчин і поїхав слідком за Левковим.

Шлях теж був примерзлий, і вози хоч і не дуже, а таки торохтіли. Тим то Левко мимохіть стримував коня, щоб повільніше йшов, а як кінь голосно пирхав, то він аж здригався від напруги й неспокою. Та незабаром обидва вози спинились перед Цяцьковим двором. Левко й Цяцька

пішли до двору. Щоб не торгати хвірткою, вони перелізли через лісу й постукали в причілкуве вікно.

По якомусь часі зсередини обізався Цяцьков голос, запитавши: „хто там?“

— Це я, Левко Сердюченко... і дядько Цяцька Грицько, — обізався за обох Левко. — Вийдіть сюди, пане отамане...

Через деякий час рипнули сінешні двері (Левко й Цяцька підійшли туди), і на порозі замаячила Цяцькова постать.

— Так це ти, Левку? Чи ти ба! Як же ж тебе Бог приніс? Звідкіль? — загомонів вражений Цяцьков. — А то ще хто з тобою? (Він, очевидно, не почув був, як Левко називав Цяцьку).

— Та дядько ж Грицько... Цяцька... Ми оце з ними тікаємо до козаків. І оце зайшли вам сказати. А я втік з арешту...

— Утік?! Оце так так!

— Утік.

— Як же?

— Довго, пане отамане, розказувати. Вели ввечорі до слідувателя, — так я й дремнував... Петра Горобця вже немає на світі: замучили. І мене били... руки викручували... А Книш іще сидить... Тепер я оце тікаю, бо шукатимуть мене... Там у мене є овечки в отарі, — так ви їх або на сиріт віддайте, або ще щось урядьте з ними... А корову й теля я беру з собою...

Цяцьков хвилину подумав.

— Чого ж це так? — загомонів. — Може б же ж, ми гуртом тебе оборонили, свого посла...

— Ні, таки поїду...

— Ну, хай Бог помагає! Бо воно й нам коли б не довелося отак усім розбігатись. Попрощаймося ж, бо, може, більш не доведеться й бачитись.

І він, підійшовши, знайшов у темряві Левкові плечі, обійняв їх і поцілував в обличчя — в вуса.

Цяцька теж із Цапком попрощався. А на його питання, чого їде, тільки махнув у темряві рукою: „так, мовляв, за гуртом.“ Але Цапок дуже ним не цікавився.

З двору вийшли вже хврткою, що її сам господар, виводжаючи, відщепнув.

Коли вози знов рушили, Цяцька передав віжки жінці, що сіла на воза, а сам догнав Левка і, йдучи поряд, розказав йому про все те, що сталося в Турбаях за його відсутності. Уже 24 червня 1789 року, зразу після того, як убито Базилевських, сама цариця наказала Потьомці, щоб покарав турбаївців за все зроблене, особливо за смертовбивство. Начальство вимагало, щоб село видало убивців, але турбаївці сказали, що всі винні, і нікого не видали. А як якісь племінники Базилевських („чи хто там вони“) зажадали, щоб їм повернуто збитки, турбаївці вирішили зробити ще гірше: поділили між собою все їхнє майно, а дім спалили. Сам Цяцька взяв тоді і сала, й полотно, а також добре дзеркало, таке велике, що в ньому всього видно, із штаньми й постоломи („тільки шкода, що довелось тепер покинути“). Була чутка, що сам Потьомка („як іще був живий“) купив чи хотів купити турбаївців у тих племінників Базилевських по п'ядесят карбованців за чоловіка, а жінки й діти мали б піти безплатно. Купивши, Потьомка хотів переселити турбаївців на свої нові землі — одних на Очаківському степу, деь на шляху від Соколів до Бендер, а других від Берислава до Перекопу на Чорній Долині біля Чаплинки...

— Еге, наробили чимало, — закінчив Цяцька своє оповідання. — Буде тут іще роботи, ой буде! Отож краще самим утекти, — то, може, хоч кріпаками не будемо...

Коли зяяснів ранок, утікачі були вже далеченько...

І в цей час люди в Турбаях звернули увагу на два мов-

чазні й безживні двори — Сердюччин та Цяцьчин: у них ні телята не мекали, ні корів із них ніхто до череди не вигонив.

На Сердюччин двір найперше звернула увагу Катря Гриценківна. Забігла в двір, кинулась до хати (з старою Сердючкою вона по-давньому була в добрій приятні).

— Чи ви, тітко, живі тут?

І роззявила з великого дива рота: сінешні двері були відчинені, у хаті (побачила, як туди заглянула) — усе розкидано. Вискочила надвір: у загороді не було корови, у стайні — коня. Побігла, приголомшена побаченим, до отамана:

— У Сердюків щось негаразд: нікого нема... І корови, й теляти немає... і коня... Тільки кури zostались. Де вони ділись?

— А чого ти, врагова дочко, лазиш спозаранку по чужих дворах? — з робленою суворістю нагримав Цапок. — Родичі вони тобі які чи що?

— Ні... Які ж вони мені родичі? — збентежилась молодиця, згадавши усім відомий притрапунок з дьогтем. — Я так, по-сусідськи...

— Ну, так отож. Левко — ти сама знаєш, де, а стара... хіба я їй сторож?

Катря догадалась, що Сердючка виїхала кудись до си-на... подумала, що, може, він (Левко б то) і не був заарештований, а втік туди, куди й раніш тікав.

— „А мене покинув!“ — запекло їй на серці. — „Пожив з невінчаною, наробив слави та й покинув...“

О, як вона його тепер ненавиділа!

А Цапок того ж дня роздав Сердюччине та Цяцьчине майно сиротам та бідним удовам.

Довго їхали турбаївські втікачі, бо спочатку їм доводилось їхати більше вечорами або вдосвіта, а то й уночі,

а вдень вони здебільшого перестоювали в ярках та лісах (хоч іще й безлистя): боялись, щоб їх не перейняли.

Але виїхавши в степи, де було мало сіл та хуторів, вони вже не ховались.

Замість лісів стали тепер їм попадатись також іще безлисті, наїжені колючками терників та цілі хащі дикої шипшини, такі знайомі Левкові з Громоклівського хутора та його околиць. Терники та шипшина ховались у вибалках та ярках, а поза ярками розстилався широченний простір рівного степу, сірого й безсніжного вже, тільки подекуди у вибалках білили ще латки, як білі плями у здухвинах рябої корови.

Такий був степ ранньої провесни: сірий, непривітний, з подихами ще холодного вітру, що шелестів сухою тирсою. Та разом степ був повний манливої волі, безмежної легкості. І це радувало наших утікачів...

Довго їхали й степом. Та от одного дня на обрії замаячів шестикрилий Чепіжин вітряк, замахав, ніби руками закликав: „Сюди! Сюди!“

Серце Левкові затьохкало якоюсь буйною радістю: тут була воля, тут була та, що її він ніколи не забував...

— „Якщо не вийшла заміж,“ — подумав з острахом. — „Або, може, знов... прожене мене... як тоді.“

Адже він ще й тепер не міг їй сказати, що він козак. Ба більше: його становище втікача із збунтованого села робило його життя суцільною небезпекою, себто перешкод стало ще більше, ніж було тоді, як горда козачка... його прогнала... Але хто з закоханих не надіється всупереч усім труднощам та перешкодам!

Кожна знайома річ, навіть дрібниця, бачені колись на хуторі, його зворушували, наче він їхав додому. Ще здаля він побачив на високій Чепіжиній клуні лелеку, що стояла, як на варті, в синій високості погожого дня. Вона, знать, недавно прилетіла з вирію і тепер оглядала й

поправляла трохи зруйноване за зиму гніздо: час від часу нахилилась і щось там робила своїм довгим дзьобом.

Річку Громоклію подорожани переїхали через ту греблю, що її колись Левко переїжджав з Харком Чепігою, як їхали верхи з Єлисавету. Як тоді, так і тепер гребля глухо загупотіла під кінськими ногами, як і тоді вони виїхали нагору маловтвораним цілинним шляшком і зблизилися спочатку (як і тоді) до Недвижиного двору.

Та тільки ж тепер не брав ніхто води з колодязя з високим журавлем!

Взагалі на хуторі було тихо, немов би він ще не прокинувся з зимової непорушності. І та лелека, що стояла на клуні, час від часу вицокуючи, наче будила заспаних людей: „Прокидайтесь, годі спати... Вже сіяти пора, садити в городах“...

Зблизившись до Чепіжиного двору, Левко зліз із воза, відчинив ворота і, взявши коня за обротьку, заїхав на подвір'я. За ним те саме зробив і Цяцька.

На шум у дворі відкілясь прибіг Рудько, гавкнув ліниво разів зо два, але потім упізнав Левка й став виявляти, хоч і незграбно, по-старечому ознаки приязні — лащитись, позираючи разом сторожко на незнайомого Цяцьку та тих бабів, що сиділи на возах.

— Це Рудько, — сказав Левко якимсь піднесеним і недоречно-ніжним як до собачої „особи“ голосом, мов би знайомив із псом-кудлаєм своїх земляків. Йому ж бо й кудлай цей багато про що (у спогадах) говорив!

Із хати (як і колись!) вийшла баба Хівря, ще дужче згорблена та постаріла, але в тій самій старенькій керсетці, запнута тією самою виляною хустинкою, зав'язаною різками на малій, майже дитячій голівці. Приклала дашком долоню до очей, пізнавала, що воно приїхало, і ніяк не могла добрати, що саме.

Спинивши коня посеред двору, Левко підійшов до неї.

— Добридень, бабусю! А ну пізнайте, хто приїхав!
Бабуся придивилась краще, але з тим самим вислідом.
— Та Бог його святий знає... Щось не по-знакү...
— А Левка пам'ятаєте?
— Якого Левка?
— Сердюченка, що колись був у пана Харка за молодика?..

— Так ти Левко?
— Левко. А он на возі мої мати...
Стара Сердючка сиділа на возі й не наважувалась уставати. — „А що як не приймуть?“ — вертілось їй у голові.
— „Чужа ж чужина, хоч Левко й наймитував у них“...

— А на другому возі наші сусіди, — казав далі Левко.
— Ми приїхали зовсім. А де ж ваш дідусь... дід Явтух?

Баба, здавалось, була зовсім приголомшена приїздом гостей, як це з нею завжди в таких випадках бувало, — і на слово не могла здобутись. Не чекаючи, поки вона що скаже, Левко взяв розпрягати коня, а за його прикладом став робити це й Цяцька.

А тим часом баба отямилась і кинулась до хати будити діда Явтуха, що спочивав по обіді, хропів, закинувши голову, на всю хату. (Так він своїм звичаєм „переводив“ сон удень і через те вночі не спав, „товкся“, як казала баба Хівря).

Баба заходилась його трясти, скільки було в неї сили.
— Чого ти? — розсердився дід. — Не даеш і подрімати...
— Левко приїхав...
— Рудько забіг?..
— Та тю на тебе! Прокинься вже! Левко приїхав, Сердюченко...
— Га? Сердюченко?

Нарешті він таки прочумався й вийшов надвір. Левко кинувся до нього, і вони, як рідні, поцілувались.

— Раді чи не раді, а приймайте! Приїхав зовсім, зуздрім... з матір'ю. А це мої, — кивнув головою на Цяцьок, — сусіди... І вони сюди приїхали...

— Та де вже вас дінеш? — сказав згідливо дід. — Зоставайтеся усі, місця вистачить: хата велика. Пан Харко буде радий тебе побачити. Усе згадував. — „Поїхав, каже, матір провідати, та й пропав... як крізь землю пішов“... Ну, а мені буде поміч у господарстві, бо я вже геть занепав: старий став... А пан Харко живе весь час у Слободзеї над Дністром. Там же й Кіш тепер, а він же кошовий тепер...

— Кошовий?!

— Еге. Але порайте спочатку коні та переносьте до хати, а мо', до комори, що там у вас є, розташовуйтеся, як дома... А ви ж чого сидите, як квочки? — звернувся він до Сердючки та Цяцьчихи. — Чи, мо', ще не насиділись за дорогу?

— Та де вам не насиділись? — мовила Сердючка, встаючи з воза. — Тільки ж якось воно маркітно в чужому краї...

— Нічого, звикнете...

Цяцьчиха й собі, як молодша, швиденько схопилась із воза і, перехопивши розмову, заторохтіла своїм звичаєм так, що іншим ніяк було й слова сказати: розказувала про дорогу, розпитувала про хутір, — „хто тут живе та як?“

А тим часом усі носили своє добро, складали, куди вказував їм дід Явтух. А як усе це зробили, всі зібрались у хаті, де баба Хівря наготувала полуднувати.

За їдою Левко взяв розпитувати діда Явтуха про хутірських знайомих, хто з них ще є, зокрема, мов би між іншим, зацікавився Недвижиною родиною.

— Та хто ж? Молодші козаки пішли з паном Харком турка бити, а декого й турок убив, Петра Хорішка, коли

пам'ятаєш... Хоч уже тепер і помирились, та козаки по-зоставались десь там коло моря: їм же там землю дано... Тільки тепер, наче б то знов відбирають...

— Відбирають?

— Є така чутка...

— А з тих, що лишилися тут? — повернув Левко обережно дідову мову до хутора.

Дід подумав, а тоді взяв перелічувати на пальцях.

— Баба Крячка, що живе на там-тім краї... Стара вже вона стала, а все ще вигонить теля на пашу... А Явдоха Вовківна здорова ще, як кобила...

— „А Ївга? Ївга як?“ — кортіло почути Левкові.

— Ще хто? Дід Оверко, що в сопілку добре грає, чабає по-давньому. От наче й усі з тих, що ти знав...

— „А Ївга?“ — кипів Левко, не відважуючись спитати.

— А! Ще пак Вустя Лаврушиха. І досі не вийшла заміж... А там же хоче, аж труситься. Та хто її візьме! Усе мостила до пана Харка, — посміхнувся злегка в свої білі вуса дід, — навіть чарувала, і я її раз піймав на гарячому, — як підсипала маком. Так хіба ж його, пана Харка б то, цим візьмеш? Він же сам характерник.

— Характерник?! — вжахнулася Сердючка.

— Егеж. Там такий, що ні куля його не бере, ні жіночі чари...

Та тут діда несподівано перебила баба Хівря:

— І таке скаже: „куля не бере!“ Його ж у плече турок ранив, він тут лежав з місяць, тую рану гоїв...

Дід глянув сердито на недоречне бабине втручання, але перед слухачами не виявив і найменшого збентеження. Сказав:

— Ну, то вже він трохи сам винуватий: не проказав слушного слова перед боєм чи якось там інакше не подбав... Про нього ж розказують, — знов пожвавішав у своїй мові оповідач, — я сам не бачив, та й він не при-

знається, хоч я й питався... розказують, що він візьме потебеньку чи там килим, простеле на воді, десь на Самарі чи в Дніпрових плавнях, та й пливе... А на потебеньці тій самі, не знати, звідки, з'являються усякі питва та наїдки... Та ви їжте! — припросив він гостей, бачивши, що вони й їсти перестали, заслухавшись. — Підсипай, Хівре, ще сметани!

А сам узяв наливати по другій.

Левко не добирав способу, як би повернути діда до того, що його найбільше цікавило. А дід же, як усі випили по другій, безнадійно від цього відхилився.

— Е, паніматко, — казав, маючи на увазі найстатечнішу та найуважнішу слухачку — стару Сердючку, — наш пан Харко на все вдатний... От і на кошового його вибрано, — так ви думаете спроста? Розказують, що як зібрались козаки на раду вибирати кошового після смерти Сидора Білого, так дійшло було до бійки: одні хотіли Головатого, а другі пана Харка... І таки пана Харка вибрали... „Бо він, казали, й слово проти кулі знає, і турка трохи не голими руками бере...“

Тут дід узявся за сулійку — щоб наливати по третій.

— А в Недвиги чи всі живі? — запитав нарешті Левко прямо, скориставшись зупинкою в оповіді підпилого вже діда. Запитав — і почервонів...

— Та живі. Що б же з ними сталось? Старий же Недвига гніздюк, не схотів до війська йти... Хоч не такий він уже й старий: п'ятдесят йому чи й буде. Я такого віку ще он як на коні літав...

— А Ївга?

— Їхня б то дівка?

— Еге. Чи не вийшла заміж?

— А таки вийшла, — мовив дід, ховаючи усмішку в вусі (він згадав колишнє Левкове ходіння коло Недвижиного двору).

Левкові так і похололо всередині.

— За кого? — спитав глухим голосом.

— За Рудька, — сказав дід, зрадивши тим свій жарт. — За кого б же вона вийшла, як усі молоді пішли на турка? Лицявся тут до неї один — Раком його дражнили, — так і він же пішов туди...

Останнє болуче вдарило Левка в серце: небезпека, виходить, була, а може ще й є! Силкувався згадати серед колишніх громокліївських знайомих Рака, але такого прізвища не пам'ятав.

До Чепіжиної хати стали сходитись хуторяни, зацікавлені приїжджими людьми, бо перед цим до хутора за всю зиму ніхто й не заглянув. Прийшла Недвижиха. Левко зразу укмітив, що вона, ця горда в поставі (висока й огрядна) та в поведінці жінка, неприязно, ба й вороже скинула на нього очима. І трохи чи не з першого ж слова запитала:

— А як же ваші пани... відпустили вас?

Це питання зігнало всіх на слизьке.

— Чого б же вони мали нас відпускати? — похопивсь відгукнутись Левко, боячись, щоб хтось інший не зрадив мимохіть їхньої таємниці — втечі й іншого. — Ми ж не кріпаки їхні... Сенат звільнив з кріпацтва... повернув козацькі права...

Недвижиха знов подивилась на нього, але все ще неприязно, з недовірою.

Серед тих людей, що приходили подивитись на гостей, були й молоді дівчата, але Ївга не приходила.

— „Може, їй не цікаво мене бачити?“ — подумав з болем Левко. — „А може, через отого Рака... А я, дурень, думав...“

Проте надія не кидалась його. Тим то він нетерпляче ждав вечора, коли сподівався якось її викликати. А з думки вже тепер увесь час не сходив йому Рак. Що воно за Рак? Може, вона заручена з ним... Але він хотів усе по-

чути на власні вуха від самої Ївги.

Увечорі, уже притемки, він одягнувся в козацьке убрання і вийшов на вулицю з таким виглядом, немов би йшов оглядати хутір. Так він і сказав матері, як та здивувалась, побачивши його в такому вбранні.

Але з цих його заходів нічогосінько не вийшло. Він даремно тільки походив по вулиці (а йому довелося, справді, й далі для відводу очей пройти), та Ївги ні за двором, ні в дворі не побачив.

Та тим зворушливіше було те, що сталося наступного дня вранці!

Він лагодив біля комори борону, готуючись до сівби, вистругував берестові зубки й забивав їх у валки, повернувшись спиною до межі з Недвижиним садком. Чудний у нього був настрій: йому й радісно було, і сумно. Радісно — що він після пережитого страхіття тепер на волі... що так гарно пахне весною... що так бадьоро й лунко відгукується аж десь у березі його власний стукіт... Сумно ж було через Ївгу: що ніяк її не побачить, не з'ясує, що з нею... Не раз він оглядався на Недвижин садок, вдивлявся крізь куці терну на межі, позначені вже першою білістю цвіту.

Коли це (він, не оглянувшись, відчув якийсь рух за собою):

— Добридень, Левку!

Оглянувся — а серце так і кинулось з великої радості: розхиливши розквітлі тернові гілочки, тримаючи їх обома руками біля свого обличчя, на нього прямо дивилась великими, радісно-зливованими очима... Ївга. А над тими очима чудові чорні брови! А тонкий з горбиком ніс аж тремтить рухливими цідрями!

— Це ти, Ївго?! — скрикнув захватно Левко. — Боже мій...

І він кинувся прожогом до неї (її ж очі сказали все!),

ухопив обіруч за руки... Але не відривав від гілок: удвох так і держали їх, тії квітняні гілки, і її біле, ще не засмагле лице було наче в квітняній рамі. Тільки бджола, що, літаючи над квітками, заплуталася зненацька в ївжиних косах, примусила її вихопити одну руку, щоб відмахнутись. І в цю мить Левко побачив на її виду нову рису — уперто-нетерплячу зморшку між її бровами...

Потім того Ївга обережно оглянулася довкола — чи ніхто не підслухає.

— Приходь зараз у нашу леваду! — прошепотіла вона теж якимсь владним голосом, що нагадав тепер Левкові голос її матері. — Тільки зараз! Чуєш?

— Прийду, — сказало Левкове серце — не язик. — Прийду! Прийду!

Після цього Ївга зникла, тільки гілочки захитались за нею, замаяли її слід рясним цвітом.

Левко, кинувши роботу, спочатку обережно, а потім швидше пішов у берег. Від хати, навздогін йому гукнув Цяцька:

— Куди то ти так подався, Левку? Гов!

Та Левко навіть не оглянувся, не відгукнувся, а потім і зник у густих Недвижиних берестках. Майже одночасно з ним у берестки прийшла й Ївга. Аж тепер Левко побачив, що вона була проти колишнього багато вища й огрядніша, але разом і струнка в своїй чорній, ягнячій запасці; біла підтичка по-жіночому вже відтіняла її гарні ноги. Чорна коса чепурними джерегелями облягала її вродливу голову.

Левко був у свиті й постолах, але дівчина, здавалось, не бачила цього: її очі не відривались від козакового лица, його чорно-шовкових вусів.

— Мені тільки сьогодні сказали, що ти приїхав, — загомонила. — Баба Хівря сказала... А вчора мати не сказа-

ли, хто приїхав... А я тебе зразу впізнала! — сказала захоплено — Хоч ти й не такий уже... вуса більші...

— Та й ти не така, — теж, не зводячи очей із свого коханни, говорив зачарований парубок. — Ех, Ївго! Якби ти тоді була не прогнала мене...

— Дурна була, — сказала прямо дівчина. — Та й ти... якби був не поїхав зразу... Розсердився чи що?

— Не розсердився, а... боляче було...

Вони стояли близько одне біля одного, і Левко чув, як дишуть, рухаючись під сорочкою, її груди, бачив, як вимовляють слова її повні та свіжі уста.

Далі він, оглянувшись, чи ніхто не дивиться, пригорнув її близько до себе, але не „нахабно“, не так, як ту (здадав свою любов з Катрею, і йому зробилось гидко), а обережно, боязко. Навіть спитався:

— Чи можна так, моя... горличко?

Звідки те слово „горличко“ в нього взялося, він і сам не знав. Вражена його ніжністю дівчина глянула вірно козакові в вічі, знизу вгору, бо була нижча за нього, і сама перша, ставши навдибки, поцілувала його в губи.

— А може, й не моя, — мовив козак ревниво, відповівши на поцілунок, — бо мені вже казали про якогось Рака...

— Твоя...

І знов поцілувала.

— Я твоя, а ти мій, — казала далі. — А про Рака потім.

Тоді щасливий козак викинув із серця всякі сумніви, ще дужче пригорнув пругке дівоче тіло до себе, а вона хмелиною обвилась навколо його дужої постаті.

Так вони й стояли деякий час, втішались вистражданим щастям.

А навколо було безгоміння, була порожнява ще голого гаю, тільки такого густого, що їх ніхто не міг бачити.

Між берестками стояли кущі бузини, суха торішня буги-ла тощо...

Несподівано серед тиші крякнула, сівши між верховіт-тям чорною грудкою, гава. Ївга здригнулась і обережно відхилилась від Левка. Після цього вони посідали на су-хому стовбурі спіяного берестка.

Тепер Левко взяв говорити про своє кохання, про те, як він думав про неї весь час, як мучився...

— А я думала — ти вже оженився, — сказала Ївга, — і так тоді було мені сумно...

Щось прикре налягло Левкові на серце. Він здригнув-ся, ніби відмахувався від тих прикрощів. Це йому знову стала на пам'яті його любов з Катрею. — „Сказати чи не сказати про це?“ Але так і не відважився. Замість того попросив Ївгу розказати про Рака.

І Ївга стала докладно оповідати про Ракове залицання.

— Але ж як він поїхав на війну, так більше про нього нічого й не чути, — заспокоїла наостанку. — Може, йо-го там грець узяв — забили абощо...

А потім Ївга обережно спитала, чи визволився він із кріпацтва. Це й їй, видно, прикро було зачіпати, але й треба було знати. Боялася цим питанням свого коханого злякати — і все таки спитала. І Левко, вірячи вже в неї, як у себе самого, розказав їй усю правду: як присудив се-нат козацькі права тільки сімдесят шістьом сім'ям, як приїхав суд, як збунтувались турбаївці і вбили Базилев-ських, як його заарештовано і як він утік.

— Я нікого не вбивав, — сказав наприкінці, — але... й мене можуть покарати...

Сказав — і вмовк. Чекав з боястю Ївжиного відгуку.

— То нічого, — обізвалась вона по хвилі, — тут не знай-дуть...

Але, сказавши це, одразу ж із тривогою в голосі дода-ла:

— А тільки ж Рак... Він казав, що ловить таких, як ти, втікачів. Та ще я й сама про тебе йому розказала. Я не знала, що він такий, що ловить, хотіла тільки довідатись, чи не знає, де ти тоді дівся... Але ж він не повинен сюди більше приїхати, — сказала, подумавши. — Я ж йому да-ла доброго одкоша...

— Може б, і не приїхав, — мовив сумно Левко, — якби тебе не кохав, а як кохає...

Обом їм тепер стало ясно, які небезпеки звідусіль чи-гають на їхнє щастя. Умовкли, близько пригорнувшись одне до одного. Але потім Левко згадав, що він же тепер має могутнього оборонця — пана кошового козацького війська Харка Чепігу, — ачей же він оборонить його.

Це їх трохи заспокоїло. Левко далі сказав про те, що він поїде до пана Чепіги якнайшвидше, запишеться там до війська...

Після цього Ївга поцілувала свого козака востанне й швиденько подалася нагору. Левко й собі, вийшовши на Чепіжин город, пішов додому. Але неспокій не кидав йо-го: небезпечність його становища не йшла йому з думки.

Але зате яке щастя давала йому Ївжина любов! Вона тепер його, серцем, усією душею його! Він приплющив очі — і бачив з насолодою її дорогий образ, чув чарівний її голос...

.

Не зразу поїхав Левко до Чепіги в Кіш. Його затриму-вала Ївга, його щастя. Він наче боявся відірватись від неї. Ходив, повний п'яного чуття, і забував про інші справи. Щовечора вони хоч на малу часину сходилися на леваді і дедалі дужче звикали одне до одного.

Якось Ївга сказала:

— Я так уже звикла до тебе... наче ми ніколи з тобою не були чужі...

І знову в думці Левкові зринув прикрий спогад, що був

йому, як гріх на душі, — його любов із Катрею. І знову він не зміг про це сказати...

Своє зволікання з подорожжю до Коша Левко виправдував перед матір'ю (хоч вона й рада була, що він біля неї) та іншими тим, що треба, мовляв, допомогти дідові Явтухові сіяти.

Так проминуло з місяць часу. Аж як усе вже було в полі й на городі посіяне та посаджене і відкладати ніяк було, Левко остаточно зібрався їхати.

Довідавшись про це, Цяцька й собі хотів був збиратись у дорогу, бож і в нього було на думці не що, як те ж таки козакування. Але... як чоловік каже: „Ячмінь“, то жінка може сказати: „Гречка.“ Цяцьчиха, побачивши це, таку збила бучу на весь двір, ба й на весь хутір, що він світові був не рад — не то подорожі. Цяцьки жили вже тепер (ради теплого часу) окремо від інших, у коморі. І от якось Левко, що був поблизу (лагодив сідло в дорогу), раптом побачив, як із тієї комори вилетів спочатку, як ошпарений, сам господар — Грицько Цяцька, а потім, навздогін за ним, — горщик. Грицько, спотикнувшись, заорав з розгону серед двору носом, а горщик хряпнув об землю, розскочився на друзки.

— Знатимеш у мене, як їхати! — галасувала ротата Гапка, вискочивши за чоловіком з комори.

— Та оханись: он люди чують! — утихомирював її Грицько, підводячись на ноги.

— Хай чують Хай знають, який ти бевзь! Ти радий мене здихатись...

— Та годі, кажу тобі... Бо я зараз, на зло тобі, втечу...

Але цим останнім він підлив пального в огонь. Розсатаніла жінка стрибнула до нього, як кішка, і полізла битись. Грицько мусив боронитись — і обое зчепились у бійці.

З хати вибігла стара Сердючка, за нею баба Хівря, і

стали розбороняти, себто бігати навколо них, бідкаючись та охаючи. Далі на цей галас вибіг із клуні з батоном у руках дід Явтух і взяв хльоскати зчеплене в бійці подружжя: вимахне з одного боку — вперіщить Грицька, вимахне з другого — Гапку.

Агу! Це зразу помогло: Грицько, вирвавшись із жіничних рук, кинувся назад до комори і там засунувся, а Гапка відскочила від діда, не посмівши на нього здійснити руки.

Оглянувся Левко — аж на межі біля Недвижиного садка стоїть ївга, на це видовище дивиться. Підійшов до неї.

— Ми з тобою, Левку, ніколи не будемо так, — мовила дівчина потиху. — Правда?

— Не будемо, любя.

Справді, їм було важко й уявити, щоб їхнє щастя могло перетворитись на таке безглуздя.

Але їм при людях не можна було довго бути вкупі, і вони розійшлися.

Через скількись днів після цього до Коша їхав один козак, і Левко виїхав разом із ним. А Цяцька так і не зміг вирватись.

З чималою тривогою в серці їхав Левко до Чепіги.

— „А що як він тепер, коли став кошовим, уже й не подивиться на мене?“

Але, так думавши, він помилявся. Коли Левко заїхав у Слободзеї до Чепіги на подвір'я, той саме був на рундуку. Глянув — і аж не стямився з дива (хоч на виду ані на четь не попустив своєї поважності).

— Це ти, Левку? — скрикнув. — Де ж це ти, бісової пари вилупок, так довго пропадав?

Зійшов з рундука і, як Левко устав з коня, обійняв і поцілував свого улюбленця.

— Я вже думав, що ти зробився гніздюком, — гомонів,

— а козакування занежаяв... Або може, й помер. Де ж таки! Два роки чи й більше ні слуху, ні духу... Ми вже й туркові добре набили, і нову столицю маємо... Але балакати будемо потім... Став лишень до стайні коня, — він показав рукою, де та стайня, — та заходь до хати. Бо це ж ти, мабуть, аж із Громокліївського хутора?

Левко сказав, що так і є.

— Ну, бач: це ж не близький світ, здорóжився, мабуть, не помалу...

Коли Левко відвів до стайні коня, Чепіга повів гостя до хати. Там сидів біля столу, щось пишучи, Поривай. Чепіга похвалився йому, що приїхав його (Чепіжин би то) син.

— Невже? — здивувався Поривай.

— От тобі й „невже“...

Цього „невже“ Поривай не сказав би, якби дивився не в свої папери, а в вічі панові Харкові: в тих очах ясною усмішкою світився жарт. Але по хвилі Поривай свою помилку усвідомив...

Левко бачив цей знайомий „потайний“ усміх, але разом укмітив на обличчі в старого кошового й багато нового: більшу сивину в усах, глибші зморшки під очима та на чолі і якусь зігнутість у плечах.

Чепіга зразу загадав подавати полудень, і за хвилину на столі з'явилась сулійка волоського вина, смажена риба та хліб.

Коли випили та закусили, Левко взяв розповідати про свої пригоди, не замовчав і того, що був заарештований та втік.

— Я не вбивав панів, — похопивсь додати. — Мене лише вибрали до Києва їхати...

— Та це таке, — мовив задумливо Чепіга, — упився чи не впився, а пили разом... Ти... та й усі ваші думали, що боротьбою визволитесь з неволі, аж воно ще дужче за-

борсалися в тенетах... Тільки ж і в рабстві нікому не хочеться бути...

Сказавши це, він замислився: становище було дуже скрутне, бож Кіш мав наказ від самої цариці не приймати до війська „біглих кріпосних“.

А Левко ж був не тільки кріпак (хоч тільки формально), а ще й учасник голосної Турбаївської справи.

— Еге, — обізвався Чепіга після мовчанки. — Погане наше діло, козаче. Хоч я й кошовий, але не такий, як колись у Січі були. Ми тепер у лапах генералітету, і мало що можемо смоею волею робити...

І він розказав про одну прикру сутичку, що її козацький Кіш мав з Голенищевим-Кутузовим під час Очаківського розмиру. Кутузов наказав був чорноморцям іти під команду дінського отамана Ісаєва, та чорноморці відмовилися це зробити, бо це для них було „вічне безчестя“, як писав тоді Кіш у своєму листі. І тільки з чималими труднощами владнано цю сутичку...

— Не діймають віри нам, сиротам бідним, — закінчив сумно. — А найгірше дошкуляють, що не дозволяють вільно приймати людей до війська... Ось прочитай, Степане, як пише цариця!

Поривай порився серед паперів і взяв читати:

— „Войську вірних козаков чорноморських дозволяється приймать всіх свободних людей, желающих служить в оном, соблюдая однако, чтобы отнюдь не били ониі біглиі і принадлежащії арміі, за что строгое будет взисканіе. 14 апріля 1790 года.“

Левко відчув, як йому тіло отерпло, і він безпорадно промовив:

— Так де ж мені дітися, батьку?

Чепіга не зразу відповів. Замість того обізвався Поривай, звертаючись, проте, більше до Чепіги, як до Левка:

— Треба йому десь перебути, поки вийде дозвіл на Тамань, а тоді переїде туди...

— Та де? У Громоклівському хуторі, — сказав Чепіга, якому ця думка, очевидно, сподобалась.

Та Левко сказав, що коли б там не побачив його Рак.

— Рак? А хіба він тебе знає?

Левко розказав те, що йому оповіла Івга (і почервонів, згадавши це ймення).

— Тоді хай він їде до Самарської паланки збирати козаків, — придумав нове Поривай. — Однаково ж когось треба посилати...

Це був добрий вихід із скрути, і Чепіга схвалив його зразу ж таки.

— Поживи тут трохи та й у дорогу, — сказав Левкові. — На твоє щастя, того капосного Рака тепер немає в Слободзеї. А як приїде, треба, щоб тебе тут не було. Бо він може сповістити куди слід так, що й я не знатиму...

Далі Харко розповів Левкові про ті нові землі, що їх цариця мала дати козакам, — про Тамань. Розповів те, що знав із листів капітана Мокія Гулика, що саме тепер оглядав ті землі з доручення Коша.

— Мокій пише, що земля там добра, — казав, — і дерево є, родюче й на будівництво, і солоні озера...

Було вже над вечір, як Левко вийшов з Чепіжиної світлиці. Заглянувши до коня й підклавши йому сіна, він вийшов на вулицю. Думка була оглянути село, подивитись на Дністер.

Там, де був Дністер, стояли сивими купами верби, і на їхній сивині золотіло проміття низького вже сонця. Звідти чутно було річану вологу, запах водяної рослинності.

Зрідка йому попадались місцеві селяни, чорні, як цигани, молдавани — чоловіки й жінки, і він не раз ловив на собі їхні трохи чи не ворожі погляди. На шляху й побіля дворів порпалися в пилу та попелі (бо молдавани сипа-

ли попіл на вулиці) теж чорні та обшарані діти. Між ними крутилися собаки...

Козаків майже не видно було.

Сумно було Левкові після всього почутого в Чепіги. Тепер було йому ясно, що він ніде не зможе спокійно жити, що його біда скрізь буде переслідувати. І йому здавалось, що й тут, у далекій Слободзеї, всі знали вже, що він не справжній козак, а втікач, якого скрізь розшукує сама цариця. Думаючи про свою скруту, він не дуже й роздивлявся навкруги, не прислухався до звуків, що в них виявлялося життя великого села. Десь скрипів журавель біля колодязя, десь гавкав собака, а від річки добувався глухий стукіт водяного млина та гупання ступ у валюші...

Коли це враз мов би якусь греблю прорвало криком та галасом. Дивиться Левко — аж то з одного двору вивалилась на вулицю ціла купа людей — козаків і селян. Один з тих людей, маленький дідок з насунутою на самі вуха великою шапкою, тяг по спориші прив'язану до мотузки чималу сулію, мабуть, з горілкою, а другий, уже огрядний і високий, у розхрістаній на грудях, засмальцьованій потом сорочці, підганяв тую сулію довгою палицею — як Левко роздивився — чабанською гирлигою. За ними з реготом та криком тяглася ціла вервечка п'яних чоловіків.

Левка мов би що в голову вдарило: згадав, що десь перших двох уже бачив. Та не встиг він про це й подумати якслід, як огрядний штукар гукнув до нього:

— Агов, козаче! А приставай до гурту! Ось цього кабанця (себто сулію) допоможеш упорати...

Коли козак глянув у його бік і гукнув барильчаним басом, Левко згадав: це був Вовкозуб, а малий біля нього дідок, либонь, Гудзь, обидва колишні сіромахи, що їх Левко знав як Чепіжиних приятелів, а останній раз бачив у

Громокліївському хуторі, як Чепіга закликав їх до відновленого війська.

Майже в ту саму мить пізнав Левка й Вовкозуб.

— Ба! — гукнув. — Та я ж, либонь, тебе знаю, козаче! Чи ти, часом, не Левко Сердюченко? Та Левко ж! От так чудасія!.. Де ти тут узався?

І він, кинувши „кабанця“, обійняв молодого козака широким вимахом своїх важких, як довбешки, рук, з гирлигою в одній з них. А обійми ті були такі, що він міг би, здавалось, ними вола задушити. Цілуючи, Вовкозуб лизнув здушеного в тих обіймах козака десь там по лобі і збив йому з голови шапку.

— Гудзику! Чи ти бачиш, хто це? Це Левко! Той, що був у Харка за молодика...

Гудзь спинився й собі, глянув — і зайшовся своїм беззвучним реготом, роззявивши беззубого рота, дарма що ніякого Левка під п'яну руч не впізнавав. Мов би він гикав — не сміявся, і від того сміху-гикавки голова йому безсило стріпувалась, а шапка, як макітра, насувалась на очі і ще дужче заважала йому роздивитись, кого вони на вулиці зустріли.

— Ходім же, козаче, з нами! — казав далі Вовкозуб і, не чекаючи на відповідь, потяг Левка за руку до гурту. Заразом пояснював, яку вони „оказію“ запивають. Одного казака, на прізвище Чирва, покинула жінка, утікши вночі з якимсь Реуцом. А призвело до цього те, що Чирва, як записав у протоколі писар, „ноччю отворяв униз внутренню воду“.

— Цебто всц... — пояснив оповідач. — Так він оце тепер, той Чирва, заливає своє горе. Он він...

Левко глянув: то був невсликий, миршавенький чоловічок, вроді Гудзя, тільки молодший. Той чоловічина встиг був уже залити не тільки своє горе, а й очі: тільки лупав ними безтямно, а нічого, либонь, не бачив. І на нового гостя не звернув ніякісінької уваги.

Від Чирви „бесіда“ переходила до іншого гостинного господаря.

Левко не міг від Вовкозуба відчепитися, мусив іти разом з іншими до нової господи, а там пити й їсти.

Уже за столом Вовкозуб розказав Левкові про себе. Він тепер був за лічмана біля Чепіжиних отар на Інгульці, „біля Давидового броду“, а Гудзь там таки — за кухаря. — А тепер оце навідались до Коша, щоб узнати, коли й як на Тамань переїжджати, — пояснив свою присутність у Слободзеї...

Далі він запросив Левка їхати з ними до отар.

— Їжі ось поти, — показав на шиї. — Одного валаха ззімо, другого під ніж...

Ці запитання припали Левкові до мислі: біля отар він зможе переховатися, як більше ніде буде. Тільки ж покищо туди їхати йому не треба, бо має ліпшу схованку — доручення від Чепіги до Самарської паланки.

З цього милого товариства Левко зміг вирватись аж тоді, як Вовкозуб, „переборщивши“, заснув. Надворі тоді було вже поночі...

Неоднаково поставилася до двох нових у Громокліївському хуторі жінок, Сердючки та Цяцьчихи, горда їхня сусідка Недвижиха.

Хоч Сердючка, мавши потайну надію на породичання (бо спостерегла зустрічі свого сина з Ївгою), намагалася всяково бути з нею привітною й доброю, але та й на знаки не давалась, гордо відверталась. І стара жінка журно зідхала, передбачаючи синові труднощі.

Зовсім інакше вийшло у Цяцьчихи. Від якогось часу Недвижиха почала перша до неї обзиватись, була з нею добра, як ні з ким на хуторі. А то якось навіть до себе в гостину запросила. Поставила перед здивованою Гапкою

повну миску пирогів, сметани насипала, ще й чарку вишнівки налила.

Старого Недвиги не було дома, кудись поїхав, а Ївгу вона чомусь вислала з хати.

— Їжте, сусідонько! — припрохувала, сама сівши навпроти гості. — Та розкажіть, як ви там жили, у тих Турбаях, як виїхали. Це ж не близький світ — аж два тижні, кажете, їхали...

— Два тижні, як один день, — загомоніла влещена ласкавістю господині Цяцьчиха. — Набрались за дорогу біди: і холодно було, як у степу доводилось ночувати, і води часто не було — ні собі, ні худобі...

Але Недвижиха більше цікавилась Турбаями, ніж дорогою. І Цяцьчиха розповіла їй про все: і про Базилевських, як їх убито, і про те, що Сенат не всіх звільнив, а тільки сімдесят шість родин...

— А Сердюченків чи звільнив? — перебила в цьому місці лагідним голосом Недвижиха. — Та їжте ще, — чого ви?

— Та яке там звільнив! — патякала Цяцьчиха, забувши про все й наминаючи пироги, мов би вона три дні не їла. — Їхній рід ніколи не був у конпуті... Мій — не чоловіків — був, а їхній ні... Не чого ж Левко й утівав ще раніш із села...

— А що в них за хазяйство там було? — допитувалась далі господиня.

— Убогі вони. Землі дві різи, город, коняка та корова... ну, там ще з п'ятірко овечок... Стара ж Сердючка хотіла оженити сина, — притишила раптом голос балакуча жінка, — з багатенькою вдовою, Катрею Гриценківною. Вони й жили по-сусідськи. Уже в них зовсім було дійшло до згоди, та потім його заарештовано, і це перебило... А Левко жив, — тут вона ще дужче притишила голос, навіть оглянувшись, чи не підслухає хто, — жив із нею, з ті-

єю Катрею, як із жінкою, хоч і не були вінчані...

— Та невже?!

— Істинна правда. Дійшло ж було до того, що тій молодиці парубки навіть повітку дьогтем вимазали були...

— Ого! — вихопилось Недвижисі мимохіть, і в її голосі забриніла злорадість. — Так отакий він! А тут усі думають, що він святий та божий...

— Та де вам...

Коли Цяцьчиха пішла, Недвижиха покликала дочку в хату.

— От бач, дівко, — почала вона мирно (але в Ївги від цієї мирності похоло в грудях): як я казала, так воно й вийшло...

Ївга напружено чекала, зробивши тільки один ступінь від порога.

— Той Сердюченко не козак, а справжній кріпак...

— Чого ви до мене причепились?! — скрикнула дівчина крізь плач.

— А того, що ти зв'язалася з ним, — хіба я не бачу?.. Та мало того, що кріпак — розпутник він... Он Цяцьчиха розказує, що він там жив з однією молодницею, як із жінкою...

Ївга поточилась і була б, може, впала, якби не придержалась за комин.

— ...З невінчаною жив, — он який він. А ти, дурна, в'язнеш до нього... Може, вона, та молодиця, й сюди притаскається...

Ївга не витримала болю й вискочила, як опечена, надвір, хряпнувши дверима.

— „Боже! Невже цьому правда?!“ — думала з мукою. — „А як вірно він у вічі мені дивиться...“

Вона побігла в садок, забила у кущ бузини й гірко-гірко заплакала. Їй здавалось, що вже все, що мала в житті, пропало.

— Боже! — шептала. — Невже цьому правда?!

Заходив вечір. У садку поволі поночило, у дворі теж залягли сутінки, мовчазними постатями крадучись від будівель. А Ївга все стояла в темному кущі, немов закаміяла, мов би забула, де вона й що з нею. Часом заспокоювалась, а потім знов налягав розпучливий плач, душів її нестерпною мукою ревнощів. До неї невиразно доходили звуки звичного життя — мукання корів, що повернулися з паші, голос матері, що шукала її, щоб ішла доїти ті корови, а також Микитин голос, що допомагав у цьому матері. Мати, видимо, була вже люта, нахвалялася „на десятеро її роздерти“... А вона все стояла, байдужа до всього того, як у якусь безодню пірнула...

Аж нескоро вона таки вийшла з своєї схованки. Мати кинулась до неї, кинула їй у руки з лютим рухом дійницю, але не била, бо розуміла, мабуть, що сама такого наробила.

Ївга доїла корови, цідила молоко, але все це бачила перед собою як далеке, чуже. З голови їй не йшло те, що Левко обіймав іншу, „спав“ з іншою. Тільки думка про те, що, може, мати все це вигадала, трохи заспокоїла її. А наступного дня вона сама прямо спитала Цяцьчиху:

— Чи правда, тіточко?

— А чого б же я брехала? — обурилась та. Але потім, побачивши, як це подіяло на дівчину (та зблідла), зрозуміла, що розпатякала більше, ніж треба. Але поправити зробленого вже було ніяк.

Поживши з місяць у Слободзеї, Левко рушив у далеку путь до Самарської паланки, колишніх запорізьких вільностей, де позоставалось багато колишніх козаків і через те можна було найбільше набрати охочих переселитись на Тамань. В обводі шапки мав він паспорт від Коша, а в пазуці поличчя кошового отамана, армії бригади-

дира і кавалера Харка Чепіги. Поличчя — це був ніби паспорт для неписьменних. Не рясно бо було письмаків по розкиданих у степовій глушині хуторах, зимівниках та бурдюгах, а очі ж були в кожного: гляне на поличчя відомого козацького батька й пойме віри тому, що казатиме молодий козак.

На місці, в Самарській паланці, Левко мав отаборитися в одному з хуторів, чи „дач“, військового судді Антона Головатого і вже звідти об'їжджати довколишні села та лутори. Власне, мав він на увазі урочище Новоселицю над Самарою, де саме перебувала пані Головатиха.

Доручення збирати козаків було Левкові дуже до мислі, і він широко хотів зробити все, щоб прислужитись козацькому війську і тим заробити собі право самому стати козаком.

Але напереді була в нього ще й інша радість. Він мав проїжджати через Громокліївський хутір, а там же були рідні, була Ївга... Ївга — його щастя, його доля. Не знав бо сердега про лихо, що його наготував йому довгий Цяцьчишин язик...

Їхати було легко, бо дорога вже була знайома: не треба було розпитувати чи блукати навмання.

Кінь шамкенько йшов серед зеленого моря степу. Інколи Левко підгонив його на ристь, щоб швидше проїхати поблизьку дорогу. Степовий простір та воля мимохідь навіювали йому на серце легкість, навіть веселість. У такі хвилини він навіть співав...

А через три дні був він уже в хуторі. Тут він усім розказав про важливе доручення від Коша, а про свою скруту з козакуванням не сказав.

— „Хай тоді, як уже мине лихо,“ — думав, хоч і прикро було не казати дорогим людям правди.

З гордістю, як якісь святощі, показав він усім своїм паспорт та поличчя кошового. Та й зробив це зразу ж,

як тільки увійшов до хати та став розповідати про свою подорож, як усі біля нього безладно тупцялися з радощів, що він приїхав, та безладно ж розпитували. І мати, і обоє Цяцьки, і дід Явтух з бабою Хіврею — усі по черзі подержали в невмілих руках спочатку пашпорт, а потім поличчя — і на те поличчя дивились, як на ікону.

Стара Сердючка навіть заплакала від зворушення та вдячності до доброго пана, що так ушанував її сина. Сказала:

— Бач, який він, той батько... Оце в нього такі вуса... і чуб?

— Такі, — відгукнувся дід Явтух. — Я зразу його на цьому мальбіванні пізнав...

Проте, це сказавши, він зразу ж і додав:

— Тільки ті вуса в нього ще кращі, такі, що ніякий маляр чи там богомаз не вдасть... Не через що ж за ним, — підморгнув, — і молодіці так побиваються... як не через вуса... А Вустя Лаврушиха ще й чарувала...

Тим він, либонь, уважав за потрібне це додати, що поличчя, поза певною схожістю червоного жупана та зеленого пояса, в усьому іншому могло нагадувати не тільки Харка Чепігу, а й кого завгодно з тих, хто запустив би собі довгі вуса та чуприну, хай би то був і сам султан турецький...

Далі всі звернули увагу на якусь квітку чи покрасу на Чепіжиних грудях. Левко пояснив, що то орден Єгорія третього ступня, даний йому від цариці за турецьку війну. Але слухачі не зрозуміли гаразд, що воно за Єгорій.

Івзі теж хотів Левко показати і пашпорт і поличчя кошового, щоб похвалитись своїми успіхами.

Щоб побачити її ще вдень, він скількись разів підходив до Недвижиного садка, сподіваючись, що, може, вона сама туди вийде, як це вже раніш не раз робила. Про його приїзд вона могла вже знати, бож про таку подію в хуторі всі негайно узнавали.

Але Івга ніде не показувалась. Це його зразу ж стурбувало. Довелось удатись до Микити, що ганяв з іншими хлопцями по вулиці, граючи в коня. Відклавши обережно Микиту від його гурту й знаючи, що балакучий хлопчак про все сестрі розкаже, він і йому, тепер дев'ятирічному вже, передусім показав поличчя.

— А дивись, Микитасю, що це таке, — мовив, виймаючи поличчя з-за пазухи. — Бачиш?

— Це така ікона? — спитався поважно хлопчак, пославши з великого дива в рот пальця (забувся, бож мати за це не раз по руках била).

— Ні, не ікона, — пояснив Левко. — Це дідусь Харко. Пам'ятаєш його?

— Пам'ятаю. Він мені меду давав... бджоляного...

— Так оце він. Ось, бач, вуса, — показав Левко повчально пальцем, — а оце чуприна...

І враз перескочив на інше:

— Микито! А де ваша Івга?

— У хаті.

— Пиди їй скажи, що я приїхав. Хай у садок вийде. Та, дивись, матері про це не скажи! На ось тобі за це...

І він дав йому, вийнявши з кишені, ліскових горіхів. Микита чкурнув, аж пил під його босими ногами закурів. А Левко повернувся до Чепіжиного двору, щоб звідти піти до садка. Пішов на межу й став чекати. Та Івги не було. Почекавши даремно якийсь час, він знову вийшов на вулицю. До нього прибіг Микита.

— Ну, що, сказав? — спитав його Левко.

— Сказав.

— А вона що каже?

— Нічого, мовчить.

— А мати в хаті?

— Ні, нема...

Це остаточно занепокоїло козака: було ясно, що щось

іскоїлось, коли вона й без перешкоди з боку матері не виходила. Але що? Не міг і приблизно догадатись. Може, за Рака засваталась... може... Розумів тільки, що вона навмисно ховалась від нього, навіть у своїм дворі не показувалась. Тільки аж увечорі, випадково, він побачив її в дворі: ішла доїти корови.

Підождавши поки вона йтиме з молоком назад, пішов прямо до неї.

— Ївго, чого ти? — спитав стривоженим голосом, ухививши її за руку. — Що сталося?

Ївга вирвала сердито руку, не спинилась і в вічі не глянула.

— Хоч скажи ж мені, щоб я знав! — благав, мало не плачучи, козак, поспішаючи за нею.

Та Ївга не обзивалась. Зрозумівши, що вона не обізветься, він востаннє, уже перед порогом, розпучливо кинув її навздогін:

— Вийди в садок або на вулицю! Чуєш?

Ївга підвела голову і глянула, але... не на нього, а поза ним. Левко оглянувся: з левади йшов старий Недвига.

Дівчина швидко, мовчки сховалася в хату. Левкові ж тікати було пізно, і він миттю, як це часто з людиною в скруті буває, вирішив не боронитись, а наступати — поговорити з старим про переїзд на Кубань. Пішовши назустріч господареві, що ніс коровам рептух отави, він зробив поважний вигляд, як це личило посланцеві від Коша, і привітався:

— Добри вечір, батьку! А я оце до вас прийшов... А як вас дома не було, так я трохи з Ївгою погомонів...

— А що там таке? — неприязно обізвався Недвига і, не спиняючись, поніс отаву до загороди. Левко пішов за ним. Гомонів, ідучи, далі:

— Я оце приїхав од пана Харка з Коша...

Недвига на це ніяк не відгукнувся: зайшов у загороду,

поклав отаву в ясла. Гукнув сердито на корову, що полізла мордою прямо в рептух:

— А ну! Не наїлась за день...

Левко ждав біля хвіртки, і Недвижин крик на корову сприйняв як образу для себе: подумав, що старий не на корову, а на нього сердитий. Було так, наче він з дочкою був проти нього у якійсь змові. Але робити нічого було — треба було чекати, щоб закінчити почату розмову. Тільки ж Недвига не поспішав до нього виходити. Поклавши траву, взяв відлучати телят... Знов таки з лайкою, бо телята не хотіли відриватись від дійок.

Готуючись продовжити розмову, Левко вийняв заздалегідь і паспорт, і поличчя. Як Недвига нарешті вийшов із загороди, Левко показав йому те й те.

— Оце ось пан Харко дали мені паспорт і своє поличчя, щоб я збирав козаків на Тамань...

Набурмосений Недвига кинув недбало поглядом на ті речі, що були в Левка в руках, але в свої руки не взяв. Та й роздивляться уже було темно: сонце давно зайшло, і надворі швидко поночіло. А що було в тому паспорті, він би й повідному не побачив, бо був неписьменний.

— Умгу, — мугикнув невиразно. — Так на Тамань, кажеш?

— Еге. Отож я хотів і вас запитати: може б, і ви туди поїхали? Земля там добра...

— Чого я там у дідька не бачив? Мені й тут добре. І землі в мене досить...

— ...І ліси там є, і солоні озера...

Старий махнув зневажливо рукою: „ет, мовляв, пусте... казнащо...“

Побачивши, що з Недвигою, важким гніздюком, як його називали козаки, не розбалакаєшся про Тамань, Левко попрощався й пішов. Радий був, що з цієї скрути — перебування в Недвиги в дворі — виплутався. Та зара-

зом на серці в нього було так, мов би він був засуджений на страту.

— „Що сталося? Ну, що сталося, Боже ти мій?!“ — шепотів, ідучи помалу, нога за ногою, додому.

Проте й надія, як ясний вогник у темряві, таки світилась у нього.

Він надіявся на Івжину любов, а проти любови — так думав — ніхто не встоїть... Він тепер розумів, що вона на нього чогось розгнівалася і через те не хотіла говорити, а не через щось інше.

Але в садок Івга не вийшла. І взагалі й на знаки йому так і не далася.

Помучившись в болючій невідомості кілька днів, Левко поїхав далі. Не поїхав, а поплентався, везучи з собою вагу ще одного горя. Тепер йому їхати було важче: одно — що дорога незнайома, а друге — розпитувати не завжди було в кого, бо людські оселі в тих місцях, де він їхав, траплялися тільки де-не-де. Було й таке не раз, що він поїде в один бік, а потім роздивиться чи хто скаже, що не туди, і тоді доводилось повертатись назад.

Та от одного дня він таки зблизився до Дніпра. Це було саме в тому місці, де до 1787 року був зимівник запорожця Глоби, а від 1787 — нове місто Катеринослав. Підїхавши до цього міста, Левко побачив на горбах Дніпрового берега і на узбіччях тих горбів розкидані різні будівлі. На найвищому горбі, проти Дніпрового острова, білів довгий, як розгорнуті білі крила великого птаха, дім, а перед тим домом стояли різні панські коляси, крутились меткі постаті панів. Проти дому, трохи далі від Дніпра, була розпочата якась іще більша будівля, либонь, церква.

Не знаючи, як проситись на ніч у міських людей, Левко вирішив ночувати надворі, на березі Дніпра. Стрижоживши й пустивши пастись коня, він потім зібрав сухого

хмизу в недалеких кущах терну, розіклав, викресавши вогню, багаття й став варити куліш.

А тим часом сонце спустилося до самого обрію, що крутим віддаленим луком вигинався з того боку. Заразом у вибалках атемніли перші низькі тіні, а найбільше там, де в широкій, низькій долині, затуленій від заходу отим дугастим горбом-обрієм, рябили будівлі нового міста. Немов накинув хто на ті будівлі темну намітку.

У вікнах білого дому над Дніпром засвітились незабаром вогні, а сам він трохи притемнів.

Сівши біля свого вогнища, Левко взяв оглядати і велику широчінь могутньої козацької ріки, і далекий лівий берег, куди він мав наступного дня якось переправитись. Нижче, у праву руку від того місця, де він був, чутно було якийсь віддалений шум води; Левко догадувався, що то був, мабуть, той поріг, що про нього йому казав Чепіга, — Кодацький.

Від того шуму Левкові було трохи маркітно, але не страшно, бо... поблизу були хоч і чужі, незрозумілі („панни“), а все таки люди.

Коли він так сидів, до нього підійшов якийсь чоловік, з козацькими вусами, але одягнений по-селянському, по-здоровкався й присів навпочіпки, щоб узяти вогню до люльки. Як виявилось — це був лоцман із недалекого наддніпрянського села — Лоцманської Кам'янки.

— З он-того, біля Кодацького порога, — показав лоцман рукою ледви видну в тінях вечора рябизну хат. Він був у місті, а тепер ішов додому. Потроху розбалакались, і лоцман розказав Левкові, що спочатку місто Катеринослав як столиця Озівської губернії було засноване на Самарі, в тому місці, де річка Кільчинь упала („там і тепер ще трохи хат є“), і воно звалось Новомосковське, а потім його перенесено на Дніпро („де Глобин зимівник“). Пояснив також, що довгий білий дім — то палац самого покійного Потьомки, а почата будівля церква —

майбутній собор, що мав би бути, кажуть, на один сажень більший проти якогось собору в Римі... Наостанку Левко спитався, як можна перевезтися на другий бік Дніпра, і лоцман сказав, що в місті, унизу, є порон.

Як лоцман пішов, Левко повечеряв. Куліш закипів ще при лоцмані, і Левко й його запрошував („тільки ложка одна“, додав), але той відмовився, бо вже було пізно, а йти далеченько. Тільки ж і після вечері Левко довго не лягав спати: сидів, вдивлявся в примерклу далечінь протилежного лівого берега та вслухався в глухий шум порога.

Аж нескоро, як уже зовсім споночіло, він приліг, підклавши сідло під голову...

На другий день уранці, як над лівобережною далечіню зачервонів схід, Левко осідлав коня й рушив у дальшу дорогу. Спустився туди, де мав бути порон, у вогкий пісок низького берега. Незабаром він, справді, побачив, як порон причалив до берега. Коли зводив незвичного коня на хитливий поміст порону, кінь лякався, і немало го клопоту коштувало, щоб його туди поставити. Так само нелегко було вдержувати коня й тоді, як порон, погойдуючись, поплив. Та й самому Левкові було трохи боязно дивитись на прудку течію могутньої ріки. Течія потужними джутами звивалась і напружено тяглася з-під порону. Здавалось, вона от-от вирве цей вутлий дощаний поміст із рук поронників і понесе прямо на поріг. А поріг тепер, у лункій ранковій тиші, аж стугонів, ревів, мов голодний звір, готовий проковтнути жертву.

Опинившись нарешті на другому березі й розпитавши в поронників, як їхати до Новоселиці, Левко сів на стривоженого переправою коня й швидко поїхав далі. У пісках лівого берега було село Мануйлівка.

Левко попросив в одному дворі молока, випив — гарячого, прямо з-під корови — і поїхав далі. Через два-

дцять верстов від Мануйлівки Левко побачив ще одно село — Підгородню, а від нього у праву руч — рештки міста Новомосковського. Але ні туди, ні туди не заїхав, а переїхавши вбхід вузьку річку Кільчак, скерував жваву ранкову ходу свого коня на Новоселицю. До Новоселиці від Дніпра було 25 верстов, — тож він незабаром підїжджав уже й до неї. Тільки ж, підїжджаючи, він не міг її бачити, бо вона була схована в лісі. З-поза того лісу видно було золоті хрести Самарського козацького монастиря.

Нарешті він уїхав у вогкий холодок лісу. Кінь м'яко загунав у піщаний ґрунт вузької прбчистки, що вела до селища.

Іноді кінь спотикався об жилаве коріння могутніх дерев, що гаддям повпиналось у цей непридатний, але багатий на вологу від близьої річки ґрунт.

Степовикові Левкові було якось маркітно серед лункої тиші густого лісу. Він став навіть сторожко роззиратись, увесь напружившись. А як це ще був тільки край лісу, то сонце, просвічуючись між деревами, творило безліч рухливих тіней. І Левко їхав у супроводі тих тіней; вони перебігали від стовбура до стовбура, мов би ховались за ті стовбури, підкрадалися з ворожими намірами.

Раптом кінь, нашорошившись торопко, захріп і, як ізмигнути оком, відскочив набік. Якби Левко не був увесь час у напрузі, він міг би навіть із сідла випасти. А так він тільки рвучко схитнувся та відчув боязні удари серця. То прошуміли лісовою гущавиною сполохані лісові сарни. За мить вони зникли, залишивши в кущах тільки шелест, як тривожний спогад.

По якомусь часі між деревами залисніла вода, запахло річковою вогкістю: то була Самара.

Прочистка вийшла на самий берег, і Левко деякий час їхав крутим берегом. На другому боці ліс не зразу починався: зразу над водою густою стіною стояв очерет, да-

лі цілим непролазним зеленим потопом буяла на низині вільха і аж потім зводився червонясто (знизу)-зелений (угорі) мур соснового бору.

На воді плавали цілі зграї небоязких диких качок.

Через деякий час ліс порідшав, а потім і зовсім зник, і зарябіли недалекі будівлі самої Новоселиці.

Спитавши в якоїсь жінки, де „дача“ військового судді Антона Головатого, Левко поїхав у вказаному напрямку й незабаром підїхав до високого паркану й воріт: це й було подвір'я „дачі“ Головатого. Не злазячи з коня, постукав у ворота. На подвір'ї загавкали собаки густими басами й дзвінким дзвявудінням. Басисті пси були десь далі ввесь час (мабуть, поприв'язувані), а дрібнота з своїми голосками підкотилась до самих воріт, хоч і боялася на вулицю вилазити.

По якомусь часі прочинив ворота невеликий смаглявий, як турок, хлопець, дивлячись, хто то стука.

Левко його спитався:

— Чи це двір пана військового судді Головатого?..

Хлопець, не відповідаючи словами (ніби німий), кивнув ствердно головою й відчинив ворота, пропускаючи в двір приїжджого.

Малі дзвявудючі собачата розскочилися злякано на всі боки, а в глибу подвір'я, біля комор люто застрибали на ланцюгах два здорові, як вовки, собайли.

На рундуці високої, критої рогозом хати Левко побачив огрядну хоробливо-брезклу на виду жінку, що, видимо, вийшла подивитись, що воно приїхало. То була сама пані Головатиха.

Левко догадався, що це господиня, і, підїхавши до рундука, поздоровкався й сказав, що приїхав від пана кошового Харка Чепіги. Зліз з коня і зразу ж вийняв з обводу шапки свій пашорт, а з пазухи — поличчя, — щоб підтвердити казане. Це зразу прихилило жінку до нього, на виду їй заяснів привітний усміх, коли вона відповідала

на привітання. Гукнувши на того хлопця (Іваном його назвала), що відчиняв ворота і тепер стояв забіч, щоб завів коня до стайні, вона запросила гостя до хати. А як була саме обідня пора, то майже зразу й обідати посадила.

Пирогі, ситий із свининою борщ, слив'янка були виразним доказом того, що господиня гостеві рада.

За обідом гомоніли. Головатиха роздивлялась поличчя кошового й розпитувала про козаків. Особливо цікавила її справа переселення на Тамань. Це переселення просто лякало її. Адже їм доведеться продавати свої „дачі“, оцю, в Новоселиці, і ту, що на Кільчаку. А на Кільчаку в них було 3500 десятин доброї землі, 450 непридатної, але такої, що на ній можна випасати худобу. Та й будівлі, й млини...

Левко заспокоював її тим, що й на Тамані, як оповідають, добра земля, що туди вже послано на оглядини Мокія Гулика.

— А все таки чужа чужина, — похитала журливо головою Головатиха, — усе таки треба переїздити, багато дечого й кидати, а там наново будуватися.

Раптом вона підхопилася на ноги, захвилювалась та, прочинивши двері, гукнула:

— А куди ви ото наставились?

Левко глянув і собі, тільки в вікно: перед рундуком стояло трое хлопців, років по 12-13, з веслами в руках. Один серед них був той, що заводив його коня до стайні, а два ще незнайомі йому.

Почувши строгий Головатишин оклик, хлопці збентежено зупинились. Знати було, що їх заскочено несподівано на недозволеному. Головатиха покликкала їх до хати. Хлопці поставили весла на рундуку й зайшли до світлиці.

— Це ви знов на Самару? — накинулась на них Головатиха. І, звернувшись до Левка, сказала:

— Як тільки не догляну, так і туди, на Самару... А чи

довго до гріха? Гребти ж не вміють як слід... А там же є такі ковбані, що як шугне, так жаба й цицьки йому дасть.

А потім нагримала на вже знайомого Левкові Йвана:

— Це все ти, Йване, привід даєш?

Смаглявий і чорноволосий Іван, передбачаючи біду, стояв набурмосений і мовчав.

— Дивись, щоб по тобі батіг не походив! — гримала далі Головатиха. — А ви? — звернулася до двох менших уже з лагіднішим докором. — Ось козак із Коша приїхав, про батька розказує, а ви й не заглянете. Хоч поздоруйте, лобуряки!

— Здорові були! — бовкнули хлопці разом, зиркнувши з-під лоба.

— Здорові! — сказав Левко. — Бач, які молодці...

Справді, це були дебелі хлоп'яки, як бузівки, і схожі один на одного, мабуть, брати. Левко догадався, що це сини Головатого — Олександр та Панас, він про них чув. А про третього сказала сама Головатиха: це був один з трьох вихрищених турецьких хлопців, що жили в них, як „дворові“.

— „Тим то Іванові, а не комусь іншому й загрожував батіг,“ — подумалось Левкові.

— Але ці турки й грамоти навчені, — додала Головатиха: вчилися разом з нашими хлопцями в Олешках...

— Це ви, хлопці, мабуть, риби хотіли вловити? — обізався Левко до всіх трьох хлопців, щоб якимось підбадьорити їх.

— Риби, — була відповідь.

— А чим?

— Вудками...

— Будемо разом ловити, — сказав Левко. — От я тільки спочину трохи з дороги... Та ще й рано, — глянув у вікно — риба ж увечері ловиться...

Головатисі сподобалося — що її сини будуть на річці з дорослим.

...Того ж таки дня над вечір Левко й зібрався з хлопцями по рибу. Накопали червяків, узяли весла, вудки і рушили дружним гуртом до Самари. Виявилось, що хлопці не такі вже й відлюдні, як це показалось було Левкові спочатку. Вони один з-перед одного оповідали Левкові про всякі дива, що, по-їхньому, були нібито в Самарі та в лісі. З їхніх оповідань Левко довідався, що на тім боці, в очереті та вільховій гущавині живе величезний полоз, і той полоз цілих ягнят ковтає, а в самій Самарі, у воді, живе такий сом, що телят за ноги, як вони йдуть води пити, хапає. У лісі ж багато вовків, уночі їхні очі так і світяться. Вовки розривають диких кіз, а взимку так і до дворів забігають... Вони (самі хлопці б то з Іваном) ходять часто драти гнізда диких качок: човном запливають в очерети, а там ті гнізда, як шапки, на очеретинах над самою водою висять, повні яєць...

Так розмовляючи, вони дійшли до річки, спустилися сковзько з кручі, хапаючись за бур'ян та дерезу, до човна. Човен стояв під кручею в холодку, вистромившись носом із того холодка на рівну чисту воду.

У приємно-свіжому вечірньому повітрі стояла тиша. Її полохали вряди-годи тільки сплески риби, що звичайно увечері починає скидатись, та хрипко-крикливе кахкання качок десь там, на протилежному боці в лозах та очеретах.

Хлопці сказали, що риба найкраще ловиться далі, там, де темною хмарою нависав над річкою ліс. Увійшли в човен, що від того захитався, морщачи дзеркальну гладінь річки, і Левко сам узяв весла, вклав у кочетки, хитнув ними. Весла вгрюзли руба поставленими долонями в м'яку рівну воду — і човен легко вплив на освітлене вечірнім сонцем плесо.

Та незабаром довелося знову підпливти до берега, бо посередині була прудка течія, і проти неї важко було веслувати.

Допливши до лісу, сховавшись у його темну тінь, рибалки причалили до берега, прив'язали човна до вимитого водою коріння прибережного велетня-дуба.

Це був чудовий затишний куток, повний тиші й сприятливого для риболовлі спокою. Над головами височіли широкогіллясті дуби, а внизу, під ногами, текла, несучи сухі листки та травини, річка; листочки зачіпались за стебла прибережного осітнягу, обминали їх і пливли далі.

Левко з хлопцями посідали понад берегом, позакидали вудки. Тепер вони мовчали, щоб не полахати рибу, напружено слідкуючи за найменшими порухами поплавців.

Проминуло трохи часу в такій мовчанці.

Коли це:

— Боже, поможи!

Усі троє оглянулись: вгорі на кручі стояв високий, сивий, з довгою бородою дід у чернечому вбранні. Левко догадався, що це був один із ченців поблизького козацького монастиря.

Привітавшись, дід спустився нижче.

— Ну, як ловиться? — загомонів. — Чи клює хоч трохи? О, тут риби чимало...

І, ніби на доказ цього, Левкові довелося перш ніж відгукнутися на дідові слова, вихоплювати миттю вудку з води. У повітрі засріблився великий окунь.

— Ач, який красень — вів далі свою мову дід, сідаючи поряд із Левком. — Ми їх ятерями ловимо... так як налізе їх! А все таки це не те, що колись було в Січі на річці Підпільній. Там на мілкому встромиш, було, списа в гущу риби, — так так і стоїть...

— Так ви з козаків? — запитав Левко.

— З козаків, із Січі... Нагрішив колись чимало, а тепер оце відмолюю гріхи. Було ж таке, що й кров проливав. Та ще б нічого, якби тільки в бої, а то замолоду я ще й гайдамачив...

— Як гайдамачили?

— Та як? Людей грабував... чумаків здебільшого... Оце було засядемо в терниках на Муравському шляху, а в руки візьмемо мотузи з гаками... Отож як іде, бувало, чумацька валка, ми закинемо гаки та й тягнем до себе, а вози й перевертаються...

Старий смиренно зідхнув.

— Ех, гріхи наші... За них, мабуть, нас Бог і покарав, що Січу скасували. Розбіглися братчики тепер, як руді миші: хто до турка за Дунай, хто до Потьомки, а хто й тут, на старих гніздах, лишився...

Левкові спало на думку розпитати старого про місцеві зимівники та села козацькі, щоб потім їх об'їхати.

— А де тут живуть колишні січовики? — спитався. — І чи багато їх?

— А хіба ти не тутешній?

— Ні...

І Левко розповів про доручення, дане йому від Коша. Діда це зацікавило, і він охоче розказав про козацькі села, хутори та зимівники.

— Та скрізь живуть: тут же їхне головне кишло поза Січчю було... Отут і живуть понад Самарою — в Орлівщині, в Піщанці, над Кільчаком, далі на Орелі... Тільки ж сутужно їм тепер від панів. Буває ж бо таке, що й козацькі чуприни їм силоміць відрізують... Тягни ж, козаче! — раптом скрикнув дід, спостерігши рух поплавця.

Левко вихопив з води ще одного окуня.

— Ловкий окунець! — похвалив старий. І знов повернувся до попереднього:

— Еге, чимало їх тут, тих козаків... Але вже їм тут не козакувати. Роздають землю панам, а ті повертають їх на підданих... От було тут на масницю. З наказу генерал-майора і різних орденів кавалера, як він пишеться, Катеринославського генерал-губернатора Каховського підпоручник Туровський позаарештовував таких, що хотіли й далі козакувати, примусив танцювати на снігу, а потім у

самих сорочках, ба й голих бив паліччям та батожжям...

Дід помовчав хвилину і потім знов обізвався:

— Так дивись, козаче, щоб і ти такому харцизові не попався в руки.

— У мене є паспорт і поличчя кошового, пана Харка Чепіги, — сказав Левко.

— Ну, хіба так. А тільки ж теперішній Кіш навряд чи врятує, — додав старий, зневажливо махнувши рукою.

— Чого? Кіш — як Кіш...

— Е, те, та не те, — сказав, зідхнувши, чернець. — Колись наш Кіш не боявся ні царів, ні королів, а тепер усякого пана боїться...

А тим часом зайшов уже вечір. Вершки віддаленого на протилежному боці лісу раптом згасли, посмутніли — знак, що сонце сховалось. Вода в Самарі зробилась така чорна, що вже поплавців стало не видно, тільки скидання риби де-не-де засвічувало її сріблястими сплесками.

Левко сказав хлопцям, щоб збирались додому. Хлопці теж піймали по декілька окунів та червоноперок і були задоволені.

— А це ж чий? — спитав дід, кивнувши головою на них.

Левко сказав, що Головатого.

— А, Антона Андрієвича... Панюга з нього зробився... Ну, та він і добре діло робить — у тому вашому війську...

Після цього Левко попрощався з дідом, сів разом із хлопцями в човен, і відчалили від берега. А темна дідова постать зникла в лісі.

Лунко ріпали в тиші весла, і човен швидко плив за течією.

Другого дня раненько Левко поїхав ув об'їзд. Найперше хотів побувати в місті Новомосковському, бо в тому місті, як йому й Головатиха сказала, було чимало колишніх запорожців. І так як у пізні снідання він був уже там.

Саме це місто, справді, вже завмирадо; було в ньому

трохи москалів, що служили в залозі, а також жили як звичайні міщани запорожці, дворів із двадцять. До одного з таких дворів Левко й заїхав.

В тому дворі, біля порога, сиділа молодиця, чистила молоду картоплю. Та не встиг Левко до тієї молодиці й обізватися, як із хати вийшов і сам господар, молодий ще чоловік козацької постави, з чуприною на голові.

Левко зістрибнув моторненько з коня, привітався.

— Бачу, що козак, — загомонів, підійшовши, і почав прямо про доручення від Коша казати.

Козак зацікавився справою, зрадів навіть, а також сказав, що на нові землі багато-хто захоче поїхати, бо „Новомосковське“ (так він вимовляв назву свого міста) завмирає, а земля довкола погана — самі піски та солонці.

Далі він покликав іще козаків, їх зійшлося чоловіка з тридцять, і двадцять два з них виявили бажання теж їхати на Тамань. А як Левка запитали, про час від'їзду на Тамань, він сказав, що про це буде оповіщено від Коша (так йому доручив казати Чепіга).

Про Левків приїзд довідався незабаром Новомосковський „городничий“ і покликав його до себе. Левко показав йому паспорт та поличчя; він подивився й відпустив козацького посла без будь-якої річипки.

Підбадьорений успіхом Левко поїхав далі — до Одиноківки, да Чаплів, що біля Кодацького порога, на лівому березі. Тут Левко вперше зблизька побачив бурхливу картину Дніпрового порога, почув його могутній кліт. У Чаплях його перевезли (без коня) до Лоцманської Кам'янки (з кам'янським лоцманом він за день перед цим розмовляв у Катеринославі), він і там знайшов охочих їхати на Тамань.

Поживши декілька днів на Новомосковській „дачі“ Головатого, в гостинного козака-управителя, Левко знов повернувся до Новоселиці.

У Новоселиці, в Головатихи, було до нього ціле „про-

шеніє“ від козака Деменка з урочища Круглик. У тому „прошеніі“ Деменко скаржився на пана Карабина, що самовільно робив його з дітьми своїми підданими й чинив немилосердні побиття.

З Карабином небезпечно було зачіпатись, бо це був прокурор Озівської губернії. Але, мавши надію на паспорт і поличчя кошового (що їх силу вже перевірів у Новомосковського „городничого“), Левко наступного ж дня поїхав до того урочища Круглик.

Була неділя, Деменко з синами був дома, і Левка вони прийняли дуже радо, прийняли як визволителя й оборонця. Добре пригостили — поставили їсти й пити. Левко сів за стіл, але з тим, щоб потім піти до пана, що жив у своїй „дачі“ Карабинівці.

Почувши про приїзд посланця від Коша, до Деменкової господи поприходили й інші козаки та сусіди, і почалася таки добра випіванка. Левкові чарку за чаркою наливали, дарма що він відмагався, боячись, щоб за випиттям про саму справу не забути.

Але, бачивши, як усі запобігають його ласки, почував себе тепер значною персоною, сидів важно, говорив сміливо. Додала йому сміливости й випита горілка. Левкові слова на спілку з тією ж таки горілкою підбадьорили й підхмілилих козаків. Вони почали голосно загрожувати „клятому Карабинові“, казали, що пустять з димом усе його кишло.

Коли вони так гомоніли, — аж сусіль: щось панською колясою в супроводі кількох кінних карабінерів до порога Деменкової хати підїхало. Глянуть — аж то сам Карабин, а з ним ще й засідатель Новоселицького нижнього суду Кірілов та Новомосковський військовий начальник Хрипко.

Було ясно, що Карабин довідався якось про зібрання і навмисно закликав собі „помічників“.

Розмови в хаті миттю припинились, мов би випиваки разом щось туго ковтнули.

А непрохані гості, увійшовши до хати, не дали й на добридень, шапок навіть не поскидали.

— А де тут той, що мені людей бунтує? — гукнув ще з порога Карабин (з того „мені“ Левко догадався, що це він).

— Я від Коша, — похопився заявити Левко, мимохить разом з іншими встаючи перед значними панами, хоч і розумів, що йому цього не треба б робити. — Від пана кошового Харка Чепіги... Ось паспорт та його поличчя...

І вийняв з кишені паспорт, а з пазухи поличчя і простягнув назустріч нахабі.

— Ніякого Коша й кошового не знаю! — зарепетував Карабин, червоніючи. — І знати не хочу!.. І нікому не дозволю бунтувати моїх кріпосних! Ніякому чортові!

А далі він вихопив з Левкових рук паспорт, пошматував його на дрібні клаптики і, кинувши під ноги, взяв люто, з ненавистю топтати ногами. Його безбороді й безвусі обличчя наливалось кров'ю, рот ніби жував щось (так він стискував зуби), пукаті його очі крутились на всі боки.

Мабуть, те саме хотів він зробити і з поличчям, але воно було вже в руках засідателя Кірілова, що розглядав його разом з військовим начальником Хрипком. Вони ж висловили думку, що це „вещественне доказательство“, і що його рвати не слід би.

Тоді Карабин підскочив до Деменка і затопив його з усього маху в обличчя. Ударений тіпнув головою, а кров з його носа так і дзюркнула. А пан іще й нагаєм, що мав у руці, взяв його переїцати, приказуючи:

— Я тобі покажу козакування!

Закінчилось усе це тим, що Левка заарештували й відвели до місцевої „холодної“. А зробили це вони на під-

ва, а особливо кущі між ними стали густіші, а друге — ставало поночіше. І він раз-у-раз налітав на ті кущі, зачіпався одягом — штаньми чи куртасиком. Як довго так біг, продирався в чорній уже гущавині, він не пам'ятав. Коли це несподівано як не шугоне з розгону, із страшним шелестом у якусь зарослу бур'яном та кущами яму! Падав якимось боком, незручно через зв'язані руки. Ним кинуло, як беспорядною колодою...

Утомлений, захеканий — він так і лишився лежати. Кущі — дерези чи чогось іншого — не дали йому забитись, упав на них, як на пружинну підмостку. Відчув тільки, що очі йому заливає піт, а може, й кров, бож на лобі — догадувався — розідрав, либонь, шкіру. Але ні поту, ні крові через зв'язані руки витерти не міг, обливав тільки язиком пошерхлі губи.

Серце йому страшено билось у грудях, і йому здавалось, що це єдиний на всьому лісову тишу звук, голосний, як той дзвін.

По якомусь часі отямився й сів зручніше, спробував роздивитись навколо. У лісі було вже зовсім темно, високо вгорі невеличкою латкою сизіло небо, а нижче, над самою його головою звисали ті кущі, що крізь них він упав у яму. Було так, наче він сидів на дні якогось чорноводого моря, заплутавшись між чорними водоростями.

Треба було якось вилазити, виплутуватися з тих водоростей. Але, може, там погоня? Може, його шукають?

Прислухався: навколо ані звука; тільки якийсь птах, мабуть, сич, десь далі зрідка глухо погукував.

Очевидячки, ніхто за ним проти ночі не гнався. Підвівся на ноги, обіпершись ліктем об бічну стіну ями. Спробував вилазити — і зразу ж посунувся назад. Зрозумів, що з цього боку без рук йому не вилізти: дуже круто. Узяв обережно пробувати з другого боку, мацаючи в темряві попід кущі ногами. Коли це враз його ноги пої-

хали кудись униз, і він, щоб затриматись, знов сів на землю. Видимо, далі було глибше, або, може, це був яр, що спускався вниз кручею. Прислухавшись тепер, Левко почув тихе, віддалене дзюрчання води: внизу була якась течія.

Отже з одного боку стрімка круча, а з другого — прірва, круча вниз. На думку про це він отерп від страху із зв'язаними руками йому звідси не вилізти... Може, і з голodu доведеться загинути...

Це було страшніше за те, від чого він утік, страшніше за арешт! З арешту, може б його Кіш визволив...

— „А тут ще й звір... вовки...“

І саме в цю мить, мов навмисно, угорі, зовсім близько загавкало, як собака. Гавкала лисиця — це Левко зрозумів зразу. Лисиці не страшно, але ж... як йому бути далі?

Раптом його поїняла дика лють, що так склалося. Поїхав шукати козаків! Чого поїхав? Чого ліз у руки начальству? Утік раз, — так треба було ховатись! Був, як зацькований звір, лютий на себе і на весь світ...

І в цій люті, піднісши до рота зв'язані руки, став гризти мотузки. Гриз, гриз, майже не розуміючи, що робить. Мотузки були прядив'яні й потроху розривались. Усвідомивши це, трохи заспокоївся і став робити це спокійніше. Зупинявся, відпочивав і знову гриз, відчуваючи в роті дерев'яний смак прядива. Клоччя набивалося в рот, — випльовував, витирав губи об ті ж таки мотузки й гриз далі.

Та от він відчув, що мотузок послаб, рвонув руками — і розірвав.

Полегшення було таке раптове, що він спочатку сидів, обіпершись уже руками об землю, приголомшений радістю здобутої свободи рухів. А потім, усвідомивши це, схопивсь на ноги й зразу ж кинувся вилазити.

Але й з руками лізти було не легко: заважало дряпуче пруття дерези, за нього не можна було братись. Але ж

ставі наказу самого Коховського — затримувати всіх, хто закликає в козаки.

У тій холодній Левко посидів майже до вечора, а тоді місцевий „соцький“ повів його до Новоселиці, повів пішки, а за його коня ніхто й не згадував: він лишився в Деменка в дворі.

Соцький, небалакучий дядько, був увесь час боязко напружений: боявся, либонь, щоб козак не втік. Правда, цей козак був ніби плохий, ішов, похиливши голову, із зв'язаними руками, алеж козаки на всяке лихо вдатні...

Левко був приголомшений тим, що сталося. Спочатку йому, як заарештували, аж голова пішла обертом, йому здавалось, що він у якусь безодню падає. — „Невже знов доведеться сидіти?“ думав, згадуючи своє недавнє дворічне сидіння. — „Невже знов муки?! Та ще як довідаються, що я з Турбаїв...“ Але потім, як трохи заспокоївся та побачив, що його поведе один дядько, до нього повернулася самооблада. Він надумав тікати. Ідучи поперед дядька, він коли-не-коли обережно оглядався, щоб визначити, яка в того дядька сила та сприт.

Дядько був зовсім не страшний, а за зброю мав старий карабин, що ніс його на плечі, як кийок. Найбільші труднощі Левкові були в тому, що руки були зв'язані (хоч і не за спину).

Але ж тікати можна і з зв'язаними руками!

Отже він чекав тільки на слушний момент та дивився, де це зручніше зробити.

Ішли вони вузькою прорісткою в сосновому лісі, що раніш, ніж вечір, притемнів її. Сосни похмуро мовчали і тим ніби збільшували ворожу мовчазність двох людей, що незвичайно — бо один попереду, а другий іззаду — проходили повз них. Між стовбурами потроху гускли тіні...

Готуючись до втечі, Левко дедалі дужче напружувався. Оглядаючись крадькома на свого конвоїра, він бачив, що

той щохвилини міг схопити карабин з плеча й вистрелити... Серце Левкові почало тривожно вистукувати в грудях. „Невже не втечу?! Невже знов тюряга?“ — думав гарячково.

І дядько ніби вгадав його намір, підкреслено суворо нагримав, як він ще раз оглянувся:

— Не оглядайся!

І раптом наказав:

— Стій!..

Виявилось, що йому треба було викресати вогню до люльки. Він поставив незручно карабин між ноги, вийняв з кисета, що висів на очкурі, кресало і взяв кресати, покиваючи в такт до того кресання головою.

Довго кресав, розбризкуючи в присмерку легкі іскорки, бо губка ніяк не бралася жаром. Якже нарешті губка таки зайнялась, він приклав її до люльки, пихкаючи. У цей час руки його були найдалі від карабину, і Левко, укмітивши це, прожогом зірвався з місця — та й шугнув між дерева. Вітер шаленого бігу зашумів йому повз вуха...

Пан або пропав!

Між рідкими деревами можна було бігти, хоч він і на скакував не раз на стовбури, ризикуючи розтрити собі лоба.

Дядько щось іззаду крикнув, але вистрелити ту ж мить (це Левко знав) не міг, а як нарешті спромігся це зробити, Левко вже був далеко. Постріл лунко розітнувся в важкій тиші лісової гущавини. Його подвоїла близька луна, мов велику кручу обвалила.

А Левко біг, не спинявся. Сосник скінчився, почався листяний ліс, якісь кущі, а він усе біг. Він розумів, що дядько не відважиться гнатись за ним у ліс, але він може вернутись до Круглика (це було недалеко), і за ним могли послати погоню. Отже йому треба було відбігти якнайдалі.

Тільки ж бігти було дедалі трудніше: одно — що дере-

дряпання колючок — дрібниця, коли треба рятувати життя! І він таки поліз. Вибрав обережно в темряві неколючі стебла, брався міцніше за них і ліз. З-під ніг йому спалась земля, а один раз відвалилась чимала грудка і з шумом-шелестом покотилась кудись униз.

Та от він, нарешті, опинився на рівному. Став твердо, полегшено й радісно зідхнув, відпочиваючи.

Але радість була не довго: треба було думати, як бути далі. Про те, щоб іти в темряві (а вона ставала ще чорніша), нічого було й думати. Міг він у ще гіршу яму попастися або й око якоюсь гілкою виколоти. Та й не знав, куди йти. Поблизу стояли якісь великі дерева, либонь, дуби. Він вирішив вилізти на дерево й так пересидіти до світу. Тільки наставивсь був рушити з місця, щоб іти до тіні одного з тих дерев, а з-під його ніг щось шелесь! — і кинулось геть. То, певно, лисиця, що перед тим гавкала.

Наявність у такій близькості звіря, хай покищо й нестрашного, підіграла його справжнім страхом. Кинувся він до наміченого дерева, але на нього лізти було ніяк: дуже товсте, а гілки високо. Перехопився швиденько до другого, намацав у темряві досить низько гілку і зразу ж видряпавсь на неї. Потім виліз на другу, третю... А вгорі знайшов зручну для сидіння гілляку й сів на неї, поставивши ноги на нижчу. Прихилив до стовбура голову, обхопивши його правою гукою, і так застиг.

Довга й важка показаласть Левкові ця ніч. Ліс оточував його з усіх боків, як ворожа сила. Небезпеки, здавалось, чигали на нього звідусіль. Докучали комарі, дзизкаючи раз-у-раз біля обличчя, жалячи руки...

Маючи час, Левко намагався спокійно обдумати своє становище. Розумів, що до Головатихи йому заходити ніяк, там його й тепер уже могли підстерігати. Так само не можна заходити й до знайомих козаків у Новомосковському: це б не втаїлося, і його б десь по цей бік Дніпра схопили. Йому треба якнайшвидше перехопитись на Пра-

вобережжя, а до Дніпра йти лівим берегом Самари, де його ще не знали.

Думаючи так, він несподівано забувся: заснув. Усе пережите, втому взяли своє.

Прокинувся він, якось прикро схитнувшись. Серце йому так і завмерло: злякався, що падає. Але впасти не міг, бо гілки були з усіх боків, цей рух тільки розбудив його.

Уже був світанок. Небо виразно вже ясніло крізь гілля. Десь підскакала якась пташка, передвісниця ранку.

Заспокоївшись після схитнення, Левко виліз, уже повидному, на своєму дереві вище і взяв роздивлятися навколо. З одного боку була суцільна маса лісу, понята до світньою млою, а з другого — ліс кінчався, і там лисніло щось таке, як вода: то була Самара. Туди йому випадало йти.

Після цього він зліз додола, виломив про всякий випадок добру ломаку й швидко, із свіжими силами пішов у потрібному напрямі. Через деякий час дійшов до того шляху, з якого втік, перейшов його, боязко роззираючись, і пішов далі лісом. Коли сходило сонце, він був уже на березі Самари. Нахилившись над рожевою від ранку водою, він побачив своє притомлене обличчя і дряпину над бровою. Умився.

Ідучи далі понад Самарою, обминув урочище Клевцеве, Одинківку, де його могли пізнати. Тільки в Чаплях біля Кодацького порога не міг обминути людей: хтось повинен був його перевезти на другий бік. Перевіз його один хлопець. У Лоцманській Кам'янці відчув, що хочеться їсти. Зайшов до одного двору, і там його нагодували.

І на правому березі Левко заспокоївся аж тоді, як відійшов далеко від Дніпра.

Спинився в одному хуторі ночувати. Як його запитали, хто він і куди мандрує, сказав, що шукає по хуторах роботи. Те, що він був у козацькому вбранні, господарів не здивувало, бо й козаки частенько йшли в найми.

Йому порадили зайти до сусіднього хутора, де нібито був потрібен наймит. Але він до того хутора не пішов, бо раз те, що хутір був забіч, як йому здавалось, від його шляху, а друге — що робота насправді йому не потрібна була.

Тільки ж потім йому довелось каятись, що так зробив, бо до кінця дня він не знайшов жодного людського житла. Довелось заночувати серед степу, в невеличкому ярку, порослому низькорослою дубиною, берестком та терном. А втім, у цьому великої біди ще не було, бо він мав трохи їжі з тієї, що дали йому на останньому хуторі, а на дні ярка була невеличка течійка води. Вода була погана й відгонилась болотом, але степовикові до цього не звикати: йому аби вода, біда, як її зовсім немає, як це частенько в степу й трапляється. А вранці, як рушив далі, він знайшов такий густий полунішник, що чоботи зачервонились соком роздушених полуниць, як кров'ю. Наївся досхочу.

Взагалі ж Левко йшов тепер навмання, а не тим шляхом, що ним передніше їхав. Це він зробив зопалу, тікаючи від небезпеки, і, як це йому незабаром стало ясно, необачно.

Та й іти пішки було важко, а тоді конем їхав. Ноги або заплутувались у високій траві (як переходив який вибалок), або сковзались на слизькій тирсі чи тонконозі. Це дуже втомлювало. Та буйна трава, що раніш радувала його очі, тепер була йому ворогом. Квіти, що рясно росли по вибалках, тільки рябіли вочу, зовсім не тишили...

Третього дня, уже зовсім здоровий, Левко знайшов бурдюг.* Але в ньому, всупереч звичаєві, ніякого припасу не було.

Хоч було ще далеченько до вечора, та Левко спинився в цьому бурдюзі на ніч. Була думка відпочити, а також

* Степовий курінь для подорожніх.

надія, що, може, навідається хтось із людей, якийсь мисливець або що.

Цього дня у нього вже й ризи не було в роті, і великим щастям показалося йому те, що поблизу бурдюга була вода.

Просидів у бурдюзі до вечора, переночував, та з людей нікого так і не було. Уранці з чималою вже тривоною в серці пішов далі. Крутилася йому в голові вперта думка, що він, мабуть, збився з потрібного напрямку й зайшов туди, де людей майже не було, де степ жив ще своїм незаймано-диким життям, страшним для людини...

І та відлюдна степова моторошність починала вливатися великим неспоєм у серце заблуканого чоловіка. Йому вже ввижалося більше страхіть дикого степу, аніж бачили очі.

...Безмежжя, а над ним свідки тисячеліттів — байдужі до людських у тому безмежжі страждань гаряче беззмарне небо та пекуче сонце...

...На прадавній могилі сидить орел: почистить дзьоба об цупку, як дріт, тирсу, подивиться потім навколо, піднявши голову, — і голосно крикне на пострах іншим пожилцям степу...

...У балках поміж тернами та бур'янами пластають вовки-сіроманці, вишукуючи здобич... за ними назирці лисиці, може, борсук, може, тхори...

...Блискавками пролітають на обрії табунці диких кіз...

...Бурею прошумить у травах косяк тарпанів...

...Навіть кам'яні баби на могилах, подобі людей, зроблені людськими руками, у цім степу свідчать тільки про безлюддя, бо близькі люди їх повикопували б...

...А взимку, як завие снігова хуртовина, степ — справжня смерть для всього живого...

Але цим разом хуртовина з снігом, що його можна розтоплювати в роті язиком і так пити рятівну вологу, показувалась Левкові не страшною, — страшніша була спе-

ка й безвіддя. Йому ж до божевілля хотілося пити! Та навколо ані найменших, аніякісіньких ознак будь-якої вологи... В однім ярку він знайшов якусь криницю, обкладену камінням, але... дно її було сухісіньке. Мабуть, ця криниця давала воду тим далеким у минулому жителям степу, що понаставляли по могилах кам'яних бабів. Отже й криниця свідчила про відсутність людей...

Раз Левкова нога провалилась у якусь ямку. Придивився — а то гніздо диких бджіл. У тій проваленій ямці роїлись стурбовані серед невгавної праці бджоли, видно було сцільники з медом...

Кинувся був Левко жадібно той мед їсти, та потім схаменувся: після меду ще дужче хотітиметься пити.

Сів, посидів, дивлячись на спокусливу солодку принаду, а потім устав, щоб іти далі. Ледви вже підвівся.

Нарешті сонце спустилось над обрій, подихнуло приємним холодком, і Левко наче трохи забув про спрагу.

Степ немов задумався, вершки трави лагідно золотили від низького проміття. Та от і ці іскри згасли, і степ почорнів, як обличчя мерця, навіваючи тугу й страх. Мимохіть стискував Левко в руці свою палицю, єдину, бачилось, його оборону в жадливій самотності...

Знов довелося ночувати серед степу. Ліг під якимсь кущем бур'яну, але спати вже боявся. Хотілося їсти. Знов захотілося пити.

Проте вночі несподівано заснув. Приснилося, що він дома, мати стягає йому чобіт, а він не стягається.

— Оце онуч намотав! — каже мати.

Чобіт тиснув ногу, як лещата. Левко раптом прокинувся, чує — щось справді, за ногу тисне. Підскочив зопалу, підкинувши вгору руки.

— Тю-у!..

Від нього стрибнув здоровенний вовцюга. Відбіг трохи, а далі пішов помалу, оглядаючись. Левко зрозумів, що то він брав зубами, пробував, чи живий. Коли він поду-

мав про це, тіло йому похололо від страху: ніч... сам-один серед дикого степу... вовки...

Уже боявся й заплющитись до самого ранку. Навіть лягати боявся: сидів, обіпершись руками об шорстку тирсу.

А ніч величньо й тихомирно мерехтіла зорями... Незабаром заяскріла на сході новим сріблом вранішня зоря...

Як уже розвиднилось так, що можна було йти, Левко похопився піти з цього „вовчого“ місця. Ішов вибалком, брів по пояс у росяній траві. Знову згадав, що хоче пити і став жадібно спивати, злизувати язиком з трави великі краплі роси. Із жахом позирав на червоний схід, болячись сонця, що мало випити росу до'станку і принести натомість немилосердну спеку.

Ніколи в житті сонце не здавалось йому таким ворогом, як тепер. Справді, скоро тільки виприсло воно вогняним колом з-поза обрію, як від нього так і полилася духота, повітря довкола стало швидко нагріватись. Воно торкалося до обличчя, до розхристаних грудей парким, неприємним теплом. А на вітер не закидалося й трохи...

Удень на обрії замерехтіло, полилося сріблястими хвилями мариво, те, що про нього степовики кажуть: „Святий Петро вівці жене.“ А рівна далечінь між Левком і тим маривом була така велика, що боляче було дивитись Білястий полиск тирси просто висмикав з лоба очі.

Про їжу Левко вже чомусь не думав, але пити хотілося до смерти.

Роса на траві давно висохла, та й трава пішла сухіша, майже сама тільки тирса.

Левко знаходив у кущиках тирси зеленіші стебельця і пробував жувати, щоб угамувати хоч трохи спрагу, але це не помагало.

Втома була нелюдська. Сідав спочивати дедалі частіше. Але й підводитись ставало теж дедалі важче...

Та от притомлені Левкові очі укмітили в тирсі вираз-

ний прослідок-шляшок. Зрадів невимовно, нові сили мов би його підкинули вгору: шляшок мав привести його до якогось людського житла. Це був його рятунок! Жвавенько, як тільки міг, пішов тим шляшком. А ним і йти було легше — ноги не так сковзались по траві.

Довго йшов цим шляшком, але ніяких ознак близького людського житла не було видно. Застріла була на обрії сіра крапка, мов далекий димар на хаті, але коли Левко краще роздивився, то побачив, що то була тільки кам'яна баба, себто те, що свідчило про відсутність людей. І це зробило його зовсім безсилим. Спирився на палицю, звішував на неї своє розм'якле тіло, але й палицю тримати в руках не було вже сили... Дедалі більше бралася його безнадія. Упасти б і більше не вставати!..

Заходив вечір, передвісник страшної степової ночі. Дійшовши на превелику силу до тієї кам'яної баби, Левко вирішив біля неї ночувати.

— „Може, баба лякатиме вовків,“ — подумав.

На бабі сидів орел, і той орел не злякався ані трохи, як Левко зблизився до нього. Мабуть, розумів, що ця безсила людина нічого вже не зможе йому заподіяти. Дивився на Левка зблизька круглим, кривавим оком. Тільки як Левко махнув на нього палицею, він знявся, нехалливо, помалу вимахнувши крилами...

Вимучений до краю Левко впав на схилі тієї невеличкої могилки, що на ній стояла кам'яна баба, на тверді кушки тирси.

Зайшла ніч. Цієї ночі Левко вперше почув вовче виття. Моторошно-тягуче завивання будило в темному степовому просторі тривогу повного безлюддя:

— Гав-у...у...

Замовкне, тиша повернеться, а потім знову:

— Гав-у...у...

Спочатку це було далеко, а потім ближче... А після того переляканий Левко побачив із жахом у темряві рухли-

ві вогники вовчих очей. Вовки никали поблизу, чуючи, видимо, можливість поживи. Вони, напевно, вже його бачили! І сердешний чоловік, повний страшною напруги, стукав час від часу ломакою об бабу, щоб показувати, що він ще живий. Та вовки потроху до цього стуку звикли й підходили зовсім близько, так, що Левкові доводилось трохи чи не по мордах їх бити. А як розвиднилось, він побачив, що вовки сиділи, мов собаки, навколо його могилки, було чутно навіть сморід від них...

— „Оце вже моя пропадачка!“ — прошепотів сердега, кладучи безсило голову на простягнуту по траві руку. — „А там же десь мати... Ївга...“

Ївга? Вона ж ізнов відсахнулася від нього!

Жаль давучим клубком підкотився йому під горло. Відчував, що вже не зможе зрушити з місця... Пробирав підвестися на лікоть — і не зміг...

...А потім до нього таки прийшла Ївга, прихилилась до його лица, ніжно торкнулась долонею до чола, поцілувала...

— Я без тебе не житиму, Левку... як ти умреш, — сказала.

Далі лягла біля нього, пригорнувшись, припала щокою до його щоки.

— Мій Левосю коханий! — шепотіла палко.

— А чи тобі не твердо лежати? — дбайливо спитав її Левко, відчуваючи біль у кульшах від лежання на твердій цілині.

— Ні... З тобою мені м'яко навіть у степу на могилі...

— Як на білій постелі?

— Як на білій постелі...

Глянув Левко з ніжною вдячністю на Ївгу — й відсахнувся: біля нього лежала не Ївга, а Катря... білобрива, як гнида, осоружна... Кинувся він усім тілом від неї, замахав руками — і очутився. Вовки, що підійшли були зовсім близько, відскочили знов.

— „Це мені ввижається,“ — подумав мляво.
І знову запавсь у небуття...

У Громокліівському хуторі несподівано з'явився Рак. Він приїхав з двома салдатами — не козаками, і один із салдатів був його, як він казав, „денщик“. Поселившись в одного козака, він після обіду прийшов до Недвиги.

Обоє старі були дома: він кришив тютюн на лаві проти печі, а вона перебирала в скрині, підперши віко качалкою й перехилившись грудьми аж по пояс усередину.

Коли Рак увійшов до хати й поздоровкався, Недвига, замість відповісти на здоровкання, чхнув від гострої тютюнової по́терти. Вийшло так, наче він здивувався, такого гостя вздрівши, бо аж очі від того чхання витріщив. Помалу підвівся, з пучком тютюну й ножом у руках, тому гостеві назустріч.

Недвижиха, нахилившись у скриню, не чула Ракового здоровкання, думала, що ввійшло щось своє, і зрозуміла, що ввійшов хтось чужий, тільки тоді, як гість побажав господареві доброго здоров'я.

— Ой моя ненько! — скрикнула вона, обернувшись, і стала хапливо, трохи навіть збентежено поправляти на собі запаску, що від перехиленої постави з'їхала набік.
— А я й ні гадки, що в хаті чужий чоловік...

— Не лякайся, мати, — мовив Рак, сідаючи на лаву без запрошення. — Я не такий уже й чужий. Хіба, може, не впізнала?

— Та наче впізнала. Ти ж Рак?

— Не Рак, а Тютюковський, — поправив Рак згорда.
— То Раком прозвали мене на глум ваші голодранці...

— Еге, — обізвався, щоб щось і собі сказати, Недвига.
— Вони як продражнять кого, так мов у око вліплять...

Але Недвижиха похопилась перебити недоречно чоловікову мову:

— Ти б же, старий, хоч зібрав отой тютюнище: на всю хату душить...

Кинулась і сама вкладати назад до скрині рядна, сувої полотна та сорочки. Увітливо гомоніла до гостя:

— Ми ж не сподівалися, що такий гість завітає...

— Што, мати, багато надбала для дочки? — запитав уже зовсім по-діловому Рак-Тютюковський, кивнувши на скриню головою.

— Та є, слава Богу, всього: і спідниці, і керсетки, і вишивані сорочки, і плаhti і кожушанки... Та ще й кунтуш є один. Як одягнеться — як панянка. Зять не вибиватиме очей убозтвом...

Рак гордовито випроставсь.

— Коли в дівки є та й у самого зятя не порожньо, то найкраще... У мене коло Єлисавету є „дача“: її мені покійний світліший князь Потьомкин за службу в козацькому війську дав... Та й теперішнє начальство мене хвалить...

Недвижиха, зрозумівши, до чого йдеться, розтала від задоволення, як масло на вогні. А далі й натякнула:

— Отакого б нам зятя... Я сплю й у сні такого зятя бачу.

Рак задоволено кахкнув і сказав:

— А що ж, мати? Я й сам не від тих, як у вас кажуть, грошей. Коли хоче, я оце й приїхав з такою думкою... Хотів поговорити з вами, щоб потім, як пришло старостів, не...

Тут він „замакав“, згадуючи якесь слово, залускав досадливо пальцями.

— ...Не почепили, як у вас кажуть...

— Гарбуза? — підказав старий Недвига.

--- Так точно: гарбуза, хе-хе...

Недвига теж знизнув (здивовано? обурено?) плечима.
Буркнув:

— Якого ж нам ще дідька треба? Аби тільки Бог поміг.

Тут він заходився набивати люльку тим тютюном, що його перед тим накришив. А набивши, поліз у піч по жарину, перехилившись у челюсті своєю огрядною, в білих полотняних штанях та сорочці постаттю. Довго там длу-

бався, розгрібаючи своїми товстими, негнучкими пальцями попіл, а як знайшов, виліз із печі, держачи прямо в шкарубких пучках тую жарину. Притиснув потім її в люльку й став нешвидко пакати.

— Як так, то я восени, коли виясниться справа з переселенням війська на Тамань, і старостів пришлю. Тільки не знаю, як воно буде з Ївгою: вона щось тее... вроді вовком дивиться...

— Буде так, як ми скажемо, — твердо заявила Недвижиха. — Мене колись не питали...

А далі вискочила швиденько надвір, гукаючи:

— Ївго! Ївго! А йди но до хати!..

— А як же там з переселенням? — запитав тим часом Недвига, щоб заповнити прогалину в розмові-сватанні, бо насправді цією справою не цікавився. — Коли воно хоч буде, бо кажуть усяково. Та й сам ти чи думаєш туди?

А між тими запитаннями так смоктав свою люльку, що в ній аж шкварчало.

Рак сказав, що то ще вилами по воді писано. Головатий хоч і оббиває пороги в Петербурзі, та покищо („здається“) немає діла. Сам він (себто Рак), може, переселиться, а може, й ні: як начальство звелить...

У цю мить відчинились двері, і на порозі показала дивовижа: Недвижиха тягла Ївгу за руку, а та всіма силами опиралась. Проте потім дівчина, мабуть, від сорому таки поступилась матері, і обидві ввійшли до хати.

Недвижиха важко дихтіла, притомлена боротьбою з упертою дочкою. Випхнула Ївгу вперед, а сама стала ззаду біля порога, щоб та не здумала вискочити. Забалакала до Рака:

— Не дивись на неї: не буде по-її...

Але тут Рак раптом образився, узявши це все за зневагу своєї особи.

— Так вона не хоче?

— Схоче...

— Не хоче коза на торг, та ведуть, — вставив і Недвига, а в його погляді під кошлатими бровами став наростати гнів.

Ївга стояла, повісивши низько голову, і видно було, як усе тіло її тремтіло, руки й ноги трусилились. Вона теж, бачилось, кипіла гнівом і обуренням на нахабу Рака, що ліз до неї з своїми бульканнями... На виду стояв їй вираз великої упертості: між бровами заглибилась її зморшка, а ніздрі їй ходили ходором.

Рак говорив не з нею, а з батьками.

— Та якось воно не тее... коли дівка не хоче...

Недвижиха аж підскочила.

— Схоче, я тобі кажу...

І підскочивши до дочки, смикнула її так, що та ледви на ногах устояла.

— Ми знаєм, чому вона гедзкається: взяла собі в голову Сердюченка... Голодранець тут один, кріпак... розпутник, що жив з невінчаною...

— Кріпак? Може, втік від панів? О, я такого зразу приборкаю... А де це він?

І Рак, уставши, став ходити по хаті з загрозлими рухами...

Ївга випросталась гордо.

— Неправда ваша: він козак...

— Так ти ще мені й брехню завдаєш?! — галаснула Недвижиха так, як це завжди в хатніх сварках робила. —

— Так, по-твойому, мати бреше?

А потім того накинулась на чоловіка:

— Чого ти сидиш, як сова? Бери налигача та провчи її, щоб знала, як брішкати...

Та тут Рак, побачивши, що з цього дива, як він часто казав, не буде пива, мерщій за шапку — та з хати. Недвижиха кинулась за ним, благаючи зостатись.

У хаті залишились батько й дочка. Недвига важко підвівся з лави, очі йому стали наливатись кров'ю: гнів його

го дужче розбирав. Далі він вийняв люльку з рота й поклав її на лутку, але в повільних його рухах була вже гнівно-люта напруга. Далі він нахилився під лаву і взяв налігача. А як розхилився й глянув на дочку, то та з жахом побачила в його криваво-червоних очах просто нелюдську ненависть. Розмахнувшись налігачем, він зачепив миску на миснику, що був над дверми, і та миска брязнула додола, розскачилася на дрібні черепочки. Разом із тим налігач болюче оперезав дівчину по плечах, прикритих тільки тонкою сорочкою.

Ївга мимохіть хапнулась за опечене тіло рукою, але й не писнула. Розбита миска й доччина затятість ще дужче розлютили старого, і він оперіщив удруге, втретє...

— Так її, сучку! — кричала мати, вскочивши знадвору.

Але черговий вимах влучив уже не дочку, а матір: за те, мовляв, що не вчила дочки. І наступний удар припав знов таки їй, матері.

Старого важко було на щось виважити, але як він розходиться, то так само важко його й спинити.

Недвижиха кинулась на піл лицем у подушки, затужила, як по мертвому.

Тоді Недвига кинув налігача під лаву й пішов-посунув важко з хати.

Але в сінях згадав за люльку, повернувся, взяв і знову вийшов.

Ївга трохи постояла мовчки біля печі, немов слухала материну тужбу, а потім і собі вийшла з хати. Була вона тепер, як дерев'яна, їй здавалось, що болю вона не відчуває, що їй просто... солодко страждати за своє кохання.

— Я б за тебе й умерла, мій соколе ясний! — ніжно прошепотіла сама до себе, опинившись уже за хатою, в садку. — „Тільки ж ота Катря!“ — подумала з болем. А потім їй захотілося його побачити і його самого розпитати. Може, він і не винен?

...Але побачила вона Левка раніш, ніж сподівалась: на-

ступного дня над вечір до хутора заїхала чумацька валка, і чумаки, спитавши, де Чепіжин двір, унесли до хати ледви живого її козака.

Стара Сердючка знепритомніла, як побачила сина в такому вигляді.

Жаліслива баба Хівря теж трохи не впала, а втримавшись сяк-так, не знала, що їй робити, кого рятувати — хворого сина чи його непритомну матір. Навіть дід Явтух розгубився перед такою подією. Він, здавалось, утратив свою звичну статечність та самообладу, забідкався, заклопотався:

— Що ж це таке, Боже мій? Як же воно так вийшло? Їхав же з паспортом та поличчям...

Тільки Цяцьчиха зберегла ясну голову. Як зомліла Сердючка, кинулась мерщій її рятувати, гукнула, щоб подали води...

По воду кинувся дід Явтух (Цяцьки не було в дворі), пошкандибав до колодязя. Але поки він ту воду витяг та приніс, вона вже була непотрібна: Цяцьчиха швидше сама взяла її з водянника в хатині.

Нарешті Сердючку одволали: вона розплющила очі, очутилась.

Левка чумаки покладали на піл, як мертвого. Сам він не міг і рукою поворухнути, так охляв. І на виду був страшний: заріс бородою, чорний, як земля.

Так, подія була незвичайна. Ніхто не розумів, як і що, власне, сталось. А Левко нічого не казав, тільки дивився, і його не розпитували, щоб не тривожити.

Тільки чумаки розповіли, як вони його знайшли. Вони поїхали навпростець, щоб скоротити дорогу, і серед безлюдного степу, на могилі, знайшли бідолаху, відігнали вовків, що сиділи й лежали поблизу...

— Вовків?!

— Еге. Довелося стріляти... А він (себто Левко) був уже такий, що не міг підвестися...

Усі були приголомшені почутим. А Сердючка гірко заплакала, припадаючи до сина. Левко шепотів їй із близька, так, що тільки вона чула:

— Не треба, мамо, плакати: я видужаю...

— Ой сину мій, синочку! Ти ж у мене один-однісінький.

До хати стали заходити хуторяни, щоб подивитись на хворого Левка, сходились так, як сходяться на похорон. Усім кортіло довідатись, як така пригода йому сталася, і Левкові не малий був би клопіт утаїтися з цим, якби він, як хворий, не мав права мовчати.

Майже весь хутір перебував так у хаті; входили, дивились і, сказавши слово чи там два пошепки, виходили. А тих, що обзивались голосніше, утихомирював дід Явтух, що знову почував себе господарем...

Та от до двору, а далі й до хати зайшов із своїми салдатами... Рак. Усі перед ним з пошаною розступились. Він підійшов до самого полу, поздоровкався. Спитався:

— Що ж йому таке? Хворий?

— Та хворий же, — відповів дід Явтух.

— А чого ж він захворів? З голоду?

Дід Явтух пояснив усе, що знав. Сказав про те, як Левко поїхав з поличчям кошового до Самарської паланки збирати козаків, поїхав конем і при зброї, а повернувся без нічого, ледви живий. Але що з ним сталось, ніхто гаразд не знає, а хворий не говорить: відібрало мову... Може, дейнеки* напали.

Рак звернувся до хворого, що дивився на нього блискучим поглядом:

— А може, ти й кріпаків до війська закликав? Кріпаків не можна. Є строгий наказ самої імператриці Катерини Олексіївни... Я стежу за цим...

Левкові щось ударило в голову. Йому стало на пам'яті те, що говорила Івга про Рака. — „Чи не він це, часом?

* Степові розбихаки.

— подумав з тривогою. — Та й солдати чомусь із ним“...

Івга мила в хаті ложки, як прибіг Микита й сказав про чумаків. Вона хотіла була зразу ж побігти подивитись, та мати не пустила:

— Добанюй отам.. Чумаків не бачила...

Проте сама таки пішла дивитись (хоч і бачила чумаків не раз!). Тільки до хати не зайшла, щоб з ненависною Сердючкою не бачитись. Але про те, що чумаки привезли Левка, зразу ж довідалась. Зробилась, мов несамовита, думала: „Як не згине, буде знов крутити дівці голову.“

Повернулась мерщій додому. Недвига сидів на призьбі, курив.

— Сердюченка привезли! — сказала йому жінка швидко притишеним голосом, мов би зашипіла. — Кажуть, ледви дише... Якби таки вхопила його лиха година...

Недвига мовчки смоктав люльку, не відгукувався, мов би й не до нього мова. Це зірвало завзятушу жінку.

— Чого ж ти мовчиш? Так наче тобі байдуже...

— А таки й байдуже...

Люта Левкова ненависниця аж затанцювала (вона стояла — не сідала) з гніву.

— Байдуже?! Та хіба ж тобі, дурню, невтямки, що дівка через нього гедзкається?!

Чоловік лупнув на неї зозла з-під своїх брів-острішків: мовляв, „не зачіпай мене, бо біда буде...“ Але тілом, руками ані поворухнувся.

А жінка не вгавала.

— Іди зараз до Рака, — наказала, забувши про всяку обережність, — скажи, що Сердюченка привезли, кріпака з Турбаїв, — хай забере його...

Не знати, чи почув цей наказ Недвига, бо знов ані поворухнувся, не відгукнувся ані звуком, але його почувала... Івга в хаті.

— „Сердюченка? — отерпла всім тілом. — Так це вони про Левка! Його привезли... і ніби хворого?“

І її рідна мати хоче згубити найдорожчу їй людину! Бігти! Рятувати! Але як? Адже їй ніяк було навіть із хати вийти, бо батьки-вороги були на дорозі.

Проте не могла втерпіти й вийшла з хати.

— Куди ти? — спинила її мати.

— „Куди!“ Хіба й з хати не можна вийти?

І вона пішла ніби на город. Мати не затримувала, повернувшись до розмови з чоловіком. А Ївга кинулась не на город, а в садок. А як побачила, що матері не видно, прожогом кинулась до Чепіжиного двору, а далі й у хату. Протовпившись наперед і вискочивши мало не до полу, де лежав Левко, глянула — і вся похолола з жаху: Левко — як мрець, а на лаві проти нього... його ворог Рак. Поточилась назад, мов би її той жах турнув страшною рукою неминучої загибелі.

Але далі, побачивши, що обидва були спокійні і що Рак із своїми салдатами був, очевидно, присутній тут, як і інші люди, тільки з цікавості, трохи заспокоїлась. Мабуть, Рак (так зрозуміла все це) ще не знав, що перед ним той, якого треба хапати. Зрозуміла також і те, що виявом свого жалю до Левка вона може зрадити перед Раком його таємницю. Тож не мовила й слова, зустрівшись очима з блискучим Левковим поглядом. Заразом упіймала на собі зизий Раків погляд і, гидливо здригнувшись, сховалась між жінок біля порога.

Але з думки їй не йшла небезпека, що загрожувала її коханому. Рак ще нічого не знає, але ж батько чи мати можуть сказати!

Побачивши біля себе діда Явтуха, шепнула йому:

— Дідусю! Вийдіть на часинку в сіни: щось скажу вам...

А як вийшли в сіни, ухопила з благальним рухом за руку:

— Ой дідусю-голубчику! Рятуйте Левка, сховайте де-небудь, бо... бо, — зуби їй цокотіли, як у пропасниці, і губи не могли скласти слова, — бо Рак забере його... Він ще не знає, але йому скажуть...

У цю мить відчинилися двері і вийшов Рак із салдата-

ми. Глянув знову на Ївгу й мовчки пройшов геть.

— Оце він пішов, і йому хтось скаже (побоялась сказати: „батько чи мати“)...

Дід злякався:

— А це правда, еге...

Він зайшов до хати й попросив людей розходитись, щоб дати спокій хворому. А як люди вийшли, сказав про небезпеку своїм та Цяцькам (Грицько Цяцька був уже дома), і всі хапливо почали збиратись у дорогу. Левко сказав слабким голосом, щоб везли до Вовкозуба на Інгулець. А тим часом Недвижиха, не здолавши чоловікової упертості, поклала сама сказати про Левка Ракові. Щоб не помітили люди цієї зради, вона підождала до вечора і притемненими вже левадами пішла до того козака, що в нього зупинився Рак. Викликавши Рака з хати, все йому розказала і водночас ще раз приобіцяла видати за нього дочку.

Рак цьому дуже зрадів: і Ївга, може, таки його буде, і вислугу матиме перед начальством! Сказав, що заарештує Левка завтра, бож він, хворий, нікуди не втече...

Але наступного дня вранці Левка вже в хуторі не було. Ще звечора, під захистом сумерку з Чепіжиного двору виїхав віз, а на тому возі був хворий Левко, його мати й земляки — Цяцька з Цяцьчихою, бо й їм же небезпека загрожувала.

Коли віз уже був на вулиці, його догнала Ївга і попрощалася з від'їжджими сусідами.

Як Рак спробував був розпитувати діда Явтуха, куди поїхали Сердюченки, дід сердито огризнувся і сказав, що нічого не знає.

Отже і в цій справі (як і в сватанні до Ївги) Рак піймав облизня... Це його дуже розлютувало, і він сказав Недвижисі, що знайде „кріпака Сердюченка“, не забуде... Не ясно було йому й Недвижисі, хто Левка попередив про небезпеку.

З ГРЕБНОЮ ФЛЬОТИЛІЄЮ САВКИ БІЛОГО НА ТАМАНЬ

Наприкінці липня 1792 року в Громокліївському хуторі одержано вістку від Коша про те, що грамоту від цариці на нову землю вже дано. Передано також наказ, щоб молодші чоловіки збирались у дорогу для переїзду на Тамань, а старі та жінки з дітьми щоб залишались іще на зиму на старих місцях.

У зв'язку з цим і турбаївські втікачі — Сердюченки та Цяцьки повернулися з Інгульця на хутір. Рака на хуторі не було, і Левко, уже здоровий, першого ж вечора побачив біля Недвижиного колодязя на вулиці темну постать. То була Ївга.

Кинувся зрадуваний козак до своєї коханої, але вже боявся до неї торкатись, не брав за руку, не цілував. Тільки став щиро просити, щоб сказала про причину свого гніву.

— Ти не сказав мені правди, — мовила глухо Ївга.

— Якої правди? Про що?

— Про свою полюбовницю... Катрю, чи як там її...

Сердешний козак похолов від сорому й страху за своє щастя. Відчув, як той сором густою червоністю залив йому вид, виступив сльозами в очах.

— „Так оце воно! — шибнула йому в голові думка. — Аж отепер усе пропало! Хто ж їй сказав?“

Знав, що мати не могла сказати: вона все розуміла.

Узяв з якнайбільшою щирістю розповідати про своє нещасне кохання з Катрею; сказав і про те, що й вона сама, Ївга б то, трохи винна, бо прогнала його тоді, і він не знав, чи зустрінеться з нею знову. А не сказав їй тому, що любить її дуже...

Ївга мвчки слухала, Левко чув (не бачив її обличчя),

як їй важко було. Нарешті вона обізвалась:

— Ну, добре... Але знай: як вона приїде сюди, я її вб'ю.

Вона хотіла була сказати це твердо, але... але, вимовивши ці слова, несподівано вибухла плачем. І разом з тим кинулась своєму милому на шию й стала палко, безтямно цілувати.

— Я ж люблю тебе, Левку... люблю! І без тебе не зможу жити...

Тільки ж і біль ревнощів проривався, і вона повторювала:

— А ту, як вона приїде, уб'ю... Чуєш? Уб'ю-у...

— Вона не приїде... ні, — заспокоював Левко. — Чого б же їй сюди їхати? Я ж із нею не вінчався! Та вона й не знає, де я...

Казав так, а в самого не було певности, що Катря не приїде. Вона ж була завзята, і поводитися з ним наприкінці їхнього кохання, справді, майже так, як Цяцьчиха з Цяцькою.

Аж тоді, як Ївга трохи заспокоїлась, Левко спитав, як вона довідалась про Катрю. Ївга розказала.

Левко вхопився за голову: Цяцьчишин язик! Вона ж не могла вмовчати!

Пізніше, як уже цілком „помирились“, Левко розповів Ївзі про свої справи, про поличчя й паспорт, про те, що він ото їздив до Самарської паланки. Ївга була щаслива, вірила, що Левкове козакування таки дасть їм обом щасливу долю. Горнулась уже до нього, як і перше, зливалась з ним в одно тілом і душею.

Але на Левковому щасті лежала й далі прикра тінь, як темна хмара на ясному небі. Він же й тепер не міг ще всього коханій дівчині про свою справу сказати, як не сказав цього й матері, — про всі небезпеки, які чигали на нього.

Виїжджати в похід мав тільки Левко, бо Цяцьки жінка не пустила, дарма що він був не стак уже й старий. А

втім, цим разом він і сам не знімав про це мови, боячись хатньої колотнечі, ждав, що сама жінка скаже... Ну, а вона ото так вирішила.

Для Левка ж прощання з Ївгою на цей раз було подвійно болюче: одно — що розлучався з дорогою дівчиною надовго, а друге — в нього все таки не було певности, що Недвиги взагалі на Тамань переїжджатимуть. Хоч Ївга й обіцяла наполягати.

— А як ні, — сказала твердо, нахмуривши свої чорні брови та згортку між ними, — я сама поїду...

Тільки ж і сам Левко побоювався сутички з її гордими батьками. Вони ж із помсти могли не згірше Рака видати його чужинецькій владі...

У день від'їзду до Чепіжиного двору зійшовся майже весь хутір. Для всіх це був початок великої справи — переселення на нові місця, на чужину.

Мати стояла біля Левка з заплаканими очима, їх вона раз-по-раз витирала лівим рукавом своєї сорочки, підносячи його, як хустку, правою рукою.

Левко бачив ці материні сльози, як вони текли по глибоких зморшках щік, йому було жаль її, і він заспокоював її словами, але всією істотою був у гурті дівчат, де біліла вишивана Ївжина хустка. Йому ніяково було весь час туди дивитись, могли б звернути на це увагу, та він не міг утерпіти і час від часу кидав туди поглядом.

Ївга теж не відривала очей від нього.

Левко був одягнений по-козацькому — в синьому куртасикові, підперезаному зеленим поясом, а на голові мав шапку з зеленим шликом та сивим смушевим обводом. При боці в нього була шабля, а за плечима невеличкий карабин.

До двору підїхали ті козаки, що з ними він мав їхати.

— Ну, пора й мені, — сказав Левко, оглянувши востаннє коня, сідло і зробив рух до матері, щоб прощатись.

Мати охопила його тремливими руками, припала до

нього, плачучи. А потім поблагословила в дорогу, христячи:

— Ну, хай тобі Бог, синочку, помагає!

Левко красовито зіскочив на коня і зразу ж таки, крутнувшись у сідлі, повернувся в той бік, де була Ївга. Його погляд зустрівся з закоханим Ївжиним поглядом. Серце йому стислось на думку про те, що, може, він її востаннє бачить. Потім він підніс руку, зняв шапку, прощаючись з усіма присутніми, і торкнув поводом коня.

Люди пішли за ним із двору і навіть вулицею пройшли трохи, яке ближче, яке далі, а найдалі — мати. Стара Сердючка ішла збоку, дивлячись на дорогого сина. Та от і вона відстала, не можучи зійти з конем. Проте, уже ставши, вона раптом щось здумала й гукнула на сина, щоб подождав.

Левко придержав коня, і вона, по-старечому шкандибуючи, підбігла до нього.

— А як же в тебе з Ївгою? — спитала трохи ніяково.

— Ми поберемося з нею... як переїдемо на Тамань... Глядіть її!

Сказав це все Левко одним духом, не дивлячись матері в вічі, і зразу ж рушив широким сягом слідком за товаришами.

Незабаром верхівці зникли на греблі за вербами. По якомусь часі вони показалися на протилежному березі Громоклії, а далі знову заховались за високу лінію близького обрію.

Громокліївчани не зразу порозходились додому — гомоніли про таку важливу подію.

А Левко з товаришами, щоб не притомлювати без потреби коней (їхати ж не один день), виїхавши на степовий шлях, пустили їх ходки. Тим то й легко незабаром їх догнав ще один верхівець з Громокліївського хутора — Грицько Цяцька. Він „чкурнув“ нишком від жінки, приславши завбачливою слух'яністю її пильність.

Левко дуже зрадив товаришеві-землякові, тільки, потерпаючи з опаскою за нього, запитав, як воно буде, як жінка знайде його й на Тамані.

— А вже якось та буде, — з удаваною (напевно) байдужістю махнув Цяцька рукою. Учинив це, либонь, за прикладом цехмистра Купер'яна з відомої пісні. Він бо не хотів тепер думати про те, що буде через рік, втішаючись щойно здобутою волею. Та й триватиме ж ця воля аж цілий рік! Отим то він, швидко охмолоставшись у новім становищі незалежної людини, затяг тієї козацької пісні, в якій сказано про те, що козакові з жінкою не возиться. Пісню підхопили інші, і вона буйним гомоном залунала серед широкого простору степу, наповнюючи серця співаків бадьорим відчуттям волі.

... Четвертого дня увечорі приїхав Левко з товаришами до Слободзеї.

На вулицях козацької столиці тепер було дуже людно: козацтво поз'їздилося на заклик Коша, і тепер піші й кінні ходили та їздили то туди, то сюди. Цей рух збивав густий пил, що так і стояв у нерухомому, вечірньому безвітрі. Людські постаті й коні рухалися в тому пилу, як у серпанках диму. Вулиця ніби тліла-горіла, а люди її гасили, топчучи ногами, перебігаючи кіньми. І ця пожежа тут, у селі, бачилось, уже пригасала, тим часом як далеко на заході ще палахкотіло червоне полум'я. Полум'я те було таке велике, що від нього й на відстані, здавалось, займалися шибки в хатах. Ба навіть на крилах гусей, що пролетіли вулицею в якомусь своєму захваті, з гелготом і шумом, воно відсвітилось.

Деякі козаки стояли гуртками біля шляху, і, коли Левко з товаришами проїжджав повз них, питали, „звідки Бог несе“? Ті відповідали, що з Громокліївського хутора, і їхали далі. Незабаром вони заїхали до Чепіжиного подвір'я.

У Чепіги саме була вечеря з гостями, а серед тих гостей

найцікавіший був прем'єр-майор і кавалер Мокій Гулик, що недавно повернувся з об'їзду нових, призначених для війська земель.

— А бач, не вмирала ваша доля, — обізвався Чепіга, вийшовши на рундук після того, як йому сказано про новоприїжджих козаків. — Саме на вечерю приїхали... Ставте ж там коні та заходьте до хати...

А як Левко, відвівши коня до стайні, зійшов до нього на рундук, він сказав неголосно про те, про що обидва знали:

— Набрался ж ти, голубе, там лиха!.. Ми писали від Коша скаргу на тамошню владу його сіятельству генерал-губернаторові Катеринославському графу Коховському.

Після цього він своїм звичаєм обійняв і поцілував свого улюбленця, а потім привітався з іншими. Двох громокліївських він знав, а про Цяцьку спитався:

— А це ж хто?

— Цяцька, мій земляк із...

Чепіга посміхнувся в вуса:

— Чи ти ба — Цяцька! Ходімо ж, панове товариство, до хати... А як увійшли до хати, він власноручно присунув до столу ослона й запросив гостей сідати. За столом сиділо чоловіка з п'ять козацьких старшин, уже підпилих. Новим гостям було трохи маркітно серед цього „панства“. Трохи бентежив і суворий вигляд самого господаря, що, попри відому всім добрість і оте щире вітання, зокола не видавався дуже ласкавим... Навіть Левко, що за довгий час розлуки трохи відвик від нього, теж мав себе при ньому досить ніяково.

Але особливо бентежився Цяцька. Йому прикро було через своє злидарське вбрання — брудні полотняні штани та потерту свиту, а під нею не чистішу за штани сорочку. Він, бачилося, був просто приголомшений зробленою йому честю, боявся, здавалось, поворухнутись, щоб не покласти, бува, не так руки абощо. Мовчав і слухав

трохи чи не роззявленим ротом те, що говорено за столом.

А слухати було що! Найбільше говорив Мокій Гулик, оповідаючи про свою подорож на Тамань і далі.

Був це смаглявий худий на виду чоловік, але стягнено-худощаве його обличчя раз-у-раз сміялось і ще дужче стягалось зморшками навколо очей та рота. А коли світло з вікна освітлювало його, як він туди повертався, здавалось, що він когось перекривляє. Крім того, він ще вимахував своїми жилавими руками...

— А яка ж там, на Тамані, земля? — спитав його поважно Левко, осмілівши після першої чарки.

— Земля там до всього способна, — відповів той, уживши для більшої поважності знаного йому з його ж таки „Відомости“ про нові землі канцелярського слова. — Та й не тільки земля. Солоні озера скрізь є. Над Чорним морем і Кубанським лиманом, де гирло з Кубанського лиману в море впало, за 15 верстов від редут Безопасної, Преградної та Ведмежої. Правда, це озеро родить сіль дрібну, та й не щолита. На косі Комишуватій двоє озер... І в інших місцях є... А в річках вода солодка. Є й ліси та терники: на Дубовому ринкові — дубина, проти редуту Мар'ївської в степу — чорний ліс, завдовжки 7 верстов, а завширшки 6, проти Тализинської переправи близько Кубані в степу ліс-круглик, понад річкою Лабою скрізь великі ліси, а в тих лісах дерево всяке, понад Кубанню, від верха річки Ягорлика за 4 верстви, де гора Сліпа, а також город Ставрополь, великі ліси.

А що вже тієї вербини, то скільки хоч, — усюди росте... Є й плодуче дерево: яблуні, груші, терен, виноград тощо.

Господар нагадав, що треба б новим гостям випити вже по другій.

Випили, а Гулик, розбалакавшись, не вгавав:

— А яке я ще там диво бачив! Біля города Фанагорії є

горіла могила, а з тієї могили в багатьох місцях іде дьоготь...

— Дьоготь?! — не втерпів Цяцька з великого дива.

— Еге. І біля Сукурового лиману теж. Тільки бери та маж чоботи чи там воза...

Довго сиділи цього вечора гості в Чепіги. Пили по третій і по четвертій, а також за здоров'я Антона Андрієвича Головатого, що здобув „грамоту“ на ті багаті землі на Тамані.

З дальших за цією вечерею розмов Левко з товаришами довідались, що Головатий от-от мав приїхати, був уже в урочищі Кучургані над Богом за 30 верстов від Слободзеї і що він звідти загадав улаштувати на день його прибуття якийсь „церемоніял“ для прийняття „височайшої грамоти“. Довідались також, що частина козаків на чолі з прем'єр-майором Савкою Білим зразу ж після церемоніялу попливе на байдаках морем, а друга частина на чолі з самим Чепігою поїде суходолом. Савка Білий уже зібрав свою фльотилію в Станиславі над Дністровим лиманом.

15 серпня 1792 року о 7 годині ранку козацьке військо вишикувалось двома лавами вздовж Кучурганського шляху, що ним мав їхати з „височайшою грамотою“ військовий суддя Антін Головатий. Так утворилась довжелезна вулиця з живими періями — від царкви аж за село.

Козаки були повдягані в усе нове, шапки рябіли, як квіти на луках.

Поза козацькими лавами товпилися слободзеївські жителі — чорні та схожі один на одного, як таркани, молдавани, бородаті в довгих сорочках навипуск кацапи-липовани, жінки й діти. Чимало було серед глядачів і козаків, з тих, що не були приписані до куренів, які брали участь у „церемоніялі“. Серед таких „безкурінних“ були й Левко Сердюченко та Цяцька.

Деякі глядачі, найбільше хлопчаки, позлазили на де-

рева та повітки, щоб було видніше. А дивитися ж було на що!

Із західного боку перед церквою був зроблений поміст, застелений турецьким килимом. На помості стояв стіл, накритий теж килимом.

Навкруги помосту, півколом, поставали пишно повдягані старшини з пірначами, значками, а серед них найпишніші були отаман кошовий армії бригадир і кавалер Харко Олексієвич Чепіга та писар військовий Котляревський (що був обраний замість „ляха“ Підлісецького).

На Чепізі була така шапка, якої ні в кого з присутніх не було: з високим сивим обводом, розрізаним спереду й розхиленим, як у давніх гетьманів.

Тут же зібралось численне духовенство з архієпископом Катеринославським Амвросієм на чолі. Одіння на духовних ряхтіло проти сонця золотом та сріблом.

Білий військовий стяг звисав на високому стеблі важким водоспадом, а навколо нього червоніли, синіли та іншими барвами грали чотирнадцять полкових прапорів, як вирослі купою різнобарвні маки навколо білої лілеї.

А все це разом, увесь бадьорий ранковою бадьорістю народ, гомоніло, яскріло, повне святкової радості, веселих надій.

Церква указувала в небо своїми двома хрестами, а над золотом хрестів на тлі чистої блакиті неба білими пелюстками блискотіли голуби.

Коли стало відомо, що військовий суддя Головатий зближається, кошовий отаман, з булавою в руках, і писар зійшли на поміст, на килим жовтими сап'янцями стали. Як Головатий під'їхав до козацьких лав за селом, ударили три гарматні постріли, схитнувши могутнім гуком довколишню ранкову тишу. Цей гук підхопили десь у вербах Дністрові береги, покотили в далечінь.

Назустріч Головатому пішли старшини з хлібом та лу, зустріли його при самому вході в живч

Головатий також ішов не просто, а з церемонією. Перед ним ішло чотири „штаб-офіцери“, несучи на золотій таці хліб від цариці, сам він ніс на золотім блюді золоту ж сільничку та царицину грамоту, а потім його сини Олександр та Остап несли — один лист до кошового, а другий — дорогу шаблю, царицин подарунок кошовому ж таки.

Переднім „штаб-офіцерам“ не дуже зручно було нести вчотирьох невеличку тацю — як чотирьом великим ведмедям малу гілочку, — але вони йшли так, наче несли великої ваги річ. Ступали повагом, ніби кожним своїм ступнем священодіяли.

Але ж ще більше священодійства було в ході самого військового судді Головатого. Він ішов гордо, з високо піднесеною головою, дивлячись уперед, де бачив у сяйві чудового розквітання дня свою велику славу й пошану серед козацтва. Нікому б тепер і на думку не спало, що це той самий Головатий, що крутив перед царицею та вельможами „дисячим хвостом“, удавав з себе штукаря та блазня. А втім, вряди-годи він скидав скоса очима й набік, на козацькі лави, мов би перевіряв, чи все зроблено так, як він загадав.

Очі всіх, справді, були звернені на нього, всі щиро були йому вдячні за здобуті права на нові „вольності“.

Коли Головатий увійшов між лави, загримотіла суцільна стрілянина з гармат, що стояли десь ізбоку, а козаки в лавах застріляли з рушниць, підкидаючи їх цівками вгору. Заразом зарябіли над головами підкидувані вгору шапки. І це все, шапки й гук рушничних пострілів, перекочувалось хвилиною разом з проходом Головатого та його почту і зникло тільки тоді, як він прийшов до церкви до помосту. Тут Головатий зійшов на поміст, став біля столу й виголосив коротке слово до „панів отаманів і всього курінного товариства“, а потім передав урочисто кошовому „дари“ — хліб, сільничку, грамоту.

Кошовий клав усе це, цілуючи, на стіл. Далі Головатий прип'яв власноручно кошовому надіслану йому від цариці дорогу шаблю.

У цей час знов ударили з гармат...

Як гук гарматних пострілів розкотився і стало тихо, військовий писар Котляревський прочитав голосно „височайшу грамоту“. Тією грамотою цариця давала Чорноморському війську „острів Фанагорію з усією землею“, а zarazом висловлювала побажання, щоб козаки зуміли заслужити „звання добрих і полезних громадян внутрішнім благоустройством і распространением семейственного життя“.

Козаки слухали „грамоту“ із скинутими шапками, а як її прочитано, загукали всією великою масою:

— Ой спасибі ж нашій матері за сю ласку...

— Добра ласка, — почув раптом Левко Сердюченко за своєю спиною густого баса. — Ганяють з місця на місце, як солоних зайців...

Оглянувся: біля нього стояв Вовкозуб.

— Тю! — гукнув Вовкозуб, пізнавши Левка. — Так це ти, Левку? Коли ж ти приїхав?

— А ви коли? — запитав і собі Левко, щоб не розповідати про себе серед людей. — Бо я щось вас не бачив, хоч і живу тут із тиждень...

Вовкозуб сказав, що приїхав тільки напередодні ввечері: думає пливти з фльотилією Білого на Тамань.

— А ти ж як? — спитав і Левка.

Левко сказав, що їде, але не знає, як — з фльотилією чи суходолом.

— Пливімо, козаче, морем, — радив Вовкозуб. — Нема краще, як човном: лежиш собі в байдаку, а водичка хлюп-хлюп — погойдує...

До їхньої розмови прислухався якийсь третій, неприємно-витрішкуватий козак. Запитав Левка, звідки він, додавши, що десь його немов бачив. Говорив не зовсім по-

козацькому, трохи з-московська. Левкові тривожно тьохнуло серце, бо стали йому на пам'яті булькаті очі. — „А тільки де ж я його бачив?“ Не знав, як відповідати на бульканеве запитання, — говорити правду чи ні. Та поперед нього вихопився Вовкозуб:

— Отак пак! З одного хутора та й не знаєте один одного...

Вовкозуб закопилів зневажливо губу.

— Ти ж був у Громокліївському хуторі перед Очаківським розмиром? Жив? Ну, а це ж тодішній Харків молодик, Левко Сердюченко. Може, ти, правда, його не пам'ятаєш, бож він, — кивнув на Левка, — поїхав був тоді... Куди пак? А! До Турбаїв... мені казали... Так, тепер пригадує, до Турбаїв...

І, раптом зацікавившись, спитався у Левка:

— А як ти там виплутався? Це ж там повбивали панів Базилевських...

— Так ти з Турбаїв? — ще уважніше придивився до Левка витрішкуватий. — А потім чи не ти був хворий з голоду?

Але в цей час ударили знову з гармат: „церемоніял“ на майдані скінчився. Люди заворушилися. Левко удав, що не розчув останнього запитання, і похопився сховатись між людьми. Напружено думав про окатого — хто б це міг бути. Вовкозуб пішов за ним. Обидва протовпились ближче до помосту і церкви, дивилися, що там діялось.

Чотири „штаб-офіцери“ взяли стіл з „дарами“ й понесли до церкви поперед цілого рою церковнослужителів, що здаля скидалися на золоспинних та сизоголових жукув та джмелів, які починали вже густі.

За попами пішли кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, інші старшини й козаки, хто вмівся в церкві.

— Що то за козак, — спитався Левко Вовкозуба, оглянувшись, — що встряв у нашу розмову?

— А це тут один... так собі дряпичка. Завжди лазить поміж людьми, до всього прислухається... Я йому намну колось боки! Раком його продражнили...

— Так це Рак? — скрикнув Левко і згадав, що бачив його в Чепіжиній хаті, як лежав хворий.

— Рак. А хіба що?

— Наробили ж ви мені, батьку, біди, — мовив Левко з докором, сам терпнучи всім тілом. — Це ж я від нього тоді у вас біля отар ховався...

— Від нього?!

— Авжеж. Тільки я його в обличчя не знав, бо бачив тільки раз, як був хворий. А він же тепер мене видасть... бо ще й через Ївгу на мене лихим духом дише...

— Отуди к бісу — ударив себе по лобі долонею Вовкозуб.

— Так це я тебе так, як колись Юда Христа, поцілунком видав ворогові!.. Прости ж мені, козаче, мій невільний гріх! Я ж думав, що ти взагалі тоді ховався, а не від Рака. Ти казав, — від якогось шпиґа з Громокліївського хутора втік, а як його звали, не сказав... Ну, так я ж тобі тепер скажу от що: коли вже я тебе видав, так я ж тебе й боронитиму. Я не зупинюсь перед тим — як буде треба,

— щоб і з світу його згладити... От тобі моє козацьке слово!

Він потиснув Левкові руку.

— А щоб замести покищо за тобою слід, їдьмо сьогодні ж разом до Білого! Після обіду зразу ж...

І Левко пристав на це, тільки сказав, що скаже панові Харкові, щоб той знав, де він дівся.

Після служби в церкві знову стріляли з гармат. „Дари“ віднесли до Харка Чепіґи в хату. Там царицин хліб розділили на чотири частини: одну частину на церкву, другу — тим козакам, що на Тамань попливуть, третю на військо, що йтиме суходелом, і четверту — старшині, на Кіш.

Далі почався обід. Старшина сіла обідати в домі кошового, а козакам дали обід на майдані, попростилавши на

спориші рядна. За обідом ті й ті випивали „з веселієм“, як сказано в пізній надрукованій реляції, за „височайше здравіє“, за синод, за сенат, за „православне російське воїнство“, за кошового з старшиною, за Чорноморський Кіш і все військо Чорноморське, як також за присутніх гостей. Потім співали пісню, що її склав по дорозі до Слободзеї Головатий:

Ой годі нам журитися,

Пора перестати,

Зробили у цариці

За службу заплати.

За столом у хаті кошового Головатий розповідав усім, як він здобув дозвіл на землю, як був допущений до „ручки“, як сказав промову.

— Декотрі з вельмож думали, — оповідав, — що я, як папуґа, затвердив напам'ять і казав, нічого сам не розуміючи... Я ж їм пояснив і слова „та й годі“, що їх сказав наприкінці своєї промови...

— „Та й годі?“ Ха-ха... Ну й Антін Андрієвич! — хвалили одні слухачі.

— А що ж! Хай розуміють, хоч і вельможі! — казали другі.

Пізніше гості з дому кошового та й козаки розійшлись по окремих домах і там пили далі, як сказано в тій же таки реляції, побажання з горілкою за здоров'я „августійшої добродійки своєї й матері“.

...Ще перед початком обіду Левко пробрався до Харка і сказав йому про зустріч з Раком та про свій намір пливти з Вовкозубом до фльотилії Білого.

— У печінках мені сидить той Рак! — сказав сердито, насупивши кошлаті брови, Чепіґа. Але намір Левків про відплиття схвалив. Увесь час Левко намагався не бути навидноті, щоб Рак його не бачив.

А по обіді трое козаків, Вовкозуб, Левко Сердюченко й Цяцька Грицько, зразу ж зібралися в дорогу: пішли до

Дністра, щоб човном пливати вниз до Станислава. Правда, Вовкозуба його товаришам довелося вести попід руки, бо він так набрався, що не міг сам і з місця рушити.

А в човні Вовкозуб зразу ж розлігся, вдавши його своєю великою вагою в пругку воду. Сказав тільки, щоб збудили його перед самим Станиславом, що до нього мали прийти над вечір.

— А як хто питатиме, що везете, — додав, уже лежачи і востаннє розплющивши очі, — скажете, що кабана для фльотилії Білого...

Після цього вмить захріп.

— Навряд чи повірять, що кабана, — посміхнувся Цяцька, беручись за весла, — ніякий кабан так не захропе, хай би він був і з заводських, як у Мар'януші були...

Левко сів до демена. *

Човен, схитнувши сонну на поверхні прибережну воду, легко поплив за течією. А Цяцька ще й підгонив його, вимахуючи в сяйві пообіднього осіннього сонця мокрими блискучими веслами. Оце підкине їх, як голі руки вгору, сипне рясною проти сонця капотнявою, а тоді знов заглибить у рівну воду, як ножа в холодець, потім смикне до себе — і човен, немов приострожений кінь, вперед стрибне. Дуже щиро веслував новоявлений козак Цяцька (бо мав уже по-козацькому підголену чуприну), тікаючи не тільки від Рака, а й від своєї завзятущої Гапки.

Незабаром Слободзея зникла за крутим коліном берега, увітчаного сизо-кучерявими купами верб, і ті верби кинули темний холодок на човен з козаками, як він пропливав повз них.

Обидва — і Левко, і Цяцька — вільніше зідхнули, хоч уголос ні той, ні той не зважувався ще сказати, що вже втекли від небезпеки. Тільки мовчки скинулися поглядами. А перед цим Цяцька оглянувся, щоб подивитись, чи не женеться хто за ними.

* Стерво.

А тим часом човен знов висковзнув на скляний блиск та ряхтіння стрижня. Над водою в золотому яскринні осіннього сонця блискотіли кольорами веселки шелесткі в своєму літанні бабки, сідали спочивати на бильця несеного течією човна, а одна спробувала була сісти навіть на Цяцьчину козацьку чуприну, залескотавши на голові.

Було тихо в обрамлених вербами, лозами та очеретами берегах. Тільки Вовкозубів хропіт розлягався, як клекіт, якщо, може, й не тих „горілих“ Таманських могил, що про них розповідав Гулик, то вже, напевно, того казана, що в ньому цей хропаль варив колись кашу для Громоклівських козаків.

В очереті протилежного, басарабського берега щось густо забутіло: „Бугу!“ ніби відгукуючись на Вовкозубового хропака.

Цяцька придержав весла, прислухаючись.

— То бугай-птиця, — обізвався ззаду Левко.

І знов зробилось тихо. Тільки хропів Вовкозуб та вода об човен плюскотіла.

Над вечір обабіч Дністрової течії пішли плавні, нескінченне море рослинності — лози, верб, вільхи, шелестко-го очерету. Сама течія почала ділитися на протоки, рукава.

У холодному вечірньому повітрі над човном нависла хмара мошки, задзизкали настирливі комарі.

Цяцьці ніяк було їх обганяти, бо руки ж були зайняті веслуванням. Тож він і кивав раз-у-раз головою, одмахувався так від нахаб. Тільки ж один так ужалив його раз у голсну голову, що він аж весло випустив і лягнув себе по голові долонею.

Та от вони випливали на широкий простір лиману, і в далині замайоріли щогли фльотилії. То вже був Станислав.

Левко сказав Цяцьці, щоб будив Вовкозуба (бо він був ближче коло нього). Той обережно торкнув, узявши вес-

ла в одну руку, сонного велетня за плече:

— Пора вставати.

Сонний козарлюга потяг носом, як ковальським міхом, наробивши тим не малої біди комарям, що без угаву цілим роєм крутились над тим носом, як над скелею, і пили немилосердно з нього кров: декотрі з них були втягнені в ніздрі, як у прірву, а деякі заплутались у неймовірній гушавині вусів. Від того йому залескотало в носі, і він чхнув, аж човен захитався, але не прокинувся.

— Ви його дужче, — порадив Левко.

Цяцька штовхнув дужче.

У сонного раптом з'явився на виду вираз гніву, і він, звівши руку, що досі мертво-непорушно лежала на голому животі, вимахнув нею в повітрі так, що був би добре заїхав будильника, як там кажуть, по макітрі, якби той не перекинувся назад, Левкові під ноги. І після цього знов захріп.

Цяцька відмовився далі будити Вовкозуба.

— Хай він сказиться: ще вб'є к бісячому батькові...

Становище було досить скрутне. Вовкозуб був у них ніби за отамана, він же мав повести їх до Білого.

Якийсь час козаки, справді, нічого йому не робили, не знаючи, як до нього підійти. Та потім Цяцька придумав таке: взяв весло і, перелізши якнайдалі від Вовкозубових рук, на самий ніс човна, підсунув його (весло) під сонну руку, як під важкий дрюк, і став обережно її підважувати.

Знеобачка Вовкозуб ухопив те весло руками, вирвав його Цяцьці з рук і, миттю підвівшись, вимахнув ним із лютим криком:

— Який це сучий син не дає мені спати?! Уб'ю-у!

І Цяцька, не мавши іншої ради, млинком чульбукнув у воду, забовтавши там з усієї сили руками й ногами, щоб утриматись на поверхні, бо плавав таки поганенько...

Але Вовкозуб, ту ж мить розбуркавшись, оханувся:

— Тю! Що це я? Це ви, хлопці? А я спросоння подумав, що хто зна й хто...

І подав Цяцьці весло на порятунок. Той ухопився спочатку за весло, а потім за облавок і переліз у човен, мокрий, як хлюща. Цокотів зубами від холоду. А Вовкозуб лаяв себе за несамовиту вдачу. Сказав, щоб другий раз вони перш ніж будити, зв'язали його, як колись зробили — про це йому розповідав один бурсак — ліліпути (такі малі, як комарі, люди) з якимсь Гуллівером.

— Еге... Але ти, козаче, — звернувся він до Цяцьки, — сідай до весел, бо тобі ж треба зігрітись...

Цяцька сів і так наліг після невільного купання на весла, що човен незабаром підпливав уже до Станислава.

Біля берега стояла фльотилія — одна бригантина і 51 байдак.

Сонце вже заходило, і щогли бригантини горіли, як свічки на ставнику, а човни козацькі чорніли внизу в тінях від бригантини, як водяні жуки.

Лиман застиг у вечоровій непорушності, хоч по байдаках лазили-ворушкались людські постаті, лунали окремі голоси. Очевидячки, козаки робили приготування до наступного відплиття.

На бригантині теж лазили люди, як мурашки по скелі.

Поставивши в суточках між двома байдаками човна, Вовкозуб пішов із своїми супутниками шукати Савку Білого. По дорозі він раз-у-раз зупинявся, щоб поздоровкатись та поцілуватись з своїми численними знайомими, а Левко та Цяцька пристоявали збоку, чекаючи, поки скінчиться „церемонія“.

Савка Білий був тут же на березі: наглядав за останніми приготуваннями. Це був невисокий, але тугий, ніби натоптаний, чоловік, з довгими вусами та дзвінким голосом, що ним він час від часу погукував, даючи накази.

Вовкозуб і з ним поцілувався й сказав, що привіз до нього в фльотилію двох козаків.

— Яке там до мене? — буркнув незадоволено Білий.
— Так наче я тут начальник. Я тільки полахач бригадира Пустошкіна. Він же і в кожен байдак призначив своїх підпоручників-мічманів, усяких там Янопулів, Єрлів, Гльоз... Так наче козаки й самі не втрапили б на той Фанагорійський острів. Колись же запорожці аж до Царгорода, до султана в гості, ходили без мічманів...

Висловивши так свій жаль з приводу „сирітської долі“ козацької фльотилії, Білий оглянув новоприбулих козаків.

— А чого це ти, козаче, мокрий? — поспитав Цяцьку.
— Купався в одязі чи що?

— Та це він учився плавати, — пояснив без найменшого, бачилось, натяку на усміх Вовкозуб. — Він же тепер у фльотилії буде, так треба вміти... Тільки ж напочатку в нього по-сокирячому вийшло...

— А... ну, хіба так. Ідять же, хлопці, он до того вогнища, погрійтесь та повечеряйте...

Навколо, геть понад берегом, справді, горіло багато вогнищ: то козаки, що ночували тут же, готували собі вечерю. Новоприбулі приєдналися до однієї такої, згуртованої біля казана з саламахою купи козаків, повечеряли й полягали спати.

А пізніше, мало не всю ніч прибували човни з Слободзеї: ними припливали ті, що догулювали до краю, не боячись ніяких Раків.

Наступного дня вранці фльотилія вирушила в путь, вийшла з лиману в відкрите море, — бригантину „Благовіщення“ і козацькі байдаки. Бригантину, велика й висока проти байдаків, пливла як гуска серед гусенят. Проте байдаки-гусенята, ідучи на веслах, зразу випередили її — жваво вискочили вперед, а вона, справді, як важка гуска, через слабкий ранковий вітер відстала.

Байдаки розтяглися довгою стягою, зарябіли на бла-

китно-рожевому просторі моря. В кожному байдаку було повно людей, як у ложці каші, — голених, у шапках і без, голів, голих спин, хоч не один з тих голяків, мабуть, шулився від ранкового над водою холоду. Але від того холоду була фльотилії й користь, бо через нього охочих веслувати було більше, ніж треба.

Вовкозуб, Левко та Цяцька сіли в один човен. Вовкозуб ще з місця влігся спати на дні човна прямо під ногами. Через нього раз-у-раз переступали, та він, зразу ж заснувши, не відчував того.

Нерозбурканий, по-ранковому мовчазний Левко сів на носі човна й дивився в нову для нього далечінь — в рожево-блакитну далечінь моря. Дивно і трохи страшно було йому, аж серце хололо, коли він уявляв хистку глибіню, яка, бачилось, могла щохвилини поглинути байдаки й людей разом з ними...

А йому ж так хотілося жити! Таким гарним показувався рожево-блакитний світ і сподіване народження сонця.

Цяцька з самого початку взявся веслувати, сказавши, що завсіди любив цю роботу. Тільки ж насправді його заохочували до цього мокрі штани та сорочка, що не висохли за ніч і тепер торкалися до тіла в повівах ранкового вітерцю, як холодні крижини.

Але по якомусь часі з цієї роботи вийшла й чимала для нього морока. Коли важке весло на спілку з сонцем, що незабаром вихопилось на чисте небо, зігріли його так, що піт став заливати йому очі, його довго не переміняли. Можливо, повірили тому, що він передніше про свою прилюбність до веслування казав. Хай, мовляв, козачина навтішається досхочу! Тим більше, що всім стало нарешті тепло й без весел, — від самого сонця. Отож бідний чоловік зовсім вибився з сил. Раз-у-раз оглядався, чи не йде хто переміняти... Але сказати прямо, щоб переміняли (як то робили інші) не відважувався: щоб не сказали,

що він поганий козак. Без цього ж ніхто й не думав його рятувати...

Здоровенні й гладкі, як кабани, козаки (а він проти них, як суха тараня) купами сиділи й стояли, з реготом розмовляли, та хоч би тобі на сміх хто підійшов до нього... А втім, один кінець-кінцем таки знайшовся такий, що підійшов. Це був високий козак, у високій із яскраво-жовтим настобурченим шликом шапці, схожій на архиерейську митру. Товариші називали його Чаплею. Цяцька ще раніш звернув був увагу на його обличчя, обличчя з якимсь незвичайним виразом. Довгобразе, з довгим, червоним на горбику носом та білявими, „прядив'яними“, розкошланими вусами, це обличчя ніколи не сміялось, навіть серед загального реготу. І це тоді, як Чапля уважно слухав чудні й веселі оповідання, пильно дивлячись вузькими „свинячими“ очима! Говорив мало.

— Уморився? — спитав він Цяцьку поважним тоном.

— Та... трохи, — сказав якимось ніби недбало Цяцька, радіючи задалегідь, що його нарешті переменять.

— Умгу...

Чапля подивився спокійно на Цяцьчині руки, що ледви вже рухались у повітрі, покладені кулаками на важке весло (долоні намуляв), а потім узяв поволі колупатись мізинцем лівої руки в носі. Вийняв, подивився уважно „свинячими“ очима на здобуте, збив його потім шутком правої руки і знов послав того мізинця в ніздрю.

Постоявши трохи біля Цяцьки, Чапля повернувся й пішов геть.

Цяцька мало не плакав. Перед очима в нього плавали вже жовті скалки, він, здавалось, от-от зомліє. А його товариші-веслярі спереду і ззаду гукали, щоб потрапляв улад із ними, не заважав їм.

Кінець-кінцем урятував бідолашного козака-новака вітер: він став уже такий, що можна було напинати вітрила. Такий наказ і видав мічман Гльози.

Човен полинув тепер легко й без веслування.

Незабаром бригантина, що була лишилась далеко позаду, випередила, летячи на всіх вітрилах, широко розкинуту зграю човнів. Її привітали козаки киданням шапок угору та не дуже чутними на широкому просторі моря криками.

Цяцька, поточуючись, як п'яний, від гойдливих похитів човна, пішов до Левка на ніс. Сів біля нього відпочити.

Сиділи деякий час мовчки, бо й Цяцька тепер (не тільки Левко), коли мав перед очима сине безмежжя, почував себе якимось непевно.

На тому безмежжі набігали вже білі „баранці“ хвиль. А над водою у синяві неба літали великі білі птахи — мартини, і дрібніші — чайки, і здалека здавалось, що то шматки шумовиння відривались на вітрі. Але деякі з них (чайки) ув'язли за їхнім байдаком і летіли зовсім близько: видно було їхні червоні дзьоби, ноги, очі. Помахуючи звільна крилами, вони вперто дивилися вниз на воду, видивляючись здобичі. Іноді просто падали на воду, щось там хапали. У чистому повітрі час від часу лунало їхнє жалібне „киги“. Це „киги“ навівало смуток на земляків.

Нарешті Левко обізався:

— А що ви, дядьку, робитимете на новому місці?

Цяцька не зразу здобувся на потрібну відповідь.

— Як що? — таки озвався він. — Козакуватиму...

— Та то так. Але ж треба козакам і господарювати... Чули, як у тій пісні сказано?

Та вже треба й женитися

І хліба робити...

— А я, — Левкові, знать, кортіло висловити те, що про нього він думав і мріяв, як сидів сам, — заведу господарство... У мене буде жінка...

— Жінка? На бісячого батька вона здалася!..

— Хто „на бісячого батька?“ Ївга?

Цяцька вже знав про Левкове кохання з Ївгою: Левко сам йому в дорозі до Слободзеї розповів.

— Ні... жінка. Ти думаєш, я без жінки не проживу? Проживу... та ще й як?! Я ж умію сам усячину зварити — і борщ, і кашу, і галушки, і затірку...

— Та хіба жінка на те тільки, щоб варити?

— Та звісно... не тільки на те...

— Я думаю — жінка ось для чого...

Цяцька насторожився.

— ...Поїхав ти в поле на весь день, а про тебе дома хтось думає, їдеш додому — вона тебе радо зустрічає...

А Цяцька:

— ...Галасує на весь куток: „Чого тебе сі та ті рано принесли? Он чужі чоловіки ще роблять...“

Левко:

— ...Пригорне, поцілує...

— ...А як огризнешся, качалкою почастує...

— ...І скрізь ти знаєш, що ти не сам, що є ще десь рідна душа...

— ...Хочеться хоч хвилинку спочити, побути без бучі, а вона — як у забій б'є...

Так розмовляючи, приятелі й не помітили, що море дуже змінилось. Вітер надмавав на ньому вже хвилі, і ті хвилі погойдували байдаки так, що аж серце спинялось. По тих хвилях тріпотали вже великі білі гриви шумовиння, і здаля на всьому просторі те шумовиння скидалося на білі стружки, що їх вітер настругував із зеленого скла водяної товщі. Над морем був вітер, але не було хмар, тим і був він, той вітер, веселий.

І байдаки, широко розкидавшись та полискуючи веслами, весело, як блискучокрилі птахи, летіли розбурханим морем. Коли якийсь байдак випереджав другого, козаки перегукувались крізь свист вітру і шум води, підкидаючи шапки й ловлячи їх на списи та шаблі.

В одну місці перед байдаком, що в ньому були Левко

та Цяцька, появилася була морська свиня (дельфін), стрілою чи, краще сказати, гострим веретеном летіла поперед човна. Велике це було диво для степовиків Левка та Цяцьки...

А море дедалі дужче розбурхувалось, дедалі дужче похитувало човен.

Цяцька спочатку спробував був жартом збувати свій неспокій, приказуючи за кожним разом: „Хиті!“ Та от він раптом злякався, зблід і, вхопившись обіруч за лину, змовк. Його починало нудити. Незабаром усередині в нього перевернулось — і його напала, як казали козаки, „Векла“.

Левко теж мав себе недобре, проте його не нудило.

Але над вечір вітер стих, і море потроху заспокоїлось, засизіло рівною далиною.

Тепер дельфіни цілими чередами пішли наввиринки поперед човнів.

На третю добу козацька фльотилія зблизилась до берегів Криму.

Не страшний тепер був Крим, колишне кубло напасників, що забігали на Україну по ясир. Після приєднання його 1791 року до Російської імперії це вже була звичайна її провінція, з російськими залогами в узбережних містах.

Фльотилія пливла неподалік від сизо-синюватої смуги південного берега, то віддаляючись, то наближаючись до неї. Як віддалялась — той берег робився схожий на чарівне далеке мариво, легке, як смуга пари, над блакитним простором моря, а як наближалась — було видно стрімке бескеття, біле ряботиння селищ на схилах гір, визубні на верховинах. Над горами завжди висіли, зачепившись за верхи, кучеряві хмари, як біло-сіра вовна на гребені. Окремі хмарини відривались від того гребеня, але над морем розходились-танули, не затьмарюючи яскраво-блакитного дня.

Стояло на годині, вітер був ходовий. І фльотилія легко

пливла вдень і вночі (вночі здебільшого на веслах), поспішаючи: всі бо знали, що незабаром мали початись осінні бурі, страшні на Чорному морі. Вночі бригантина відставала від човнів, а вдень доганяла й випереджала.

Пливли повз Стрілецьку пристань, Козлов, Балаклаву, Ялту, Судак. Але причалили тільки в Єнікале (Теодосії), щоб поповнити запас харчів та води.

Тут фльотилія стояла цілий день, і козаки мали змогу походити по твердому, а це їм тепер було, особливо таким незвичним, як Левко та Цяцька, миліше за всяку м'якість.

Левкові й Цяцьці все було цікаве: і чорні та горлаті люди, що кричали на базарі, продаючи кавуни, дині, виноград, і безверхі будівлі-саклі, і струнки мінарети з молодиками на них.

Сонце на цих будівлях, на білястому камінні та поросі вузьких вулиць, так само, як і на масних від поту обличчях татар, аж шкварчало. Здавалось, і шашлики, що їх смажено на базарі, шкварчали теж від цього сонця, а не від того слабкого полум'я, що хилиталося під казанами.

Вовкоуб балакав з татарами по-татарському, а на прощання напився кримського вина так, що його ледви привели до байдака.

Увечорі фльотилія рушила далі. Але тут Левкові трапилось таке, що він аж не стямивсь: у їхньому байдаку був... Рак. Чи він проїхав суходолом через Перекоп і Крим та в Єнікале сів, чи пересів з іншого байдака, — але був.

Вони зустрілись серед байдака, і Рак упізнав Левка.

— Так ти Сердюченко? — спитав, нахабно дивлячись йому в вічі своїми колючими бульками. — Так точно, я тепер пригадую: ти лежав хворий, як я тебе бачив... як чумаки тебе привезли. Отже, й ти на Тамань вибрався?

На Левка ця зустріч так подіяла, що він не міг здобути й на слово. Йому здавалось, що падає в безодню,

не знаючи, за віщо вхопитись. „Уночі море, мабуть, буде неспокійне“, лізло в голову, а потрібного не було. „Уже й тепер гойдає трохи“... Кинув поглядом на море: море ніби хмурилось, бгаючи зморшки на чолі своїх вод, ламаючи свою поверхню.

А гадюча Ракова голівка, втягнута в плечі, чекала.

— Я... мене батько кошовий послав, — затикався Левко безпорадно, як упійманий на злочині. Відчув, що червоніє, як малий хлопець.

— Умгу... А як же там Ївга Недвигівна? — спитав Рак, узявшись лівою рукою вбоки, а праву поклавши на руків'я (ефес) шаблі. — Ти, здається, її наречений?

Гадюча голівка, бачилося, от-от висмикнеться з пліч, щоб ужалити заскочену жертву.

Левко пробурмотів, що, мовляв, давно її не бачив, не знає, як вона... вона, либонь, на Тамань не поїде. І зробив розпачливе зусилля, щоб відчепитись від страшного ворога.

— Але я мушу йти до весла, — раптом вигадав, — мене один просив перемінити його...

Пішов, похитуючись, як п'яний, від похитів човна і від туману, що затуманив йому голову. Почав навіть дрібно всім тілом труситись.

— Дай я погріюся трохи! — звернувся до найближчого весляра. — Вітер якийсь холодний стає...

Козак поглянув на нього здивовано: таке не часто трапляється, щоб хтось поза чергою самохіть брався за весло. Але охоче віддав своє весло Левкові. І Левко прикипів обіруч до нього, став частиною ритмічно-рухливого веслового оперення човна: воно широко розпущеними крилами то занурювалося в темно-сталеву воду вечірнього моря, то вихоплювалося, оторочене рясними стряпами-бризками вгору, а тії бризки блискотіли в сьйві низького вже сонця. Байдак став дедалі дужче погойдуватись, і Левко, веслуючи, линув у тому гойданні в якесь забуття.

Не розумів тільки, чи то в нього в голові шумить, чи — хвилі, набігаючи на човен. А з того туману й шуму виразно почала виходити картина його боротьби за волю, тієї боротьби, що так несподівано закінчилась страшною для нього поразкою. Він же впіймався тепер так, як ловиться риба в невід. От ідуть рибалки, розтягши невід упоперек річки на всю його широчінь. А понад берегами ходять підручні і, ширяючи в кущі осітнягу та очерету, бухкалами наганяють рибу в той невід. Риба ще здаля відчуває наближення невода, тікає, ховається, а її знову виганяють на чисту воду, де йде невід. І щораз вужчає та чиста вода, краї невода сходяться, риба розпачливо кидається на всі боки, але потім, знесилена, потрапляє в гузир — на свою загибель. Він спочатку кидався, ховаючись від царициних посіпак на широкому просторі України від Турбаїв до Громокліївського хутора, від Слободзеї до Новоселиці, потім вужче — від Громокліївського хутора до Слободзеї, далі ще вужче — від Громокліївського хутора до Вовкозуба на Інгульці, зовсім вузько — Слободзея, Станислав і нарешті байдак — на морі як той гузир, із якого вже виходу немає. Справді, в цьому човні він піймався, як у пастці, бо з човна ж нікуди не втечеш. А Рак же щохвилини може сказати мічманові Гльози, і той звелить його заарештувати...

Але в такому разі краще кинутися в море. А ївга... мати... зостануться самі... А його живі руки, що стиснутими кулаками рухалися перед його очима разом з веслом, будуть глибоко в морі мертві... і раки їх рватимуть...

Мічман Гльози наказав нап'ясти вітрила, а весла повитягати з води.

Левко кинувся до того, хто не міг йому нічого поради-ти, — до Цяцьки. Цяцька ще більше перелякався, витріщив якомсь чудно очі, удвох згадали про Вовкозуба й кинулися до нього. Вовкозуб сидів на кормі, гойдання човна розбуркало його, і він, сердитий на похмілля, смоктав

з похмурих виглядом свою люльку. Звістка про Левково-го ворога ніби ще дужче розізлила його, але зокола він ніяких ознак свого гніву не виявляв. Навіть не зразу відгукнувся на Левкові слова. А як нарешті обізвався, сказав:

— Подождімо до ночі! До речі, якраз сю ніч, либонь, і гойданка не абияка буде... Он бачите — хмари?

Справді, на заході з-над обрію підводилася чорна хмара; вона затулила заходяче сонце, і через це море зробилося раптом зовсім темне, мало не чорне. Вітер зростав на силі, роблячи широкі хвилі, вигинаючи буруни-хребти й долини. Та водночас цей вітер, як розіпнуте на весь світ рядно, тиснув іззаду на вітрила й швидко гнав уперед байдаки та бригантину „Благовіщення“, що, випередивши фльотилію байдаків, сіріла вже далеко напереді в похмурих сутінках передбуряного вечора.

Усе, що можна було бачити з байдаків, — бригантина, хмари над обрієм, інші байдаки, весь світ, то підіймалось, то опускалось з запаморочливою прикрістю. По якомусь часі наказано знов попускати вітрила, щоб не поперекидало байдаків.

А хмари гускли дужче, насувались суцільною заслоною. Велетенський казан моря починав уже закипати включ, і в тому клекоті-кип'ячі козацькі байдаки шугали, як дрібні трісочки. Рев вітру та шум-бурхит хвиль, ял постріли з гармат, заглушав голоси людей, що комарями липли до снасти та облавків на байдаках, щоб їх не змило в море. Незабаром зробилося так темно, що сусідніх байдаків не стало видно, та їх і навмисне розвели стерничі, щоб вітер бува, не побив один об один. Нарешті налетіла справжня буря, заблискала блискавка, переламуючись вогненними стрілами в непроглядній темряві, слідком за цими зламами грім кожного разу перегортав важезні гори гуркоту. Линув дощ.

Людей — того то того — нападала „Векла“. Це ста-

лося і з Левком та Цяцькою, мов би їм нутроці вивертали. Левко якось одубів від страху (у такій гойданці йому ще не доводилось бувати), а Цяцька трохи не плакав. Їм здавалось, що вутлий проти страшної сили моря байдак або розломиться, або перевернеться. Один раз стерничий необережно підставив байдак боком проти хвилі, і вода перекотилася через нього суцільною завісою, обливши людей і вилившись на дно.

Ця небезпека показала турбаївським утікачам на якийсь час страшнішою за Рака. Але й Рака вони не спустили з ока. Його постать темним демоном бовваніла — коли блискала блискавка — недалеко від них. Він учепірювався обіруч за линву й, видимо, думав уже тільки про власний рятунок.

Вовкозуб увесь час був біля Левка та Цяцьки чи, краще сказати, вони судомно держались його, як єдиної своєї надії в небезпеці. Та от раптом, як блиснула блискавка, вони його біля себе не побачили. Злякались, чи не зміло, часом, його в море, бо він зник саме тоді, як чергова хвиля перехлюпнула була через байдак.

Але він з'явився так само несподівано, як і зник був. Узняв Левка за руку.

— Ну, тепер аби дав Господь милосердний добитись до берега, — промовив якимсь незвичайним голосом, — то буде все гаразд.

За свистом вітру Левко не розчув, перепитав:

— Як кажете, батьку?

— Кажу, тепер буде все гаразд, — майже прокричав у вухо, — Рак опинився вже там, де ракам і слід бути, — в морі...

Глянув Левко крізь темінь (а саме блиснула блискавка): там, де передніш була ворогова постать, не було нікого.

Левко мимоволі перехристився, дякуючи комусь за рятунок.

Усю ніч лютувала буря, і фльотилія, як отара овець у

степу під час лютої хуртечі, розбилась на окремі шматки, що погубились у розбурханому морі й не знали нічого одні про одних. Та вітер гнав їх ув один бік — до кавказького берега. Отим то на світанку, коли вітер затих, байдаки один за одним стали підходити до своєї нової батьківщини.

Разом з трьома іншими, що випадково були близько один від одного, причалив до берега й той байдак, у якому були Вовкозуб, Левко та Цяцька.

Уже по-видному Левко ще раз роздивився по байдаку: Рака в ньому не було.

— Підсуши байдаки! — загукали отамани, як байдаки зашестіли днами об прибережний пісок.

Козаки, що ждали цього, попідкачувавши задалегідь холоші, повискакували з байдаків у воду й дружно потягли їх до берега. Чергова хвиля прибою допомогла їм, — мов би підсадила важкі човни востаннє і поставила їх на мілкому, а сама відкотилась назад.

Взагалі ж море потроху заспокоювалось, і хвилі, хоч і потужні ще, тільки зрідка накочувались на берег, горнучи цілі валки ріні.

По сірому світанковому небі бігли порозривані на клапти хмари, вже ані трохи не страшні, ба й жалюгідні. Було бо ясно, що ті хмари витратили вночі всю свою силу і вже неспроможні були повторити вночішне страхіття.

Козаки, розмовляючи, відзначали грім і блискавку в цьому краї такої пори, коли на Україні цього вже не могло бути.

Усі тепер повиходили на берег, розминали після довгого сидіння ноги і з цікавістю роздивлялись навкруги. Це ж бо була їхня нова батьківщина, та земля, що на ній судилося їм вік звикувати.

Берег був низький, піщаний, голий.. Тільки далі від берега росла лоза з рідкими вербами поміж нею та починалось ціле море очеретів, що росли в плавнях. В далині, в

сизій імлі ранку видно було „горючі могили“, а над ними стояла полмура трыка, що напонила сум на прибульців.

Людей ніде не було видно, не було поблизу й ніяких ознак людського житла...

Коли Савка Білий з Пустошкіним перевірили, виявилось, що фльотилія вийшла з уночішньої бурі досить щасливо: розбилось тільки два байдаки, та й то біля самого берега, і люди всі були цілі. Про Рака, що цієї ночі загинув, не згадували, бо його не було в реєстрі.

Знаменну подію — прибуття на нову землю (це сталося 25 серпня 1792 р.) козаки відзначили службою божою і пишним бенкетом: „їли царицин хліб“, стріляли з рушниць та гармат, співали пісню „Ой годі нам журитися“, що її передав Антін Головатий Білому.

Коли військову горілку випили, підпило козацтво порозбивалось на окремі купи, посідали під кущами лози і пили свою, куповану (були бо серед козаків такі, що привезли цілі барила її і тепер продавали).

В одній із таких куп зібралися козаки Кінбурнської паланки — Писанка Іван, той козак, що його колись списано киями за грабування „євреїна“, Петро Красовуля, невисокий на зріст заможний козак Карпо Чорний і інші. До них випадково прибився й Іван Чапля, дарма що не був з їхньої паланки: його паланка була там, де пахло чаркою. А в цьому ж гурті якраз і зібралися щирі випиваки.

Найперше поставив сулію горілки Карпо Чорний. Випили її дружно, як за себе вилили. Захотілося ще. Чапля глянув питально на Чорного.

— Ні, більше не дам, — сказав той твердо. — Хай ще хтось інший. Може ти, Писанко?

— Як же ж він купить, — сказав за Писанку Красовуля, — коли в нього купіла кат-ма? Хіба жінку продасть, що зосталася десь на хуторі...

— Та вона, Сердешна, була б рада, якби продав, — донув Юхим Кияниця. — Він же її товче раз-у-раз, як ту кішку. А один раз вигнав був босу на мороз...

— Так чи то не про нього, часом, і пісню проложено „Чорноморець, матінко, чорноморець вивів мене босую на морозець“?

— Та не про якого ж біса, — відповів Красовуля. — Нагодився тоді до нас у хутір один школяр, випивав з нами і пісню цю склав...

Писанка підхопився несподівано на ноги, вигукнув:

— А що ви думаєте? І продам! Хто купить?..

— Я, — відгукнувся зразу Карпо Чорний. — Скільки за неї?

Писанка подумав, а тоді:

— Триста карбованців...

— Багато...

— Менше не візьму, — уперся раптом Писанка: — жінка добра...

У суперечку встряли інші: одні казали, що жінки взагалі не варті добрих грошей, а другі зазначали, що на новій землі вони будуть дорогі, бож записалось їх на переселення менше, як чоловіків... А женитися ж треба всім.

Нарешті Писанка з Чорним добила торгу, зійшовшись на 230 карбованцях. Ударили по руках.

— Будьте ж, панове товариство, свідками! — звернувся Чорний до присутніх і вийняв гроші з череса.

— Так ти б же ж хоч у зуби подивився, — гукали весело свідки. — Може, вона беззуба... Он коняку купують, та й то дивляться...

— Я її знаю, — відказав Чорний, даючи гроші Писанці.

Після цього Писанка купив горілки, і почали знов пити. Співали пісню про чорноморця, що вивів жінку на морозець. Тільки ж наостанку гостинний Писанка побився з Красовулею за те, що той сміявся з нього, нагадуючи про продану жінку.

Але були серед козаків і такі, що не випивали, а рубили щось інше: розійшлись понад берегом і далі від берега роздивлялись на нові землі.

Один гурт таких козаків натрапив на людей. То були рибалки-бурлаки, що ловили рибу неводами багатого дінського козака Сільвестрова.

— Доведеться вам відціля вшиватись, — сказали козаки цим рибалкам, — дінські козаки хай ловлять рибу в Дону та Озівському морі, біля гирла Дону, а це тепер наше....

Другий гурт пішов подивитись на останки твердині Фанагорії. З твердині залишились уже самі вали, порослі твердою травою — тирсою та тонконогом. У траві валялося усяке каміння, залишки будівель тощо.

Випадково звернули увагу козаки на один камінь, що лежав не на самім валі, а трохи далі, поза твердинею: на тому камені був викарбуваний напис слов'янськими буквами. Серед козаків цих був дяк Петрура, і він прочитав напис:

„Князь Гліб мірив море по леду оть Керчева..... ся...“

— Еге, панове, — мовив здивовано, підвівши від каменя голову, Петрура, — так ми тут не перші... Уже тут колись були наші люди... Еге, були: в літописі сказано, що тут було Тмуророканське князівство, тільки пізніш цей край загарбали дикі степовики... Це великої ціни пам'ятник, треба його зберегти...

Один із козаків змірив камінь пальцями руки: він був один аршин, дев'ять з половиною вершків завдовжки і п'ять з половиною вершків завширшки...

ДВАДЦЯТЬМА КОЛОНАМИ НА НОВУ БАТЬКІВЩИНУ

Ідуть люди із городів смутні:
Течуть річки із-за гори мутні,
Покидають вжитки, пасіки любезні
Ще й предорогі ґрунти
Нар. пісня.

I

Непомалу здивувалася лелека, прилетівши на весні 1793 року до Громокліївського хутора: на горі біля хура вже не було млина, а в самому хуторі не було багатьох будівель, а деякі світили кроквами, як кістяки ребрами.

Прилетівши над Чепіжине подвір'я і вже наставивши свої циби, щоб стати на клуню, вона побачила, що ставати ні на що, бо ніякої клуні вже не було. Так само не було й рубленої комори, що на неї вона іноді теж сідала. І клуня, і комора були вже розібрані й лежали серед двору у вигляді великої безладної купи деревні — сіх, кроков, лат тощо.

Не діймаючи, десь мабуть, віри своїм очам, лелека пролетіла декілька раз кружка над сумним руйновищем, а потім того полетіла геть.

— Бач, — загомонів дід Явтух, що саме вийшов був із хати, єдиної тепер будівлі на широкому Чепіжиному дворіщі, і побачивши лелеку в її скруті, — птах, божа німінна, а й те горює, отаке бачивши. Ех...

Він зідхнув і похитав журно головою. Не хотілося йому мандрувати на старість „бо-зна куди“, думав у рідному краї віку дожити, та... з чужого воза хоч серед калу: Чепіга продав своє дворище на збір, і він мусив з тієї хати вибиратись. Крім того, Чепіга доручив йому решту

майна перевозити на Тамань, де вже був з осені минуло-го року.

Отже дуже сумувати дідові не випадало, навпаки, він повинен був інших підбадьорювати, бо був у хуторі ніби отаманом над тими, що лаштувались у далеку дорогу. Тим то він, проказавши оті слова про лелеку, зразу ж таки схаменувся, навіть оглянувся, чи не почув хто цих його недоречних слів.

Але в дворі й на вулиці нікого не було. Навіть Рудько, що звичайно зустрічав свого пана, як він появлявся в дворі, тепер кудись подався.

— „Де Ївга так його попсувала, — подумав. — Унади-лась до старої Сердючки, годує, коли треба, коли й не треба, — от він і біга за нею... Ще, дивись, у Недвиги й привикне...“

Далі погляд його впав на розібрані комору й клуню. Чепіжині будівлі купив управитель графа Коховського, його люди ото вже й розібрали, а хату мали розібрати тоді, як дід виїде з хутора. І цей день, як неблаганний присуд долі, наближався.

Усі ті, що мали виїжджати, до цього дня готувались: чоловіки ладнали вози, ярма, кололи свині, товкли пшоно, жінки насушували сухарів, смажили ковбаси й заливали їх смальцем, солили сало, а також м'ясо на солони-ну та складали в бодні.

Громокліївчани мали виїхати в травні, так, щоб на р. Інгульці приєднатись до однієї з тих двадцяти колон, що мали йти під проводом військового судді Антона Головатого.

З самим дідом Явтухом, крім баби Хіврі, мали їхати ще Сердючка та Цяцьчиха, і він дав їм на двох паровицю.

Цяцьчиха їхала розшукувати свого чоловіка, бо вже напевно знала, що він там. Його бачив у Слободзеї один громокліївський козак і сказав їй про це, сказав, що Цяцька й чуба вже по-козацькому підголив.

Взагалі виїжджала більшість громокліївчан (зокрема Вустя Лаврушиха), тільки Недвиги та ще дві родини залишались на місці. Недвига склав з управителем графа Коховського договір на заселення хутора новими людьми і за це одержав право для свого роду жити безплатно на цій землі 50 років (земля була вже віддана Коховському). Це було не дуже вигідно, але тут, либонь, те заважило, що Недвижиха так хотіла відірвати дочку від „кріпака“ Сердюченка. Крім того, ще й на Рака надіялася, бож він передавав їй із Слободзеї поклін.

Ївга збивала через те в сім'ї бучі, але по-її не вийшло.

Вирушили громокліївські переселенці в дорогу аж наприкінці травня. Був свіжий ранок. Сонце тільки но підхопилось, а перед дворами вже вишикувалась чимала валка возів, накладених усяким добром. Сірі воли, похиливши голови в ярмах, спокійно ремигали, чекаючи, поки на них загейкають. Сюди ж, на вигін, вигнали худобу, вівці, і все це мукало й мекало в тихому ранковому повітрі. Люди купками збирались біля возів, ті, що із жалем кидали старі гнізда, і ті, що залишались, щоб востане погомоніти перед розлукою назавжди. Ще тільки гомоніли, ще не прощались: прощатись мали аж на горі, де передніше був вітряк.

Серед жінок Сердючка побачила й Недвижиху, але та відвертала від неї „пику“. Ївги ж зовсім не було видно.

— „Мабуть, клята ворогиня замкнула дочку,“ — із жалем думала стара жінка. — Не пустила й попрощатись...“

А далі уявила майбутній жаль свого сина, коли він побачить, що серед прибулих немає його коханої дівчини. — „От і побралися, — журилась. — Гай-гай...“

Уже все було готове, щоб рушати, але всіх затримував отаман — дід Явтух: він ніяк не міг знайти батога.

— Що за недобра мати! — клопотався. — Наче ж я його ввесь час у руках носив...

А їхати ж у таку далеку дорогу без батога ніяк не ви-

падало. Нарешті батіг знайшовся: був у баби Хіврі, а баба Хівря сиділа вже на возі. Його дав їй сам дід, щоб підтримав, поки він поправить заноза в підручного вола, а потім про це забувся. А як баба недобачала й недочувала, то й не зразу добрала, чого дід шукає.

Узявши того батога в ліву руку так, що долоня притиснула ремінець до пужална, дід перехрестився до східсонця (а воно вже підхопилось височенько). Почали хреститися й інші.

— Ну, цим разом добрим часом Гей!..

Валка рушила. Заколивалися мірно над возами свічі рогів, заскрипіли ярма. Люди пішли за возами.

На горі, де був передніше млин, вози зупинились, і люди стали прощатись. Жінки затужили, як по мертвому, а найголосніше — Вустя Лаврушиха.

Це розгнівило діда Явтуха, що сам, бачилось, от-от мав заплакати.

— Чого бо ти, Вусте, розкричалась? — сердито нагрімав. — Так наче тебе хто силує їхати...

Вустя здивовано вмовкла, хотіла була, либонь, відсварюватись, та потім роздумала й затужила далі. Тужила й Цяцьчиха, прихилившись до ручиці.

— Чого ви, тітко? — питали її.

— Та як же ж мені не тужити, як я сама, а Грицька вже, може, й на світі немає...

— Та чи чуєте, — втішали її. — Що б там з ним скоїлось?.. Не на війні ж вони там...

— Він собі там уже другу жінку знайшов, — пожартував уже хтось із чоловіків, — може, черкеску...

Це миттю змінило Цяцьчишин настрій: вона аж підскочила, почувши таке.

— Хай тільки попробує! Я не подивлюся й на те, що він чуприну по-козацькому підголив...

А стара Сердючка й далі оглядалась на хугір, що лежав тепер, покинутий, унизу, надіялась, що, може, Ївга при-

біжить іще попрощатися з нею. Та Ївги не було. Це дуже засмутило стару матір. — А він же казав: „Глядіть її!“ — думала. — Якраз догляділа...

Коли вже всі попрощались, дід Явтух кинувся Рудька, що чомусь не побіг за возами.

— Де Рудько? Кличте його...

Декілька голосів загукали:

— Рудько, на! на! Цю-цю, на!

Але Рудько не показувався.

Тоді дід послав одного верхового назад до хутора, і всі бачили здаля, як він заскочив з розгону в Чепіжин двір, обкрутнувся там, чули, як голосно кликав зниклого пса і як потім мусив їхати назад без Рудька таки.

Дідові показалось це недоброю прикметою. На думку йому спав навіть такий здогад, що це трохи чи не Вустя на робота, якесь її чаклунство; може, вона й отруїла собаку з таким наміром... Цю думку він і спробував сказати бабі Хіврі (іншим не відважився), але баба не розчула. Тоді він тільки махнув рукою й гейкнув на воли, щоб рушати.

Валка — вози разом з чередою худоби та отарою овець, що перістою латкою посунули вперед — рушила в далеку путь. Ті, що залишались, відірвались від тих, що їхали. Стояли „сиротами“ на горбі й дивились, як валка потроху віддалялась, зникала в зеленому морі степу.

З валки також довго на них оглядались, бачивши саїтну, невеличку купку на горбі. Самі подорожани йшли мовчки за возами, кожне думало про своє, про те, що, може, в чужому краї доведеться зазнати й горя.

Їхали, а кругом був степ, степ... Об обідній порі зупинилися біля степового озерця, пустили волів на пашу, а самі стали варити обід — перший обід не дома.

І от тут несподівано валку догнав незвичайний верхівець — жінка чи дівчина. Коли роздивились, усі аж ахнули: це була Ївга Недвигівна.

Вона їхала охляп на вороному Недвижиному коні, держачи на гриві чималий вузол з одягом. А за конем біг... Рудько.

Знайшовши очима у валці Сердюччиного воза, Ївга підїхала до неї й сказала трохи збентежено:

— Я поїду з вами...

І, злізши з коня та держачи поперед себе важкий вузол, вона, почервоніла на виду і трохи не з сльоами на очах, ждала, що їй на це скаже стара жінка. Боялась, либонь, щоб та не відмовила. Рудько теж став лащитись (незграбно) до знайомої жінки і чомусь не звертав уваги на діда Явтуха, що вичитував йому з докором, „наминав“ вуха. Ївга пояснила, як те сталося, що Рудько прибіг з нею: вона навмисно зачинила його в клуні, щоб він допоміг їй знайти валку.

Тільки ж Сердючка сама розгубилась і не знала, як бути. Їй на очі звелася галасливо-сварлива Ївжина мати, що була ще не так далеко. Коли вона обізвалась, у голосі було знати вагання.

— А що ж твої батько й мати скажуть?

— Хай, що хочуть, кажуть...

Сердючка помовчала: боялась таки давати згоду.

— Та хай їде, — загомоніли інші, чоловіки й жінки, що зійшлися на таке диво. — Це її діло...

— Ну, хай, — мовила нерішуче Сердючка. — Я їй рада, як рідній дитині, тільки ж...

Ївга поклала вузол на воза й прив'зала коня до задка.

Пообідавши й відпочивши, рушили далі. Знов довго їхали, а ввечері, уже притемки, побачили вдалині вогні: то був, як усі догадалися, переселенський табір, що стояв біля Давидового броду на Інгульці. Вогні привітно мерехтіли, закликаючи нових прибульців.

По якомусь часі з табору, назустріч валці, загавкали собаки. Рудько й собі обізвався, але потім передбачливо взяв тулитись дідові Явтухові до ніг, надіючись, видимо,

більше на оборонну силу дідового батога, ніж на свої старі зуби.

Ївга, як і інші, спала на возі, боячись гадюк, що кишили в травах. Довго не могла заснути в незвичних умовах; дивилась на небо, на зорі, що мерехтіли на темно-синьому тлі, як живі, і думала про матір, про Левка. Сумно їй було, але вертатись не думала.

— „Що буде, те й буде...“

Та кінець-кінцем сон таки взяв своє: вона заснула. А прокинувшись потім від якогось гомону чи клекоту, наче поблизу проходила грозова із зливою хмара. Розплющила очі: уже був ранок. Сонце зводилось над обрієм палахкотючим вогнищем і тим вогненным сяйвом ударило їй прямо в очі.

Отже ніякого дощу не було. Але що ж то за шум?

Оглянувшись у протилежний бік — аж там, угорі, над недалеким, схованим в очеретах озером, щось таке, як рухлива хмара... тільки не хмара, а щось інше...

Дівка злякано підхопилась, торкнула за плече Сердючку, що спала біля неї.

— Тітко, дивіться, що воно таке...

— Га? Що? Це ти, Ївго? Ой, Господи! — жажнулась і стара жінка, розплющивши очі.

Чутно було стривожені голоси й інших таборян, що прокидались на той шум.

— То лебеді б'ються, — гукнув хтось із козаків. — Та й багато ж їх!

Видовище було дуже цікаве. Величезні птахи переплутувалися вгорі крилами та шиями, як руками, а сонце заливало ті білі крила та важкі тіла ніжно-рожевим сяйвом. Здавалось — то не окремі птахи переплелись у лютій боротьбі, а ллються якісь рожеві хвилі — ллються, хвилюються, то підіймаючись великим килимом, то опускаючись.

У таборі загавкали собаки. Скількись козаків посхоплювались на ноги і, вхопивши рушниці, побігли розганяти тих лебедів. Залунали в ранковому устояному й чистому, як скло, степовому повітрі постріли, і мертві пташині крилаті тіла — порось! порось! порось! — посипались додолу.

Але розлючені, засліплені боротьбою птахи не розуміли, звідки небезпека, і з голосним криком налітали далі один на одного. Рожево-білий килим вигинався то одним, то другим краєм, мов би його якісь велетні, взявши за два краї, витрушували, струшуючи окремі великі пір'їни — підстрелених птахів...

Та потроху зграя все таки розповзалась, помітно рідшала. Окремі велетенські птахи, видні таборянам з усіма подробицями (червоні ноги й дзьоби), витягнені, як веретена в леті, відокремлювались і летіли геть.

Так потроху й усі розлетілись. А стрільці побігли збирати побитих птахів, тих, що впали в очерет — не в воду. Деякі з них були тільки поранені і незрозуміло-здивовано дивились своїми круглими в червоних обвідках очима.

Зробилося знов тихо в святково-чистому ранковому просторі степу. Тільки ж дедалі дужче починав гомоніти табір, остаточно після стрілянини прокинувшись: балакали люди, ревли корови, мекали вівці... Жінки йшли до річки, брали воду, вмивались, умивали дітей, а діти кричали від холодної води.

Тільки воли спокійно лежали між возами, ремигаючи.

Коли це одна жінка як заплаче: в неї вночі пропала дитина. Але по якомусь часі та дитина знайшлася: дитинча залізло було в густу траву й сиділо там, як звірятко.

Незабаром запахло кізяковим димом: люди починали варити снідання — хто галушки, хто кашу з тетерею.

Баба Хівря, Сердючка та Цяцьчиха теж почали поратись із сніданням. У них була тепер добра помічниця —

Ївга. Вона й води принесла та процідила на цідилок (бо вода була нечиста), і тіста на галушки намісила.

І робила все швидко та запопадливо. Їй хотілось догодити Левковій матері, бачила вже себе в думці її слух'яною невісткою.

Стара Сердючка й справді з превеликою втіхою дивилася на жваву молоду дівчину, гнучку в стані й швидко в рухах. Милувалася її смаглявим лицем з чорними бровами та гарним, трохи горбатеньким з рухливими ніздрями носом.

Дід Явтух сидів на ярмі, приткнутім до війя, чекав на снідання. Дим із його люльки легкою павоттю розпливався в чистому повітрі, засновував його неголене, у густій сивій „стерні“ обличчя.

— Добра, паніматко, буде в вас невістка, — обізвався він по якомусь часі до Сердючки і тим Ївгу ще більше до праці заохотив.

...Табір мав стояти на місці, поки не зберуться всі, що мали їхати з цією колоною. І люди їхали та й їхали звідусюди. Їхали, як і громокліївчани, з усіма своїми „пожитками“, з цілими гуртами худоби, з галасливими отарами овець.

Біля отар і за возами бігли собаки, гасали навколо, випереджаючи вози, гризлись між собою, особливо, як зустрічались із незнайомими заступниками своєї породи.

Нові приїжджі ставали по краях табору, і табір дедалі дужче розростався. Люди обпинали вози ряднами та шкірами, робили намети й розташовувались у них, як цигани, — з дітьми, горшками, подушками.

Між возами куріли кабиці, і дим кучерявими стовпами зводився вгору.

Але третього дня в таборі сталася незвичайна подія. Так як у снідання до табору в'їхала верхи на коні жінка, з пістолем за окравкою. Цього незвичайного козака найперше побачила Ївга, ще як він пробирався поміж воза-

ми. Шепнувши Сердючці: „Мати!“ вона зникла в ярмарковій гущі возів, знайшла потім за табором свого коня й майнула в степ.

А тим часом Недвижиха розшукала громокліївські вози.

— О! Оце козак! — удавано пожартував дід Явтух, передбачаючи баталію. — Чого це ти, Ганно? На Тамань закортіло й тобі чи що?

— Ївга тут? — суворо спитала Недвижиха, навіть не привітавшись.

— Яка Ївга?

— Ївга... наша.

Дід знизнув недомисленно плечима.

— Чого б же вона тут була? Ви ж не переїжджаєте нікуди...

— Вона верхи кудись виїхала. Де наш кінь?

— Ваш кінь?

— Еге... вороний.

— Ніякого вашого коня тут немає...

— Я знайду її, сучку! — галаснула раптов люто Недвижиха. — Я їй шкуру спущу! Закатую!..

І вона, вихопивши з-за окравки пістоля, випалила вгору.

Люди тривожно загомоніли, а один козак, підскачівши до навісної жінки, ухопив її за руку з пістолем.

— Пустити!

Але той таки викрутив їй з рук пістоля. Тоді розсатаніла жінка, втративши з люті розум, присікалась до Сердючки:

— Кажі, стара суко, де моя дочка! Це ти її зманила своїм голодранцем, кріпаком...

Бідолашна Сердючка стояла ні жива, ні мертва: тіло їй трусилось, губи зблідли, і вона не могла й слова вимовити.

На сварку збіглося ще більше людей — чоловіків і жінок, утихомирювали бешкетницю, але ніхто не казав про Ївгу, бо майже всі — хто знав Недвижиху, — не любили

її за гордість і сварливість. Мовчала навіть Вустя Лаврушиха, хоч язик їй аж ворушився в роті, щоб сказати: вона побоювалась діда Явтуха, довіреної людини кошового.

Побачивши, що ніхто їй правди не каже, кинулась Недвижиха верхи поміж возами, а потім того й за табір. Усі бачили, як вона погнала до озера, думаючи, десь мабуть, що дочка сховалась в очереті. Але там вона нічого не знайшла і знов повернулась до табору, люта, як гадюка. Потім злізла з коня й сказала, що не поїде з табору, поки не скажуть, де дочка. Сіла на вія й просиділа мовчки до обіду. Люди, надивившись на „чудасію“, розійшлися обідати.

Дід Явтух підіслав бабу Хіврю, щоб дала Недвижисі поїсти, але та гордо відмовилась. Сиділа мовчки, накуплена, як хмара.

Та от несподівано до неї підбіг Рудько і взяв гавкати, виразно кудись кличучи (він пізнав її). Звідки він прибів, ніхто не бачив. Але поведінка розумного пса усім була зрозуміла: він кликав до „свого“, очевидячки, до Ївги, за якою, мабуть, побіг був, як вона тікала з табору.

Дід Явтух, передбачаючи біду, вхопив батога й замахнувся на пса, щоб його прогнати. Але вже було пізно: Недвижиха зіскочила на коня й поїхала поміж возами туди, куди кликав Рудько. Рудько швидко побіг попереду, подеколи оглядаючись, чи за ним їдуть.

— Ідь, Петре, й ти за нею, — сказав дід Явтух тому козакові, що викрутив пістоль у Недвижихи. — Бо вона, як знайде, ще задушить дівку...

Петро поїхав, але тримався ввесь час оддаля, щоб Недвижиха не зрозуміла, що за нею слідкують.

Рудько повів Недвижиху, справді, туди, куди він передніше біг за Ївгою, — понад Ігульцем. В одному місці був крутий байрак, повний усяких кущів та бур'яну, — він оббіг його й подався далі. Час від часу зупинявся, нюхав траву, перевіряючи, чи туди, куди треба, біжить.

Недвижиха їхала сягом за ним, не оглядаючись, і тому не бачила Петра, що їхав за нею назірці. Та от Рудько спустився в невеличкий яр, побіг аж до води й став: далі, видимо, слід пропадав. Пес закрутився на місці, вертався разів скількись назад, принохувався, але марно.

Недвижиха аж підскакувала з нетерплячки на коні, наказувала псові ще шукати, та він збивсь остаточно.

Над самою водою очерет був потолочений, але Недвижиха не звернула на це уваги.

А тим часом Ївга, сидячи в густому очереті на протилежному березі, все бачила. Вона вчасно спостерегла зникнення Рудька і догадалась, що через нього її можуть знайти. Щоб збити собаку з сліду, вона перепливла конем через річку, поставила його в густому вільшанику, а сама стала стежити за тим берегом, що його покинула.

Покрутившись трохи біля берега, Недвижиха знов виїхала з ярка. Та в цю мить Ївжин кінь, почувши близько іншу коняку, заіржав. Це зрадило Ївжину присутність, бо Недвижиха впізнала іржання свого вороного. Вона погнала свого коня назад у яр, а звідти прямо в воду.

Побачивши це, Ївга й собі кинулась до коня, зіскочила на нього і, вихопившись із гайка, погнала далі. Гай затуляв її даякий час від матері, що досить довго вовтузилась (не могла нагнати коня в воду), поки переїхала на другий берег. А як нарешті перепливла річку й вискочила на рівний за гаєм степ, Ївга була вже далеко. Але погналась, думаючи, що дожене. Пустила коня скочки, стежачи весь час очима за втікачкою-дочкою.

Та от Ївга зникла за горбом, і мати деякий час зовсім її не бачила. Але їхала далі, гнала коня з усіх сил... Коли виїхала на горб, побачила, знов дочку, що летіла, як вітер, на добром коні.

Цю гонитву бачив Петро, що гнав у тому ж напрямі на протилежному березі Інгульця. Незабаром йому стало ясно, що матері дочки не догнати: відстань між ними деда-

лі дужче збільшувалась. Потім він побачив, що стара Недвижиха відстала зовсім, а далі й назад повернула, а Ївга зовсім зникла з очей.

До табору Недвижиха більше не вернулась, зрозумівши, видимо, що там їй робити нічого. Петро ж повернувся назад і розказав таборянам про все бачене. Усі дивувались із зятючости матері й не меншої доччиної впертости. Але майже всі були по стороні Ївги... На ніч Ївга не повернулась до табору. Не приїхала вона й наступного дня. Дід Явтух розіслав кінних хлопців, щоб розшукували її. Хлопці знайшли її далеко в степу, але вона побоялась вертатись до табору, бож туди міг ще й батько по неї приїхати. Хлопці зробили в степовому тернику їй курінь, привезли харчів, і вона жила там, аж поки табір не рушив з місця.

А це сталося через десять днів після того, як на Давидовому броді зупинились перші переселенці. У цей час табір розрісся був до розміру цілого села. Це були тисячі людей різного віку, що дружно вирушали в далеку путь. А як узяти всі двадцять колон, то в них назбиралося понад 50 тисяч люду. Це вже була частина народу, що за присудом долі відривалась від свого тіла й сунулась далі — наче той народ розростався, розширювався на більший простір.

Ще більше, ніж людей, було худоби — рогатої, коней, овець. І все це потоком попливло по буйнотрав'ї на весні, рясноквітній рівнині степу.

А трава була, справді, розкішна, врожайста, важка, особливо по вибалках та подинах. У вибалках бував пирій, висока мітлиця, і, як був вітер, ці трави хвилювались, як море. Оце підведеться одна хвиля вгору, далі впаде на землю та так і лежить, а поверх неї наростає друга.

Перед колонами з ляком розбігалися дикі степові звірі — вовки, лисиці, зайці, тхори. Дикі кози ще здалека чули наближення незвичайного для степу руху, і їх можна

було побачити тільки далеко на обрії. Один раз переселенці бачили як промчав у далечінь дикий кінь — тарпан. Розігналось було на конях декілька козаків за ним навздогін, та даремно: степовик стрілою зник у степовій юзі.

Над воружким потоком колони кружляли степові птахи — орли, шуліки, соколи, кібці...

Давно степ не бачив такого дива, мабуть, ще з тих часів, як ним переходили кочові орди половців, печенігів тощо.

Через скількись днів у далині заблищала, як лезо козацької шаблі, вода. То був Дніпро.

Нетерплячі молоді козаки вихопилися верхи вперед, погнали коней скочки, щоб скоріш побачити зблизка славу козацьку ріку. Незабаром вони були вже біля Дніпра, коні вгрузли копитами в шовкову м'якість прибережного піску. Козаки попідводились на стременах і дивились, зачаровані величчю могутньої ріки. Стояли деякий час мовчки, а потім один обізався:

— Ох і широкий же! Як ми через нього й перевеземося?

— Еге... А от Харкові Чепізі так раз плюнути...

— Ова!

— От тобі й ова. Він же характерник. Простелить жупан чи килим на воді та й пливе, як на плоті... ще й на бандуру грає...

— Та він же не вміє грати...

— То серед людей не вміє... а як візьметься чарувати, так усе зуміє...

— А може, це все брехня? Він же тобі не казав...

— Не казав, бо їм казати не можна: вони тоді свою силу тратять. Але були такі, що підглядали, як він це витворює.

— Хто?

— Вовкозуб. „Дивлюсь, каже, а він прослав жупан на Самарі та й пливе собі“...

На сході ніжно рожевіло, і та рожевість розливалася на чистому небі, як рум'янець на щічках молоденької дівчини, коли вона засоромиться.

Так само рожевіла й вода в старій запорізькій річці Самарці — займалась тією чарівною міною вранішнього неба. Але понад волохатозими берегами, що глибиніли, перекинуті, в чистій воді, ще стояли темносизі холодки. А там, де над лозою зводився непроглядним муром ліс, вода була аж чорна від тіні. У тому лісі ще були — позастрявали в гущавині — клапті нічної п'тьми, як сонні марища.

Вода в річці — і рожево-блакитна, освітлена, і темноси-за, в холодку — була така рівна, ніби вона стояла — не текла. Але вона текла, текла до недалекого сивого батька Дніпра. Це було знати з рухів окремих травинок та осітняжин, що потиху гойдались, сріблячи біля себе дрібними брижами воду. Їх обминали, пропливаючи далі, пальчасті вербові й лозові листочки.

Тихо було в цьому сонному казковому царстві. Велика присутність тиші всевладно виповняла довколишній світ. У ній, як у безодні, тонуло слабке одноманітне булькання води під нахиленими з берегів росяними кущами лози. Не лякало тиші й обрідне скидання риби посеред течії: бовть—і тихо. Іноді рибина скинеться двічі: бовть-бовть. Мов би хлопець-пустун кинув туди з берега один за одним два камінці. Але й цей подвійний схлюп танув безслідно, і з того місця розходились тільки легенькі беззвучні кола — ламали рожево-перлямутрову гладінь. А за мить і тії кола зникали...

Навіть живі істоти — довгоногі безштаньки-кулички, що порпалися швайкуватими дзьобами в мокрому біля води піску, не подавали ані звука. Так само німували й сизопері чаплі, що привидами манячили в прозорій ранковій імлі на віддаленій косі: вони, либонь, ще спали.

Тільки раз заскреготала була своїм немазаним голосом невидна очеретянка. Але й вона в ту ж мить умовкла, мов би злякалась великої тиші, що стояла на сторожі сну.

Сон. Безгоміння...

Коли це враз дзенькнув якийсь мелодійний звук, забри- ніла неземна якась музика.

Очеретянка, що саме в цю мить хотіла була ще раз за- скреготати, вмовкла при початку: прислухалась. Чаплі, що досі непорушно дрімали на своїх високих ногах, по- підводили здивовано прикрашені косичками голови. Ку- лички теж скинули своїми швайками вгору...

Що таке? Звідки?

Та через хвилину і чаплі, і кулички, і очеретянка, і все інше, що було в області сонного царства, побачило дивне диво. Серединою річкової течії плів килим, а на тому ки- лимі сидів, склавши по-турецькому ноги, пишний запо- рожець. Груді розхрістані, оселедець за вухо замота- ний, вуса аж до очкура звисають. А перед ним на тому килимі найдки та напитки всякі, тільки їж та пий на здо- ров'я. У руках мав запорожець обіперту на коліна кобзу, і його пальці мов би плавали по її золотих струнах, по- малу їх перебираючи. І ото тії струни ніжно гомоніли в чистому безгомінному ранку.

Усе живе й неживе, тією грою зачароване, застигло в беззвучному захваті. Очерет схилив у солодко-дрімотній знеможі свою молоду куніцю — і так слухав. В одному місці вистромила з води зацікавлена дивовижею качи- на голова шуки... і ані трохи не злякалась, як чудовний плавач наблизивсь до неї. Чаплі повернули свої чубаті го- лови назустріч килимові з плавачем і теж стояли без будь-якої боясти.

— Тікати чи ні? — обізвався один куличок до другого.

І спочатку обидва спурхнули були, але потім, роздивив- шись, що це свій, млинками обкрутнулись і посідали на попереднє місце.

А козак грав, ще й приспівував, мов би словами безмов- ну гру своєї кобзи пояснював.

Гей бандуро моя золотая!

Грай-вигравай від краю і до краю

На втіху й славу козацькому загалу,

А ворогам на поталу...

Виливай мою жаль-тугу,

Що бідне козацтво й Україна від усіх мають наругу.

Колись ляхи, а тепер цариця,

Превража к..., чортова молодиця,

Збиткується люто над нами...

Лихо нам, що не живемо ніколи сами...

Ех, якби нам дав Бог волю здобути,

Щоб самим хоч трохи пожити-побути,

Тоді б я зміг не такої утнути!..

Гей...

Ударив востаннє по струнах — і вмовк. Хоч поклав він руку аж по лікоть на струни, щоб їх стишити, та ніжне дзвеніння ще стояло ясною луною в повітрі, у широкій тиші.

Підвів козак голову, роздивився навколо.

— А, це ви! — обізвався привітно до очерету, куличків, чаплів та шуки. — Здоровенькі були! Та й як ся маєте?

— І ти будь здоров! — закиркали гострими, переплута- ними голосами чаплі.

— Будь здоров! — скригнула очеретянка.

— Здоров! — писнули кулички.

Запорожець мов би здивувався, таке дружнє вітання почувши.

— А хіба ви мене знаєте? — спитався.

— А як же, — сказали разом очерет, чаплі, кулички й очеретянка. — Ти ж Харко Чепіга, кошовий отаман сла- ного війська козацького.

— Гм, чи ти ба! — посміхнувся в вуса й ледви помітно

очима Харко (бо це був таки він). — А я думав — не знаєте...

— Як тебе не знати, — загомоніло на різні голоси все навколо, а листя на високій осиці заблискотіло-зашелестіло від першого вранішнього вітерцю, — коли ти відновив козацтво, славу України... За це й твоя слава повік не вмере, не поляже...

У цю мить ціла повінь соняшного проміння приснула з-за лісу і залила сяйвом усю річку з її берегами — з лозами, очеретами, білим піском коси... Сяйво заграло-затрепетало на рівній течії — і дивовижний козак-характерник зник, мов би його й зовсім не було.

Аж тепер усе заворушилось на повну силу, заспівало-защебетало (соловейко на калині), заскреготало (очеретянка в очереті), запищало (кулички на піску), забулькало (щука в воді)... Десь закричали на всю горлянку дикі качки, загула, мов у барило задудніла, бугай-птиця...

І річка Самарка, бачилось, прудкіше понесла свої води до Дніпра-Славути.

Над колишніми Вольностями Війська Козацького Низового Запорозького вибудовувався яснозолотий палац-день.

2.

Переселенські колони перевезлися, навівши мости біля Херсона через Дніпро та Кінку, і знов поїхали степами.

А ті степи ставали дедалі сухіші, непривітніші. Усім вони показалися вже справжньою чужиною. З вітряними обріями, закаламученими югою, з каламутною водою мілких річок, що відгонила глиною.

В непрозорій полуді юги дні були схожі один на один, як намистина на намистину. А та юга нагонила на людей тугу, викликала злість на тих, що передніше вихваляли Кубанські вжитки. Особливо ремствували люди на Гули-

кових товаришів, що їздили оглядати нові землі.

— Поспускати б штани та всипати б доброї прочуханки, щоб знали, як роздивляться, — казали одні.

— Та хіба вони що бачили? — казали другі. — Заливали очі вином, самі ж розказували...

Зігнані на слизьке гуликівці пробували виправдуватись, та свист вітру, що скажено імкнув з-за Дону з далеких сальських та ставропільських степів, був дужчий за всі їхні докази.

А вітер же гув так, що за ним не було чути нічого: ні скрипу возів, ні ревіння худоби, ні тим більше людської мови. Від цілоденного свисту аж у вухах усім боліло.

Їхали ввесь час навпроти вітру. І не раз було так, що воли, як хто з погоничів загавиться, візьмуть та й повернуть набік, назад за вітром. Та й людей іноді турляв той вітер.

Отож люди розмовляли здебільшого тільки ввечері, коли валки ставали на ночівлю. Вимучені важкою дорогою люди збирались коло кізякових вогнищ, ковтали смердючий дим і дожидали, поки звариться куліш чи яка інша страва. Хоч увечері вітер трохи стихав, але людські тіла були ще повні жахливого свисту, були мов би налиті важкою, як оливо, напругою.

Отакої доби люди й починали говорити про свої злигодні... А були ж серед них і такі, що їм уже й кулішу ні з чого було зварити! Тим то не раз можна було почути в таборах не тільки гіркі розмови, а ще й гірше: несподівано денебудь на возі розтинався жіночий плач, болюче тужіння, мов би по мерцеві.

У самого діда Явтуха сталося лихо: баба Хівря захворіла на живіт і через три дні вмерла. Їхня колона задержалась на один день, щоб поховати вмерлу бабу, покласти її крихтіне висохле за довгий вік тільце у збиту нашвидку труну й закопати в цілину, без попа, під шалений свист степового суховію.

Потім невблаганна доля погнала валку знову вперед, покотила вози по невторованому цілинному ґрунті

Одного ранку люди попрોકидались, здивовані великою тишею. Не було ані найменшого звичного посвітування ранкового вітру, ані найменшого поруху... Що таке? Чи вони не поглухли, часом? Чи, може, вони сплять ще і це їм тільки сниться? Прислухалися, роззиралися неймовірно. Але тиша стояла упевнено, міцно.

І залунали по таборі радісні голоси, веселі перегукування від воза до воза. — „Агов, сусіде, чи чуєте?“ — „Та чую...“ — „То вже будемо сьогодні без вітруги!“ — „Та таке наче б то! Але ж і настобісів, хай йому грець!“

Людей радувало, що вони тепер можуть вільно гомоніти, не кричати одне одному на вухо, і що над цим неозорим степом пануватимуть їхні голоси, а не отого клятого вітру свисти.

Навіть воли весело помукували, радісно іржали й пирскали в ранковому тихомир'ї коні.

Але далі люди звернули увагу на те, що сонце, зійшовши, ніяк не могло вибитися з якихось сутінів. На нього можна було зовсім легко дивитись, — на просте кружало, без сяйва, наче воно було обмотане сірою ватою. І що його затуляло? Сказати б хмари, — так ні!

Старі люди пояснили: це чорна степова буря, це стояв у стішеному повітрі той пил, що його називали десь у Сальських степах вітри й занесли аж сюди, над Озівське море. Цей пил стояв увесь день, затуляв сонце, прилипав людям до зубів, як говорили чи їли. Тільки надвечір трохи осів...

Останній великий клопіт для подорожан була переправа через Дін. Ледача сонна ріка не порадувала притомлених людей, а навпаки, засмутила: бачивши її каламутну воду, вони згадували прозорочисті річки Поділля, величнi Дніпрові води, усю покинуту солодку батьківщину.

Нарешті та колона, що з нею їхали громокліївчани, дій-

шла до Єйського табору, до північної межі нових земель, і стала чекати на розпорядження з Коша. Це був уже відпочинок після багатотижневої подорожі.

Проте не всім ця зупинка була бажана. Ті, чиї чоловіки та сини перебралися були на Кубань торік із фльотилією Савки Білого чи з кінною Чепіжиною командою, напоріпилися в одну шкуру їхати далі, не чекаючи на всю колону. І таких набралось цілий гурт, а серед них були Сердючка з Ївгою, Цяцьчиха, Лаврушиха. Не лякали цих жінок ні труднощі далекої степової дороги, ні небезпеки від „черкеса“, що про них (небезпеки) уже доходили чутки. Одно заволоділо кожною бажання: хоч і лиха набутися, аби до солодкого чоловіка пригорнутися. Дарма що не в усіх ті чоловіки були й солодкі, а в деякого були й зовсім гіркі, як от у Цяцьчихи. Всі бо в таборі знали, що він зовсім не хотів, щоб вона до нього пригорталася. Та й інші здебільшого були не кращі. Дійшла ж була чутка про Писанку, що продав жінку за 230 карбованців. Ще гірше становище було в Лаврушихи: у неї були тільки мрії про чоловіка, невиразна надія на силу свого чарування, що його в хуторі перебив дід Явтух.

Деякі жінки, почувши, що й вона хоче притьмом їхати, спробували були це їй на очі викинути:

— А чого вам, тітко, поспішати? У вас же там ані лялечки...

— А яке вашого бісячого батька до цього діло, стонадцять болячок вам у печінки? — огризнулася зігнана на слизьке молодича. А потім вона додала ще „бенерю“, „анахтему“, „лиху годину“ і багато інших оздоб, що їх під гарячу руч звичайно згадували козацькі жінки, допікаючи своїм „воріженькам“. Була бо вона саме з тих жінок, про яких кажуть, що вони хоч якого дзвона перегадуть.

Не набагато краще становище було, либонь, і в Ївги Недвигівни, бож вона мала ще тільки обіцянку від коза-

ка. А чи трудно козакові свою обіцянку забути? Адже ж і в пісні співають: „Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються.“ Та й зрадив же він її вже раз з отією Катрею! І що ближче ставала зустріч із коханим, то більший прокидався в її серці неспокій, більший обгортав її смуток. Вона робилась мовчазна, а сміятись перестала зовсім.

Та й взагалі вона за довгу дорогу помітно змінилась: споважніла, стала схожа на молодицю, заклопотану хатніми, життєвими справами. З нею передчасно сталося те, що частенько буває з відданицями. Ще вчора дівчина гуляла, жартувала, а сьогодні, дивись, — дарма що сіла на посаді поруч із тим, що з ним доведеться вік звікувати, — сидить сумна, а на чолі, зав'язанім під вінець вишневою шовковою хусткою, уже з'явилася клопітна зморшка. А як котора то й сльозами під таку хвилю обливається, лякаючись прийдешнього.

Навіть на виду Ївга стала якась інша: сухі риси її лица зробилися від сонця та від постійного перебування на вітрі ще сухіші, губи пошерхли, чорні брови трохи злиняли, і між бровами в неї з'явилася зморшка. Вона й сама бачила це, як дивилася де в воду: як хилиталися риси її пошерхлого виду в воді, так хиталася й її надія.

І дівка, будши непевна своєї долі, тремтливо держалася Левкової матері, пильнуючи всяково їй догоджати.

Та й стара Сердючка не кидалася її, уважала її за невістку, бо й справді таки любила. А помітивши її смуток, заспокоювала:

— Як він тебе забув, так я й за сина його не матиму... Стільки горя ради нього зазнала, батька-матері зреклася...

Проте й це мало заспокоювало Ївгу, і не раз було таке, що вона нишком навіть плакала.

Отож чималий жіночий гурт відірвався від колони. Жінок супроводив загін козаків на 50 чоловіка.

Виїхали з табору раненько, ще до схід-сонця двома па-

роволовими возами. На тих возах посідали жінки, а козаки їхали верхи на конях.

Ївга прив'язала свого коня до воза, а Рудько побіг за возом.

Перед вів Василь Гуцул, один з Гуликових товаришів.

По якомусь часі подорожани опинились серед степу. Степ, рівний, як стіл, був понятий ранішнім туманом, а в далині туман слався, наче сизий дим. Було таке, наче степ горить, і через те не видно, де кінчається степ і де починається ще темне небо.

В повітрі від того туману було вогко, навіть холодно, дарма що було літо. Мимохіть кожному хотілося, здригнувшись, загорнутись у щось тепле. Та ще й сон не зовсім розвіявся, пригноблював кожного. Тим то нікому перших не хотілось говорити. Тож і їхали якийсь час мовчки в тій степовій передранковій тиші. Тільки колеса глухо стукотіли по невторованому шляху, обсковзувались на горбиках тирси та тонконогу, та ярма тихомирливо поскрипували. І одноманітне стукотіння коліс, і поскрипування ярем не розгонили, а навпаки, підсилювали дрімливість людей та степу.

Вряди-годи пирскали коні, немов рвали дебели матерію тиші.

Але не тільки сон обгортав людей. У багатьох зринав острах перед можливими в степу небезпеками, та й не всі були певні, що, приїхавши на місце, знайдуть тих, кого шукають, живими та здоровими. Чули бо про те, що на Кубані не одна лиха хвороба нападає людей, а найбільше мучить корчій.*

Та от один з козаків, що їхав біля переднього воза, порушив тишу:

— Ой, тут, мабуть, і влітку холодно...

На цю його мову озвався по якомусь часі другий ко-

* Лихоманка.

зак, на прізвище Юхим Ковтюх, що сидів на возі за пого-
нича з хлудиною в руках:

— Еге, як у тій приказці кажуть: до Святого Духа не
кидайсь кожуха, а по Святому Дусі у тому ж кожусі...

— Ось підждіть — сонечко встане, — промовив, під-
хавши до розмовників, Василь Гуцул. — Припече хіба ж
так! Ще й не раді будете...

Усі мимохіть повернули голови на схід: там уже яснів
ранок, мінився рожево-блакитними барвами, і сонце, те
джерело тепла й бадьорости, от-от мало виприснути з-
за обрію.

— Та й вітерець іще загуде, — уставив хтось уїдливо.

— А може, й не загуде. Адже вчора був невеликий уже...

Тут усіх раптом розбуркав несподіваний трапунок.
Рудько, що раз-у-раз забігав наперед та відбігав забіч,
нашорошив ураз вуха, а тоді кинувся з гавкотом на щось,
що його побачив у найженій щетині тирси. З-під його но-
са приснув важкий, незграбний птах, зачорнівши вели-
кою плямою на тлі ніжно-рожевого неба. Це було так
близько, що в першу мить усі почули скрип рясноперих
крил того птаха.

Усі з несподіванки стенулись. А один козак вихопив із-
за пояса пістоля й бахнув, але не влучив.

— Біжи, он пада, — загукали весело люди. — Та гляди,
щоб не вирвавсь...

— Легчіть гаспидський пістоль, — мовив, виправдую-
чись, стрілець.

— Це дрохва, — сказав Гуцул. — Восени її, як обмок-
не та обмерзне, можна й руками, як курку, брати, а тепер,
бач, як пурхнула...

Скористувавшись нагодою, Гуцул узяв оповідати, яка
дичина водиться на Кубані. Із птиці — дрохви, стрепети,
лебеді, бажани („таке красиве, як павич“), дикі гуси, кач-
ки. Із звірини — зайці („як коти, скрізь пластають“), ди-
кі кози, дикі свині („у прикубанських плавнях“), олені (в

лісах“)... „А риби — як сміття, списом можна настромлю-
вати, так іноді густо йде...“ Із хижаків — вовки, лисиці,
ведмеді („не такі, як у нас у Карпатах, а менші“). Можна
нічого не робити, тільки звіра бити й з того жити...

А потім Гуцул ізгадав одну пригоду з свого полювання
на Кубані.

— Засіли ми з покійним дідом Петром (нехай царст-
вує!) на свині. Засіли на гряді, а обабіч очерет — не про-
глянути. Сидимо. Коле це: рох-рох-рох... Дивимось, аж
здоровенний кабаняка, аж стогне, такий гладкий. Задрив
писка, роззирається, підсліпа, нюхає, звідки людським
духом пахне...

— А ви, мабуть, із ляку тее, — хтось прикинув.

Гуцул взяв це за образу.

— Ти, може б, і тсе, а я ба-а-бах. Бачу — влучив, тіль-
ж сатана не впав, а кинувся геть грядію*... Я за ним. Ко-
ли це мене ззаду щось як шпигоне в литку, я так і поко-
тився... А опісля, як уже все минуло, я добрав, що то: то
кабан одвів мені очі, немов би то побіг, а насправді схо-
вався в очерет і напав на мене ззаду... Добре, що дід Пе-
тро не спізнився: шеменив чорта ножакою межі плечі,
прямо в серце. Дивлюсь, аж у мене литка розпанахана. А
дід Петро: „А що, козаче, будеш знати, як гнатись, та не
оглядатись. Хоч і втіка, не все женися...“

Тут декотрі з слухачів спробували висловити сумнів,
мовляв, навряд чи бувають такі кабани, що людям очі
відводять.

На це Гуцул відповів, що, може, десь-інде таких каба-
нів і не буває, а на Кубані вони є. І щоб більше перекона-
ти, почав згадувати ще й інші кубанські дива — шестиго-
лових черепах, що живуть у болотах, тигросів, звірів,
трохи менших від карпатських „вуйків“ і більших за вов-
ка („а реве, як лев“).

А як і після цього слухачі не повірили в свиняче чаклун-

* Заросле очеретом місце.

ство, він закотив холошу, поставивши постола коневі на шию, як на припічок (шия ритмічно похитувалась від ходи), і показав великий шрам на литці.

— Ось... І покійний дід Петро не дав би збрехати, якби був живий...

— Так то ж тебе ранили в очаківський розмир, — сказав Юхим Ковтюх.

— А хто краще знає, де мене ранили, — ти чи я? — розсердився зовсім гуцул і відїхав від неймовірного воза.

А тим часом степ уже заяскрів у сяйві радісного сонця, що висіло над обрієм, як вогненне млинове коло. За Гуцуловими теревенями люди й не помітили, як почався день. Степ заграв полісками тирси, що мінилася шовком, сліпила очі срібними блискавками свого цвіту. Близька тирса стояла, як густо повтикувані блискучі леза, а далі зливалась у суцільне море срібного шумовиння.

І те море, та далечінь аж пригноблювали своєю величчю. Серед тирсового шумовиння зрідка в невеличких вибалках мріли плями воронцю та горицвіту, яскраво жовтів бурунчук.

Поза цим же в степу, здавалось, не було життя. Він лежав непорушно своїм одноманітно-болючим, як туга за рідним краєм, простором, і тільки рідкі горбки могил порушували цю одноманітність.

Ці могили свідчили, що тут з давніх-давен товклися люди — невідомі, далекі, — що приходили сюди так, як приходив тепер український народ.

Ковтюх зіскочив з воза, нарвав з потайним, либонь, наміром догодити жінкам (бо хто з чоловіків вільний від цього?) цілий оберемок буйної тирси й прив'язав, як пишний бунчук, до ручиці.

Всупереч „кряканню“ (як казав Гуцул) зневірених, день видався тихий, безвітряний, і тому, як тільки сонце трохи підбилося вгору, всі відчули спеку. Навіть Рудько об-

лишив ганяти по тирсі, а біг тепер досить понуро за возом, висолопивши язика.

Хтось висловив уголос думку, що в такому степу й на ніч ніде буде зупинитися: ні річки, ні озерця.

Та от незабаром після цієї розмови всі побачили раптом те, про що говорили, — воду, ціле море води, що принадно ряхтіла на обрії. Але то була незвичайна вода — вона відступала в міру того, як вози подорожан зближались до неї.

— Гляньте: святий Петро вівці жене, — гукнув Ковтюх.

Але й без нього всі знали, що то: то було степове марииво, що його й у старому краї можна було побачити.

На обід спинилися серед степу, на безвідді. Пили сами та й волів напоїли тією водою, що везли з собою в барілах. Вода була — як літепло, неприємно відгонилась розігрітим деревом (клепками).

Але Гуцул заспокоював, казав, що до вечора воду ще знайдуть... І справді, коли сонце було на заході, подорожани зблизились до якоїсь річечки, що протікала в неглибокій балці. Води було небагато, вона невеличкими калюжками лисніла в притемненій вечором балці, але все таки було чим напоїти волів. Та й на страву, процідивши, взяли її.

Понад течією росла соковита трава, а по балці куці терну та дикої шипшини.

Незабаром у балці запалало червоною квіткою вогнище, запахло димом, що мішався вже з сутінками.

Пущені на пашу воли та коні голосно в вечірній тиші хрумали соковиті стебла буйної лучної трави-отави.

А ївзі було сумно, так сумно, що й серед людей не хотілося бути. Їй заманулося побути насамоті, помріяти про милого та подумати про свою долю.

Вона взяла свого коня й повела його далі від табору пасти. Рудько теж побіг за нею. Він увечері знов ожив,

забігав, як звичайно, вперед, обнюхував куші терну та шипшини. Коли він так підбіг до одного куща, звідти вилетів якийсь великий м'який птах — сова чи щось подібне. Рудько з гавкотом побіг був за ним, але мусив відстати: птах полетів на протилежний бік балки.

Відійшовши так, щоб її не було видно, Івга стала попадати коня, держачи його за повід. Вона з ніжністю дбала про коня, готуючи його на подарунок своєму козакові. Стала близько біля нього й гладила його гладеньку нахилену шию, відчуваючи під долонею міцні, як джут, м'язи, що рухалися від ривків голови. Потім прихилилася до гриви й стала заплітати її, як дівочьку косу. А заплітаючи, подумки з конем розмовляла:

— „Скажи, коню, де мій милий, чи він живий, чи здоровий!“

— „Як у морі не втопився, — відповів кінь, — як у плавнях не зблукався, як черкесові в неволю не попався, а корчію устерігся, то він живий і здоровий.“

— „А чи мене, що для нього батька-матері зреклася, не забув ще, пам'ятає?“

— „Як не знайшов собі дівки чи черкески молодої, то ще тебе пам'ятає...“

— „А скажи мені, мій коню, хоч про це, може, й питати не годиться, — чи буду я цього року молодиця...“

Та кінь... кінь же не ворожка: на це кінь нічого не сказав.

— „Треба буде попросити Лаврушиху,“ — подумала дівчина, струшуючи з себе чари пісні, тієї пісні, що її через надмірну вагу смутку не примогла голосом виспівати.

Саме тут і Рудько нагадав їй про те, що для її босих ніг у густій траві могли бути якісь небезпеки, гадюки або що. Він загарчав, наставившись головою в близький куш пирію. І Івга зразу догадалась, що то (хоч не могла вже потемки побачити): перед собачою мордою лежав колю-

чий клубок їжака. Взяти їжака Рудько не міг, тільки гавкав, аж луна на всю балку розлягалась...

Через деякий час від возів покликали вечеряти, і Івга, стриноживши коня, пустила його самопас, а сама пішла до гурту.

П'ять днів їхали подорожани степом, а на шостий об обідній порі показалися лози та очерети Кубані. Коли підїхали ближче, перед очима їм стала широка долина великої ріки, а сама ріка лежала, як сіре, невибілене полотно, покручене на вітрі, вигиналась потужною течією між глинястими берегами.

Усі з зацікавленням придивлялись до нової річки, що мала тепер стати їм за Дністер і за Дніпро. Але більшості річка не вподобалась, і через те Гуцулові довелося і тут почути доволі прикрі завваги..

— Недаром вона називається по-черкеському, як ти казав, „Пшик“ (Пшиз), — обізвався до нього Ковтюх.

— Е, це не Дніпро, — з журбою загомоніли інші. — Не бачити вже нам того Дніпра...

— Заждіть, — оборонявся Гуцул, — побачите, скільки риби...

Проїхали деякий час понад Кубанню. Коли це в даліні замайоріла висока „хвигура“ козацького кордону: то була охоронна стійка на південній межі нових козацьких земель. Такі „хвигури“, як пояснив Гуцул, мали бути скрізь понад Кубанню, що й правила за межу від черкесів.

З „хвигури“ теж помітили наближення возів: про це свідчив постріл вартового козака, що чорнів на тій „хвигурі“, як ворона в гнізді.

Підїхавши ближче, подорожани побачили внизу біля „хвигури“ халупу, виплетену з лози й укриту очеретом. З тієї халупи повилазили козаки, придивляючись, хто їде. Великої тривоги в них не було: вони, очевидячки, ще здалека пізнали своїх.

Коли вози зблизилися до кордону, подорожани побачили, що в цих козаків вигляд був такий, немов би вони були не на варті, а десь на баштані абощо: розхрістані, без шапок, босі або в поганих постолах...

Жилось їм, десь мабуть, нудно, і вони дуже зраділи приїздові земляків.

Правда, серед них не було й одного з тих, що їх шукали приїжджі, але вони розказали й про Левка Сердюченка, і про Цяцьку, й про інших.

Цяцька й Левко були тепер у Карасунському Куті, де тепер стояв Кіш.

Ївга, почувши дороге ймення, нічого не сказала (та й розпитувала не вона, а мати), а в серці відчула страх перед зовсім уже близькою радістю чи, може... горем.

Але Цяцьчиха поставилась до цього інакше.

— Ну, хай тепер начувається (сякий-такий син)! — сказала привселюдно. — Обірву вражому синові чуприну! Знатиме, як від рідної жінки тікати...

— Ого! — зареготались козаки. — Це така жінка, що її й на черкеса можна випустити...

Тут подорожани й заночували. Козаки наловили на вечерю риби — блискучих і рівних, як ножі, шук та круглих окунів...

А наступного дня над вечір (коли сонце ще було висоенько) подорожани зблизилися й до Карасунського Кута. Кризь кущі та дерева (а їх тут було вже багато) замріли ще здаля нові будови, заблискали проти сонця свіжопоставлені крокви, засірили латками нові очеретяні та рогозові оселі. За будівлями сизів густий великий ліс.

Коли підїхали ближче, стало видно широкий увігнутий посередині, на подобу сковороди під, і той під був геть чисто зашеретований возами, купами нової деревні, ятками, шатрами та куренями. А поміж усім тим вешталися, як мурашки, люди, піші й кінні, збивали пил, що зводив-

ся вгору млявими в передвечірній тиші стовпами і зразу ж осідав.

Усе це скидалось на якийсь гомінкий ярмарок. Але це був не ярмарок, а початкове забудовування найновішої Січі.

По дорозі подорожанам стали попадатись окремі козаки, а далі й цілі купи їх, піші й кінні. Тільки ж ніхто з них не звертав особливої уваги на вози, що, навантажені бабами, сурганились до табору. Були це здебільшого сіромахи, себто такі, що не сподівались приїзду жінок, і не один, мабуть, серед них був такий, що залюбки проміняв би жінку, якби мав її, на тютюн та люльку, або й за гроші продав би, як то зробив Писанка. А може, серед них були й такі, як Цяцька, що втекли від жінок і тому не поспішали розпитувати про своє лихо.

Та й приїзд цих жінок був не вдивовижу, бо з попередніми клонами їх уже приїхало немало.

Не обійшлося, звичайно, без того, щоб котрийсь не підійшов і не спитав, звідки й хто вони, ці новоприбульці.

У самому таборі, як уже вїхали в середину, подорожани побачили гарячу роботу, будовання нового козацького кишла: люди пиляли, рубали, тесали, тягали дерево, місили глину, різали дерен, будуючи „хати на версі“ та землянки. Стукіт та грюкіт бухкав у лункому повітрі, луною відгукувався десь у лісі. Це будували 40 куренів для сіромашні.

Хтось десь співав нової пісні:

— Тиха Кубань, тиха Кубань бережечки зносить...

Новоприбулі вози спинились на зеленому, хоч і припалому пилом моріжку, і жінки зразу ж шатнулись по таборі шукати своїх чоловіків та родичів.

Сердюцці та Цяцьчисі сказали, що Левко та Цяцька біля Кубані: ловлять рибу. Схвильовані жінки (а з ними була й Ївга) кинулись туди: Цяцьчиха вела перед, Сердючка за нею дибала-поспішала, а Ївга йшла помалу ззаду.

Незабаром вони побачили на березі між кущами талі*козаків-рибалок, що тягли до берега невід. Ївга своїми молодими очима перша побачила серед тих козаків свого — не свого козака, та їй ніяково було першій до нього обзиватись: острах, непевність мов би зв'язали її.

— Он Левко, — сказала вона потиху, майже пошепки Сердючці.

— Левку! Синочку мій! — гукнула крізь сльози стара мати.

Левко теж пізнав їх і, кинувши все, швиденько вийшов на берег, ступаючи по піску босими ногами з високо підкоченими холошами. Він дуже змінився — був засмаглий, з великими чорними вусами.

Мати кинулась йому назустріч, припала до нього, плачучи від щастя, цілуєчи його.

Ївга стояла оподаль, мов закам'яніла, не знала, як їй бути, навіть підійти ближче при людях боялась.

Нарешті мати відірвалась від сина й сказала про неї:

— А це ж ось Ївга. Хіба ти не впізнав? До тебе приїхала... від батьків утекла.

Левко швидко глянув на дівчину, у його погляді свінуло на мить якесь ніби вагання, потім він оглянувся на товаришів, що підійшли ближче, зацікавившись зустріччю: наче перевіряв, чи можна при чужих людях робити те, що він мав зробити. А потім раптом рішуче ступнув до дівки, швидким рухом обійняв її за плечі й поцілував у щоку, вийнувши запахом води та риби.

Невимовне щастя обгорнуло дівчину, і вона на мить і собі пригорнулась до коханого козака. А потім того обоє прожогом розскочились...

— А де ж мій заволока? — гукнула Цяцьчиха. — Нам же сказали, що й він тут...

— Та був тут, — промовив Левко, вертаючись із світу

* Лози.

свого щастя у загальний світ, у світ інших людей. І гукнув:

— Дядьку Грицьку!

— Грицьку! Ось до тебе жінка приїхала, — загукали й інші козаки. — Агов! Та де ж це він дівся? — не розуміли, оглядаючись.

Але Цяцьчиха вмить зрозуміла, що сталось, кинулась мершій у кущі й за хвилину вже тягла сердешного чоловіка за козацьку чуприну. Кобенила всяк у світі. Цяцька придержував обіруч ту жінчину руку, що тягла за чуба, так зменшуючи силу тієї руки. Збентежено белькотів:

— Ну, годі бо! Годі! Я більше не буду...

Козаки кинулись його рятувати і, нагримавши на навіжену жінку, визволили сердегу з біди. Тоді Гапка схамінулась і сказала:

— Ну ж поцілуй тепер мене так, як то чужі чоловіки роблять... як зустрічають своїх жінок...

І Грицько вволив її волю.

Так для початку був покараний той, що хотів позбутися законної жінки однобічним розривом подружньої спілки.

ПЕРШЕ ВЕСІЛЛЯ В КАРАСУНСЬКОМУ КУТІ

Харко Чепіга допоміг Левкові збудувати „хату на версі“, недалеко від своєї, і до Покрови хата була готова.

Ту вулицю, що понад нею побудували свої дворища Чепіга, Головатий і ще дехто з старшини, стали згодом звати Красною, дарма що ніякої особливої краси на ній не було. А восени, коли пішли рясні дощі, вона перетворилась на суцільний заміс грязюки. І через цю вулицю не раз доводилось людям, застрявши в болоті, гукати: „Подай перевозу,“ як у відомій пісні — через Дунай... А може, грішним ділом, її через те так названо, що її прикрасили своїми дворами старшини, яких козаки якось непо-

мітно стали називати „панамі“. Адже воно частенько так буває, що де пан, там і болото красне.

А втім, до Левкового з Ївгою весілля, що його справляли після Покрови, болото на вулиці замерзло, як камінь.

Справити це весілля було не так то й легко, бо бракувало людей для весільного дійства. У молодой не було ні батька, ні матері, у молодого — батька. Крім того, в молодого не було сестер, нікого було взяти в світилки, а в молодой старшого брата, що брав би викуп за сестру. Та й дружок молодій не легко було набрати, бо в таборі було ще мало дівчат.

Та кінець-кінцем, хоч і з труднощами, потрібні люди таки знайшлися. А з батьками для молодих таки зовсім добре вийшло: за весільного батька в молодого згодився бути сам кошовий, а за батька й матір у молодой — Головатий з Головатихою.

— У вас, Захарію Олексієвичу, своїх дітей нема, — сказав про це Головатий, — то хоч так попробуйте, яке воно на смак те батькування... А ми з старою повчимося, як весілля справляти, щоб тоді, як своїх дітей дружитимем, краще зробити... Щоб нас наші діти за батькування не батькували... Та ще ж і погуляєм добре, матері його ковінька...

За старостів у молодого стали Вовкозуб та Гудзь, а в молодой — Порохня та Чапля. Ці сіромахи, колишні обшарпанці та голяки, не могли тепер соромити хоч би й „панського“ товариства, бо були одягнені з військової скарбниці. Тільки на Гудзеві все було великувате, і — старий — він скидався на хлопчика, одягненого не в своє. З Порохні ж був тепер, після одруження з „туркенею“ (так прозивали тепер його Одарку, викрадену колись у „турків“), зовсім статечний господар.

Саму ж Одарку взяли за свашку. Грицька Цяцьку Левко взяв за друга, а піддружого, так само, як і бояр, набрав з нових знайомих козаків. Найважче було молодій

назбирати дружок, бо довелося вдаватися навіть до сусідніх таборів.

Отож однієї після Покрови суботи козацький табір здивовано почув голосні дівочі співи, стародавні весільні пісні, такі пісні, що їх колись січові братчики могли почути тільки десь поза межами Січі.

То Ївга обходила разом з дружками знайомих, закликаючи їх на весілля, низько кланяючись та промовляючи:

— Просили батько й мати, і я прошу на весілля...

„Батько й мати“ в цих словах — це було тільки те, що його не можна було викинути, бо рідних батька й матері вона не згадувала...

Була вона вся в стрічках, на голові мала вінок, на руці зав'язаний вузлом рясновишитий рушник. Її відсмагле за осінні дні лице було тепер біле, а брови чорніші, як улітку, і їх „рівну“ красу підкреслював на чолі рівний пружок вишневої шовкової хустки, що нею вона була зав'язана. Рожеві її уста ради такого свята були суворо-непорушні, бож вона не говорила сама, не співала і розтуляла їх тільки тоді, як проказувала оті слова запросин. І дихала, здавалось, тільки самими ніздрями, що рухались від того. За Ївгою рясною квітаною стягою поспішали дівчата-дружки, подеколи аж підбігцем (бо Ївга швидко йшла), теж у стрічках, у квітах.

Дівчата голосно співали:

Ой попе, попе Гордію,
Не дзвони рано в неділю,
Задзвони рано в суботу,
Потеряй дружечкам роботу:
Нехай ні шують, ні прядуть,
А до Ївги в дружки йдуть.

Спів линув у ясному морозному повітрі понад каламутні води Кубані і далі на другий берег, що належав мирним черкесам. І він, той спів, „теряв“ роботу не тільки

ки дружечкам, а й усім у таборі, бо всяке кидалось на вулицю подивитись на перше в новому місці весілля.

Ївга й таким, зустрінутим біля двору чи на вулиці, кланялась низенько. А в одному місці, під лісом, вона зустріла кінних черкесів, що з дива аж коней спинили; вона й їм поклонилась. Черкеси задоволено заджеркотіли, а один приклав руку до серця і щось вигукнув дівчатам на привіт.

У цей саме час Левко з боярами, посідавши на коні, їздили по сусідніх таборах („куренях“) і теж закликали на весілля. На шапках і на грудях маяли в них червоні покраси; у гриви коням теж були повплітані червоні стрічки.

Левко їхав на Ївжиному подарункові — на її вороному, добре тепер угодваному коні.

При боці в кожного була шабля, а за плечима мушкети, бо десь у кущах чи в лісі вони могли накопитися на немирних сусідів (тих же таки черкесів).

Наостанку Ївга прийшла до Сердюківської хати: там молодиці прикрашували гільце. А пізніше, увечері, Ївга справляла в домі Головатого дівич-вечір, а Левко в себе дома гуляв із боярами... Після вечері молодий із своїми гостями перейшов до молодої, і там, на подвір'ї, розпочалися танці.

Поблизу стояв темною стіною ліс і робив своєю присутністю темний осінній вечір ще темнішим. Ліс здивовано прислухався до нечуваних споконвіку в цих краях звуків швидкого дергунця, гопака та метелиці (хіба, може, за Мстислава Тмуроканського їх тут чули). Зорі вгорі, чужі, не такі, як на Україні, безтямно блимали, не розуміючи гаразд, що воно там унизу діється.

А троїста музика — бубон та скрипка, та цимбали, витинали, невгавали.

Молоді козаки й дівчата тісним колом оточували місцину, де танцюристи вибивали, аж груддя летіло. Дівчат було небагато — це були здебільшого Ївжині друзки, і

в темряві їх знати було тільки з сміху та дзвінкого щебету між парубоцькими голосами.

Над головами в музик, що сиділи під коморою, світився ліхтар і кидав веселе світло на гуляння.

Але цього вечора годилося гуляти недовго, і музика скоро вмовкла.

А в неділю після служби піп Канюк повинчав Левка з Ївгою. Вінчання відбулося перед наметом, що правив за вівтар.

День був хоч і морозяний, але соняшний, і під ногами в людей навіть відтавала земля, розмішуючись у болото. Над усім табором і над довколишнім, уже по-осінньому голим та непривітним лісом стояла тиша і спокій неба, сонця, всієї природи. І в цій тиші особливо радісно лунало „Ісаїє ликуй“, що його виводила козацька півча під орудою дяка Петрури.

Піп Канюк ще не зовсім звичний був до своєї роботи, до попування, йому трохи чи не вперше доводилось вінчати, бо його, звичайного, тільки трохи письменного козака, щойно висвячено з рекомендації Коша. У нього навіть оселедець ще не заріс як слід. Не знаючи цього обряду, він збивався у виголосах та в запитаннях до вінчаних про їхню згоду на спільне подружнє життя, що про нього сказано в святому письмі: „Да приліпиться чоловік к жєні і будєть два в плоть єдину.“

Та молоді на самий натяк про це поспішали сказати про свою любов та присягали на обопільну вірність.

Молоді стояли на рушнику, просланому прямо на мерзлій землі. Рушник цей і гроші, покладені під нього, мали дістатись дякові Петрурі, і він раз-у-раз позирив молодим під ноги, покиваючи своєю цапиною борідкою боявся, щоб не дуже його затоптали. Але цього молоді — хоч би й хотіли — не могли встеретися, бо земля відтавала під їхніми ногами і грязюка налипала, як їх обводив піп навколо столика-аналою.

Після вінчання всі пішли до Левкової хати. На порозі молодих зустріли Харко Чепіга з іконою в руках та стара Сердючка з хлібом. Харко був у своєму синьому жупані, у жовтих сап'янцях і без шапки, а Сердючка в новій темній, як воно й личило старій жінці, керсетці та плахті, але голова її була запнута білою наміткою. Голена Харкова голова блищала проти сонця, а сива чуприна звисала на чоло.

Був він, Харко б то, урочисто-суворий, його усмішка ні разу не появлялась під вусами чи в очах. Сердючка ж хоч і собі намагалась бути як не суворою, то хоч статечною, але хвилювалась від щастя, її губи шепотіли: „Дітки мої, діточки!“ А як благословляла разом із Чепігою, сльози радості покотились по її змарнілих щоках.

Коли батьки поблагословили дітей, усі пішли до хати. У хаті молоді поклонились спочатку до ікон, а потім батькові-матері і разом з друзками та боярами посідали за столи, поставлені через усю хату — від покуття і до полу. Левко й Ївга сіли на посаді, на кожусі, вивернутім вовною догори, біля Левка — старший боярин, а біля Ївги — старша дружка.

Ївга соромилась дивитись при людях на свого козака, взагалі ні на кого не дивилась, сиділа, спустивши очі, бо знала, що тепер усі на неї дивляться. Вона мов би ховала своє щастя в собі... так їй було найкраще. А те щастя було їй нагородою за всі тривоги, за все пережите.

Левко вряди-годи скидав на свою молоду очима, бачив щастя на її молодому виду, хотів крадькома заглянути під її спущені вії, щоб сказати поглядом і про своє щастя. Вона ж була тепер його, ця колись горда козачка! Його були тепер оті спущені чорно-шовкові вії, ніжні, злегка-рум'яні щоки, брови, повні уста. Йому належала вся її чепурна голова, зав'язана вишнево-шовковою хусткою, що гарно лежала рівним пружком над чорними бровами.

А обережні, скрадливі зідхання, що ворушили стрічку на грудях, то були його власні зідхання.

— Глянь — казав козак отим своїм поглядом. — Хоч раз подивися, лише раз...

Та молода боялася піднести свої віясті повіки.

— Ніхто не помітить, — наполягав козаків погляд і серце, — тільки ми самі... Від хати ж нас гільце затуляє... рясне, у квітах та стьожках усе...

І дівчина вволила його волю, зиркнула раз і вгляділа погляд, повний щастя. Потім знову спустила повіки, але вже бачила своє щастя і відчувала, як воно несе їх обох на крилах.

Взагалі їм обом здавалось, що вони не своєю волею все роблять, а щастя керує їхніми рухами. Ось воно, те щастя, наказало Ївзі, щоб вона — після того, як гості перекусили, — ішла з своїми друзками та гостями до господи Головатого, що правила за домівку молодій.

І вона встала, підвелася, щоб іти. Усі за столом і в хаті заворушилися, стали виходити надвір. За людьми вийшли з хати й молоді.

Ївга пішла з своїми людьми з двору, а Левко залишився. Тільки ж йому не так легко було повернутись до своєї власної хати. Потрібна була допомога його дружка Цяцьки. Цяцька дав йому кінець хустки, а сам узявся за другий і ввів до сіней.

— Пане старосто, пане підстаросто! — гукнув Цяцька. — Благословіть молодого князя за стіл завести...

— Бог благословить, — відгукнувся з хати, як з барила, Вовкозубів голос.

— ...благословить, — повторив те саме й Гудзів голос.

Тричі просив дружко дозволу, і тричі на його голос відгукнулись.

Тоді Цяцька вдарив тричі навхрест по одвірку, увів молодого до хати і посадив за стіл. Біля молодого князя з правого боку посідали бояри, а з лівого — світилки.

Свашка зняла з гільця велику стрічку, розрізала її на дрібні шматочки: вона мала „окрашувати“ поїзд.

— Пане старосто, пане підстаросто! Благословіть цей чесний поїзд окрасити...

— Бог благословіть...

Удруге так і втретє.

А тим часом бояри наскидали на стіл цілу купу шапок, і свашка почала пришивати до кожної шапки чи хустки червоне полум'я по крас. Чия шапка чи хустка зацвітала тим полум'ям, те кидало з дзенькотом гроші на тарілку й брало шапку чи хустку.

Як усі вже мали покраси, Вовкозуб з Гудзем узяли по паляниці, Цяцька — борону та шишку, перев'язані стрічкою, а також сулію з варенухою, свашка — цілий вузол шишок, а також чоботи для весільної матері. Крім того, старости й дружка взяли в кишені по пляшці горілки.

А в дворі вже стояла паровиця волів, що нею мали перевезти скриню та подушки молодой.

Цяцька знову дав молодому кінець хустки й гукнув:

— Пане старосто й пане підстаросто! Благословіть молодого в божу путь повести!

Удруге так і втретє.

Чепіга і Сердючка сіли перед столом на ослоні, і Левко, вийшовши з-за столу, поклонився їм.

Піддружий поставив другого ослона перед порогом, а на нього діжу з паляницею та відро з водою. Стара Сердючка одягла навиворіт кожуха, взяла решето з вівсом і почала обсипати вівсяним шелестом молодого, що його Цяцька тричі обвів навколо діжі.

А тим часом бояри в дворі почали стріляти з пістолів. Молодий князь вийшов із хати і під рясну стрілянину пішов з двору. Так поїзд рушив у „божу путь“, себто до господи молодой.

А стрілянина не втихала... Тільки ж перед двором молодой поїзд нахопився на перешкоду: ворота були зачинені,

а доступ до них обороняли козаки, стріляючи із маточин, як із гармат. Отже треба було збройною рукою брати.

І ше дужче застріляли Левкові бояри, але марно — оборонці не здавались.

Довелося старостам виймати з своїх глибоких кишень горілку та нею задобрювати оборонців. Агу! Це зразу подіяло: оборонці подобішали. Але до двору пустили не всіх зразу — тільки дружка та піддружого.

Цяцька з піддружим пішли до хати. Їх зустрів Головатий з Головатихою.

— Добридень, свату, в хату! Натє вам шишку та варену-нухи трохи: прислав наш батько, — сказав Цяцька.

— Добридень! А здалека йдете? — запитав Головатий.

— Та здалека...

— А як здалека, то дамо вам води, щоб ви руки помили, бо, може, кобилу лупили...

Одна з дружок подала воду, злила Цяцьці й піддружому на руки. А в Цяцьки ж руки були такі, наче він їх ніколи не „банив“. Аж страшно було терти тим чистим рушником, що його подала дружка. Далі вони поперецькували ці рушники собі через плечі. Вийшли потім надвір і почали знову частувати козаків біля воріт, щоб ті пустили до двору решту поїжджан. Нарешті ворота відчинились, і весь поїзд зайшов (люди) і заїхав (віз) до двору. Усі поставали перед порогом. Тут уже стояв ослін, на ньому лежала паляниця й стояло відро з водою, перев'язане рушником.

Із хати вийшли старости молодой — Порохня та Чапля, поцілувались із Вовкозубом та Гудзем — чотири братчики і всі неоднакові: Чапля високий і тонкий, як оселедець, Порохня сухий, дебелий, Вовкозуб, як барило, Гудзь — засушений грибочок. Поцілувались, навхрест обіймаючись.

Вовкозуб аж ахнув:

— Оце поцілувався!

Головатиха, нап'явшись кожухом, вийшла з корячком, а в тому корячку був овес із водою. Підійшла до Левка, уклонила йому, а він їй. Левків старший боярин узяв той корячок, обніс його навколо Левка на рівні пояса й перекинув потім через голову.

Опанас Головатенко, як брат молодой, відібрав у молодого „коня“ (малахай), і з того Цяцьці вийшов новий клопіт: треба було того „коня“ викупляти. Він дав Опанасові шовковий пояс, такий, що всі аж ахнули, щедрість молодого похваляючи.

Далі Головатиха винесла подарунки поїжджанам, що їх задалегідь наготували Ївга та Сердючка. Роздавши ті подарунки, Головатиха запитала:

— А що, свати, чи довольні подарками?

— Ні, не довольні. За ким п'ємо та гуляємо, тому й подарка нема...

Теща зрозуміла натяк і дала Левкові шовкову хустку, що вишневыми мінілася тонами, перев'язала нею йому руку вище ліктя.

А тим часом дружки співали:

Пусти, свату, в хату!

Ми ж тобі не докучимо, —

Посидимо та й поїдемо

І куточки попорожнимо,

Та ще й Ївгу собі візьмемо...

Водночас у хаті співали, з надвірними співами перегуку-ючись (там була Ївга з дружками):

Не наступайте, бояри, на наші сінечки...

Потім поїзд увійшов у сіни. Вовкозуб узяв молодого за руку лівою рукою, вдарив ціпком тричі навхрест по одвірку, гукнувши басом:

— Старосто, пане підстаросто!

— Раді слухати, — відгукнувся з хати Порохня.

— Благословіть молодого князя в сей чесний дім увести!

— Бог благословить...

І вдруге запитав, і втретє, а йому стільки ж разів відповів Порохня. Увійшов Левко до хати, дивиться: за столом дружки сидять, а Ївги наче немає. Але вона була там, тільки нахилила голову на стіл, і її накрито хусткою. А біля неї стоїть на лаві хлопчак з реп'яховою булавою в руках: то її брат-оборонець.

І дружки заохочують його до оборони:

Братіку, не лякайся!

Братіку, постарайся,

Не продавай сестри...

Та брат продає за ті гроші, що їх йому Левко кинув на тарілку. Узявши гроші, брат сховався з своєю булавою під лаву. Тепер Левко міг вільно йти до його сестри. Пропускаючи його за стіл, дружки поставали на лаву, не перестаючи співати.

Пройшовши до Ївги, Левко зняв з її голови хустку, далі взяв обережно за плечі (рідні! дорогі! вони здригнулись у його руках) і посадив рівно.

А дружки невгавали:

Не сиди, Ївго, боком,

Присунься близенько,

Коли любиш вірненько...

Левко сів біля своєї „купленої“ вже Ївги.

Цяцька взяв у свашки, „туркені“ Порохнихи, чоботи й подав теці — Головатисі.

— Таких поганих не хочу, — відвернулася та. — У мене дочка, як квіточка, а чоботи погані...

Цяцька налив їй горілки, не перестаючи просити. Аж за третім разом узяла горда теща зятів подарунок — чоботи, що за них, як у пісні співають, „дочку взяв.“

— Спасибі ж сватові й свасі за дарунки! — подякувала тепер теща.

Свашка Порохнихи роздала принесені від молодого шишки. Одна дівчина відрізала в Ївги стрічку і, пришив-

ши її до Левкової шапки, наділа собі на голову. А дружки співали:

Ой глянь, зятеньку, на мене
Краща я, свістенька, за тебе...

Далі всі їли, покріплялись. Дружки намагалися вихоплювати в бояр ложки, а вихопивши, набирали в них страви й насолювали так, що не можна їсти. Але ті мусили це ковтати, не скривившись.

Водночас дружки глузували з бояр у співах:

Їли бояри, їли,
Цілого вола ззіли,
Попідстіллю качаючи,
В помийниці вмочаючи...

Так і плив весільний бенкет у співах, у загальних радощах, як чарівна, десь у заморській країні, барка в квітах та стрічках. Та от Цяцька перервав ці веселощі, вигуком:

— Старосто, пане підстаросто! Благословіть молодих із-за столу вивести.

— Бог благословить.

Попросивши дозволу тричі, Цяцька дав потім молодим кінець хустки й вивів їх із-за столу, а далі й надвір.

А надворі ждало їх сонце, високе синє небо та троїста музика.

Ударила музика, затанцювала земля й небо, пішли козаки з дівчатами в танок. Спочатку танцювали молоді, а далі розворушилися й старі, зокрема Вовкозуб із Гудзем. Вони вхопили осла на два кінці й почали з ним кружляти. Тільки так Гудзь згодився танцювати з Вовкозубом, бо боявся, щоб той не повідтопував йому ніг.

Весільні батьки-матері — Чепіга та Головатий з Головатихою, сиділи під коморою на поставленій для них там лаві. Перед ними було порожнє місце, щоб видно було танці. Сам Головатий аж здригався, підкидав плечима, притупував ногою, але в танець не йшов.

— Старий уже, — кавав.

— Не так старий, як ледачий, — жартувала Головатиха.

Усі аж качалися зо сміху, бачивши чудернацькі Вовкозубові з Гудзем викрутаси.

Аж тут раптом сталося прикро-несподіване, таке, що його у весільному дійстві не могло бути: кілька козаків, з дідом Явтухом на чолі, привели Вустю Лаврушиху.

— А розступіться, люди добрі! — гукав підплиий дід. — Тут ось...

Сміх і веселощі болуче ввірвалися, як уривається струна на найкращому місці в музиці.

Вустю привели перед Чепігу та Головатого, держачи міцно за повні руки. Вона пручалась, у вічі нікому не дивилась.

— Батьку кошовий! — гукав своїм високим голоском дід Явтух. — Біда на твою голову...

І дід став розповідати про Вустине на спілку з попом Канюком чарування. Піп Канюк освятив, як вінчав Левка з Ївгою, мак, а потім Вустя посипала тим маком у Чепіги в дворі. Як святив піп мак, дід бачив сам, тільки не знав, проти чого то. Догадувався, що то Вустині штуки, бо вона перед тим не знати за віщо подарувала йому... отцеві Петрові, пару овець. Тож він і став за нею стежити, і тепер, підвівши свідків, побачив, як вона посипала стежку в дворі. І на доказ цього показав на долоні „лице“ — мак.

Дід умовк, і всі чекали, що скаже пан кошовий. Настала прикра тиша.

— Ет, ка-зна-що, — обіззався нарешті трохи з-серця Харко Чепіга. — І навіщо ото воно тобі здалося, Вусте? Ти ж сама знаєш, — підкреслив багатозначно, — що на мене не подіє... Пустіть її! — наказав козакам. — Як не до пари, так не допоможуть чари... А про Канюка треба буде, Антоне Андрієвичу, подумати, — повернувся до Головатого. — Тільки хай його тепер духовний суд судить, бо нам він тепер не підсудний...

Лаврушиху пустили, і вона стояла тепер, як у воду опу-

щена. Але піти геть їй ніяк було: за нею тісною стіною стояли люди.

Коли це обізався Вовкозуб, запитавши:

— А де саме понасіпала вона того маку? Я щось не добрав...

— На стежці... і на воротях, — обізвалося зразу скількись голосів. — Цілі жмені понасіпала...

Вовкозуб почухав заклопотано оселедця.

— Е, так це ж вона мене причарувала. Я там — мені було треба — проходив...

І, звернувшись до всіх, удавано-поважно розказав

— Панове товариство! Ті чари на мене подіяли... Їй же ти богу! Іду — аж мене за ногу щось сіп! та й поставило передком до Вустиної землянки. Смикнув я ногу, повернув, щоб іти туди, куди мені треба було, а воно знов сіп! — і повернуло знов у той бік.. Я тоді подумав був, що то від оковитої, аж воно, бач, що... Але мені це якраз на руку ковінька...

І він, звернувшись до самої Вусті, мовив:

— Поберімося, Вусте, вдвох, коли вже ти мене причарувала! Ми якраз одне одному до пари: в тебе воли та корови, а в мене чорні брови...

Лаврушиха підвела очі, щоб побачити, жартує він чи правду каже.

— Ну, так як? Га? — правив далі Вовкозуб.

— Подавай, молодець, слово! — обізався Антін Головатий — Це з тебе зніме провину за чарування...

І Вустя мусила пристати на це, задовольнившись замість кошового його лічманом. Підвела на козака очі, і в тих очах усі побачили згоду.

Тоді Вовкозуб ухопив був знов ослона, щоб продовжити перервані веселощі, але його спинив, сміючись у вуса, Чепіга.

— Коли вже ти, Охріме, відбив у мене молодичку, так я тобі завдам брехню...

— Яку брехню?

— А таку. Чи не впомку тобі, хто то зарікався колись женитись? Казав: „Щоб я став бабієм!?“ Га?

Вовкозуб знов почухав оселедця.

— Та, либонь, таки я... Ну, але ради такої молодичці, як Вустя, можна й бабем стати. Ану, Вусте, утнімо вдвох... Гей музики!

Музики вдарили в струни та в бубон, а Вустя, випливши насередину, пішла кружляти пишною павою в танку. Вовкозуб закрутився й собі, загулав важкими ногами...

— Оце так! — загукали захоплено люди. — Це не те, що з Гудзем...

Та незабаром Вовкозуб і інші старости мусили йти до хати: там дружко Цяцька починав коровай краяти, закінчувалось останнє дійство в домі молодой. Далі винесли на воза скриню й подушки й повезли помалу (волами ж!) до Левкової хати.

За возом і всі гості туди пішли. У Левковому домі та дворі пили та гуляли вже аж до вечера.

Та от нарешті надійшов час, коли вже треба було молодим постіль слати. Свашка Порохниха пішла в хатину, де вже були Ївжині подушки, послала постіль і, поклавши туди Ївгу, роздягла її, розпустила й розчесала косу.

Прикро було дівці стояти голісінькою перед чужою жінкою, здригаючись під холодними дотиками її рук, але так веліло її щастя, і вона слух'яно корилась. Розуміла, що тепер головне — її тіло. Не очі, не брови тільки, а все тіло. І вона сама з почуттям якоїсь новості роздивлялась його, наче вперше бачила свої тугі, молоді груди, гарні руки, тепло прикриті від пліч розпущеною косою, струнко-повні ноги, по-жіночому вгорі обтяжені.

— Оце вони люблять, чоловіки, — сказала Порохниха, гладячи рукою тую вагу.

— „Що люблять? Чому?“ — не розуміла Ївга. Та в уяві вже хотілося вгадати те невідомо-солодке, що його ма-

ло б дати їй і Левкові це її тіло, повне й гаряче в своїй голизні. Хотілося... Що воно? Яке воно? Щастя несло її в якийсь безмежно-солодке раювання.

Біла, чиста сорочка, що її Порохниха раптом накинула їй на плечі холодним приторком очутила її, повернула до знайомого життя.

Увійшов несміливо трохи засоромлений Левко. Щастя наказало Порохниними устами ївзі роззувати його, витрушувати з чобіт ті гроші, що їх передніше йому за комір укинуто.

— Труси, чи багато грошей, — сказала Порохниха, — а як нема, бий по щоках, прав плагу за те, що роззувала...

— „Які дурні слова! — думала ївга, стягаючи з Левкової ноги чоботи. — За віщо б я його біла?“

Але гроші посипалися з халяв, багато грошин стукнулось об долівку.

Чужа, зайва Порохниха вийшла, з цікавістю востанне на дверях оглянувшись, і молоді залишилися вдвох.

— Ну? — сказав несміливо Левко і торкнувся обережно до ївжиної руки, мовляв: „мусимо“...

Торкнувся до руки, узяв за стан, похилив на постіль... І від тих дотиків ураз вихором схопило обох у свою солодку нестяму те раювання, що його ївга, будиши гола, спрбувала була передбачити.

— Левку! Доле моя!..

І потім гострий, як ніж, біль у всьому тому дівочому тілі, що тепер було головне...

По якомусь часі Левко пострілом з пістоля сповістив про те, що сталося. Увійшла знову свашка Порохниха, зняла з ївги сорочку і разом із дружком Цяцькою, що ввійшов трохи пізніш, засвідчила радість: дівка була чесна.

А далі Цяцька оповістив про це й усіх, поставивши серед двору високу жердину з червоною, як кров, хустиною на ній.

Е П І Л О Г

Року 1792 в „С.-Петербурзьких Вестях“ був надрукований опис „церемоніялу“ і „Пісня Чорноморського війська, по полученні на землю височайшої грамоти, сочиненная“. Зміст цієї пісні був, видима річ, „церемоніальний“, а „тон“ і „голос“, відмінні від „руської річі“, — „істинні.“ І це був перший друкований українською мовою текст.

Але „подаровані землі“ були насправді не зовсім такі, як про них „церемоніально“ було в пісні сказано. Дарма що Мокій Гулик з товаришами розхвалили цей край, він був не дуже гостинний для війська.

Дика безлюдність, важкий клімат прикубанських болот, труднощі пересування, — все це пригноблювало чорноморців.

Обтяжене родинами військо не могло вже селитись в одному місці, і Кіш розселив у різних місцях краю 39 старих, що були в Січі, та два нових курені. З цих куренів утворились пізніше великі села, названі станицями.

Року 1796 селище в Карасунському Куті було назване містом Катеринодаром на пошану „доброї матері“ цариці Катерини. Не зовсім, може, личила така влєсливість колишнім вільним запорожцям, але ж чорноморське військо було вже не зовсім те („те, та не те“). Даючи цю назву своїй столиці, козаки ще раз крутнули „лисячим хвостом“, мовляв: „на тобі, чорте, груш, та мене не руш.“

Улаштовуючись на новому місці, козаки разом мали бути й „живоплотом“ проти войовничих закубанських народців, найбільше проти черкесів. Ці бо останні дуже рано почали своїх нових сусідів турбувати, хапали окремих людей і продавали їх у рабство.

Така халепа сталася була ще восени 1792 року військовому хорунжому Безкровному. Коли він випадково відбився був на полюванні від козаків, до нього підїхало

п'ятеро черкесів і, вхопивши по-зрадницькому його за руки, роззброїли. Після цього повели в гори і там три дні водили по аулах, щоб продати. Але ніхто не згоджувався його купувати, бачивши в нього на голові оселедця: це була ознака „боткала“, себто запорожця, себто такого, що втече. Тоді черкеси обголили йому оселедця і продали туркові Мохаммедові за 8 штук шовкової аладжі.

Проте Безкровний таки втік, перепливши на плоті Кубань. Тільки потім заблукався був у плавнях і п'ять днів лежав без їжі, поки його не знайшли свої.

Треба було чорноморцям і в великих воєнних походах брати участь. Так, року 1794 сам Харко Чепіга водив козаків у Польщу, і вони там брали Прагу.

Це був останній його похід, бо 15 січня 1797 року він помер від розриву серця.

До кінця свого життя Чепіга жив самотній, неодружений. Коли року 1793 Астраханський губернатор Скаржинський хотів віддати за нього дочку, він збув це жартом, написавши в листі: „В Польщі хотілось польку забрати, так нікого було в старости взяти. Не знаю вже, як далі буде, а я тут підціляюсь сватать черкеських княгинь у горських князів.“ Жив він у Краснодарі в своїй хаті, збудованій у дубняку над Карасунем, спочатку з дідом Явтухом, а як дід помер — сам.

Того ж 1797 року помер і військовий суддя Головатий. Сталося це в нещасливому перському поході, під командою двадцятидволітнього брата царициного фаворита Зубова. Павло І, що став царем після смерті Катерини ІІ, настановив був його по смерті Чепіги на кошового, але звістка про це до нього не встигла дійти.

Багато в тому поході вимерло й козаків, мало не половина. Це викликало серед них велике обурення, і багато їх утекло на службу до грузинського царя Іраклія. Ці „грузинські“ козаки мали й свого отамана, на прізвисько Забрюха. А ті козаки, що повернулись на Кубань, зчини-

ли т. зв. перський бунт, за який їх пізніше, з допомогою російського війська суворо покарано.

Вовкозуб? Гудзь?

Про рік і день їхньої смерті історія нічого не каже. Відомо тільки, що Лаврушиха не довго пожила за Вовкозубом. Чи вийшла вона заміж утретє, невідомо...

Річ зрозуміла, що молоде подружжя Левко Сердюченко та Івга ще тоді тільки починали жити. Але стара Сердючка недовго пожила з невісткою в новій хаті: через два роки після переселення на нові землі й вона померла. Проте їй таки судилося перед смертю побачити онука... Були у Левка з Івгою й ще діти...

Відновлене подружжя Цяцьок не залишило ніяких нащадків.

Доля тих турбаївців, що сиділи в Турбаях до останнього, була така, як і доля всіх тих, хто відважувався повставати проти кріпосницької держави.

Після того, як з Турбаїв виїхали Сердюченки й Цяцьки, там відбулися такі події:

На вимогу влади, щоб були видані вбивці Базилевських, зголосилось добровільно, рятуючи село, двадцять один чоловік. Але влада цим не задовольнилась.

Побачивши, що влада обдурила їх, турбаївці вночі проти 2 січня 1793 року напали на Градиську в'язницю, роззброїли варту й випустили в'язнів, але... тільки двох, бо всі інші, очевидячки, були закатовані. Це розлютило владу. З наказу цариці, Суворов-Римникський на весні 1793 року послав до Турбаїв батальйон Бузького егерського полку та двісті дінських козаків під командою секундмайора Карпова. Карпов став за селом і викликав хитрошцями (ніби хотів купити хліба та фуражу для війська) сорок дев'ять найдіяльніших турбаївців і заарештував їх.

Після цього військо увійшло в село й почало карати „бунтарів“. Повітовий суд, що зараз же прибув до села, сімох, а серед них і отамана Цапка засудив до страти, та

потім цю кару замінено на сто ударів канчуками й заслання в Тобольське на „вічну каторгу“. Крім того, їм вирізано ніздрі й поставлено (випечено) знаки — на лобі В, на одній щоці О, а на другій Р. Сімом чоловікам присуджено дати по вісімдесят п'ять канчуків і теж вирізати ніздрі та витаврувати ті самі знаки. Двадцять одному — дано по шістдесят канчуків. З тих, що їх засуджено до різних кар, за час, поки йшов суд, померло у в'язниці 15 чоловіка, очевидячки, теж від катування. Крім того, карано канчуками ще сто тридцятьоро четверо людей, а серед них були й жінки. Решту турбаївців переселено на Херсонщину.

Серед переселених була й Катря Гриценківна. Можна здогадуватись, що на новому місці вона таки вийшла заміж, бож там кінець-кінцем забули її пригоду з дьогтем. А крім того, в неї була й деяка принада — худоба, одяг, гроші. Може, той її обранець і не був такий чорнявий, як Левко, таж дівка чи жінка, засидівшись, рада всякому.

З М І С Т :

1. Хутір над Громоклією	5
2. У Мар'янушиному царстві	42
3. Військо „вірних козаків“	72
4. В боротьбі за козацькі права	122
5. „Лисячий хвіст“ військового судді Антона Голова- того	160
6. Забивною дорогою до волі	181
7. З гребною фльотилією Савки Білого на Тамань	252
8. Двадцятьма колонами на нову батьківщищу	285
9. Перше весілля в Карасунському Куті	317
10. Епілог	332